

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS

TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK

TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

Qo'lyozma huquqida

UO'K 821.512.133.09-1

DAVRONOV AZIMJON SOLIEVICH

HAMZASHUNOSLIK TARIXI VA UNING TADRIJIY TAKOMILI

10.00.02– O'zbek adabiyoti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun

taqdim etilgan

DISSERTATSIYA

**Ilmiy rahbar: Nusratullo Jumaxo'ja
filologiya fanlari doktori, professor**

TOSHKENT – 2023

MUNDARIJA

KIRISH.....	3-10
I BOB. HAMZASHUNOSLIKNING TAKOMIL BOSQICHLARI	
1.1.Hamzashunoslik ilmining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti.....	11-33
1.2.Mustaqillik yillarida Hamza ijodiy merosiga munosabat.....	33-49
II BOB. HAMZA DRAMATURGIYASINING O'RGANILISHI	
2.1. Hamza o'zbek dramaturgiyasining asoschisi.....	50-67
2.2. Hamza dramalarining ilmiy tadqiq etilishi.....	67-84
III BOB. HAMZA ADABIY SIYMOSINING BADIY ADABIYOTDA O'RGANILISHI	
3.1. Sheriyatda va qissada Hamza obrazining talqini	85-103
3.2. Komil Yashinining “Hamza” romanida Hamza obrazi.....	103-129
XULOSALAR.....	130-135
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	135-140

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon adabiyotshunosligi tarixida davlat va jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayoti, ilmfani, madaniyati, san'atining taraqqiyoti va rivojiga ulkan hissa qo'shgan, millatining ozodlik va ma'rifatga erishuviga jon fido qilgan vatanparvarlar ko'p uchraydi. Ana shunday noyob fenomenlarning adabiy-estetik qarashlari butun bir millat va uning tarixiy taraqqiyotiga daxl qilishi yoki davlat va jamiyat taraqqiyotining ijodkor tabiatiga daxl qilishi masalasini o'rganish dolzarb ilmiy muammolardan hisoblanadi. Adabiyotning milliy shaklda namoyon bo'lishidan ma'lum bir millat dunyoqarashi va ruhiyatini ifodalash nazarda tutilsa, bu yo'nalishdagi tadqiqotlarda esa ana shunday o'ziga xoslikka e'tibor qaratish ilmiy zaruratdir.

Dunyo adabiyotshunosligida ijodkor konsepsiyasining ijtimoiy-biografik, adabiy-estetik muhit bilan uzviy bog'liqligi, individual ijodiy tafakkur takomilining poetik asoslari, shakl va mazmun, janr va badiiy uslubning estetik xossalari singari nazariy masalalarni tadqiq etishda, yangicha ilmiy-nazariy qarashlar tizimi shakllanmoqda. Badiiy matnni ana shu yangi konsepsiylar asosida tekshirish, ilmiy izlanishlarda dunyo adabiyotshunosligining so'nggi yutuqlarini hisobga olish dolzarb masalalardandir.

Mustaqillik davri o'zbek adabiyotshunosligining xalqaro maydonidagi o'rnini belgilash va milliy madaniy merosni tadqiq etish, qadriyatlarni anglash zarurati, bugungi globallashuv jarayonida, badiiy adabiyotning mohiyatiga yanada chuqr kirib borish, badiiy asarlarning jahon adabiyoti rivojidagi munosib o'rnini asoslash, keyingi davr adabiyotiga kuchli ta'sir o'tkazgan ijodkorlar merosini o'rganishni taqozo etmoqda. Bugungi madaniy-ma'rifiy sohalardagi islohotlar jarayoni o'zbek adabiyotshunosligi oldiga ham qator yangi vazifalarni qo'yemoqda. "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi

g‘oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi”¹. Bu jarayonda muayyan xalq badiiy tafakkuri mahsulining insoniyat ma’naviy olamini yuksaltirishdagi o‘rni va ahamiyati uning o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. O‘tgan asrning dastlabki choragida o‘zining serqirra va barakali ijodi bilan milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo‘sghan vatanparvar, millatparvar, ma’rifatparvar, taraqqiyatparvar shoir Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodining o‘ziga xos qirralariga yangi davr nazari bilan qarash, adabiy merosining davriy o‘rganilishi to‘g‘risida batafsил tadqiqotlar olib borish bugungi adabiyotshunosligimizning dolzarb vazifalaridandir.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2016-yil 13-maydagи “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4797-sonli Farmoni, 2017-yil 24-maydagи PQ-2995-son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2017-yil 13-sentyabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi Qarorlari, “Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevori” mavzusidagi ma’ruzasida hamda sohaga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjalarda belgilangan vazifalarning amaldagi ijrosiga muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning Respublika fan va texnologiyalar rivojlanishi ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Dissertatsiya Respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirishda innovatsion g‘oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo‘llari” ustuvor yo‘nalishi doirasida bajarilgan.

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017й, 23 декабрь.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Hamza Hakimzoda Niyoziyning adabiy siyoshi, ijodiyoti XX asrning 1920-yillaridan bugungi kungacha juda ko‘p o‘rganilgan. Bu borada qator dissertatsiyalar, ilmiy monografiyalar, risolalar, kinofilmlar yaratilgan².

Hamza Hakimzoda ijodining turli qirralari, o‘ziga xos janr va uslub xususiyatlari, badiiy-estetik qarashlari, mavzu va g‘oyasi, asarlarining til xususiyatlari adabiyotshunos olimlar Yusuf Sultonov, Laziz Qayumov, Komil Yashin, Izzat Sulton, Matyoqub Qo‘shtonov, Salohiddin Mamajonov, Ozod

² .Шокир Сулаймон. Шоиримиз Ҳамза Ҳакимзоданинг қисқача таржимаи ҳоли //Маориф ва ўқитувчи. 1926, № 10 – 11; Миронов Н. Песни Ферганы Бухары и Хивы. – Ташкент: 1931. Ўзбекистон адабиёти, 1935, № 4; Сотти Ҳусайн. Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти, Тошкент – Самарқанд: 1940; Комил Яшин. Ҳамза, Тошкент: 1940; Ёкубов Ҳ. Ҳамза Ҳакимзода – Тошкент: Фан, 1942; Султонов Ю. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти ва ижоди – Тошкент: Госиздат ЎзССР, 1940; Бобохонов А. Ҳамза Ҳакимзода драматургияси (“Бой или хизматчи” пьесаси асосида) филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1949; Султонов Ю. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий – биринчи ўзбек совет ёзувчisi, филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1949 йил; Кароматов Ф. Ҳамза и узбекская советская музыка. - Тошкент: ЎзССР давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1959; Раҳмонов М. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва ўзбек совет театри. – Тошкент: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959; Ҳамза ҳакида мақолалар, Тошкент, Ўз ССР давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1960; Бозоров У.Б. Ҳамза ижодининг гоявий асослари.- Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960; Джалалов Г. Ҳамза и устное народное творчество. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1961г; Қаюмов Л. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва поэтик ижоди, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1962 йил; Қаюмов Л. Инкилоб тонги. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1962; Қаюмов Л. Инкилоб ва ижод. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1964; F. Мўминов. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий поэзиясида традиция ва новаторлик масаласи, филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1964 йил; Мусахўжаева, С. Ҳамза Ҳакимзода Ниязи драматургиясида ижобий қаҳрамон проблемаси, филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1967; Мўминов F. Традиция ва маҳорат. – Тошкент, Фан нашриёти, 1968; Аминова М. Эстетические принципы творчества Хамзы Ҳакимзоде Ниязи, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тошкент, 1968; Бабаханов А.А. Педагогическое и литературное наследие Х.Х.Ниязи, Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук, Ташкент, 1970 г; Қаюмов Л. Ҳамза (Ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида илмий лавҳалар). – Тошкент: Ёш гвардия, 1973; Исаилова М.А. Особенности перевода произведений Хамзы Ҳаким-Заде Ниязи на русский язык, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1974г; Ҳамза замондошлар хотирасида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Махматмуродов Ш. М. Язық «Диван»а Ҳамзы Ҳаким-заде Ниязи, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1981г; Ҳамза ижоди ҳакида (тадқиқотлар), Тошкент, Фан, 1981; Қўшjonов M. Ҳамза маҳоратидан лавҳалар. Тошкент: Фан, 1986; Ҳамза Ҳакимзода ижодининг проблемалари, Тошкент, Фан, 1988; Сейданов Қ. Ҳамза ва кардош халқлар адабиёти. – Тошкент: Фан, 1988; Қаюмов Л. Ҳамза (Ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида илмий бадиий лавҳалар). – Тошкент: Ёш гвардия, 1989; Жумабоева Ж. Ҳамза юрган йўлларда. – Тошкент: Фан, 1990; Ахмедов Ш. Особенности лирики Ҳамзы (на основе “Дивана Нихани”). Автореф.дис...канд фил. наук. Ташкент: 1992; Ризаев Ш. Жадид драмаси.- Тошкент: Шарқ, 1997; Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Тошкент Шарқ, 2004; Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008; Амонов Шермуҳаммад Нормуротович, Ҳамза шеъриятининг манбалари, матний тадқики, филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 2010 йил; Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти (Мақолалар тўплами). – Фарғона: 2019; Қосимов Б. Оташин ватанпарвар //Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти. – Фарғона: 2019.

Sharafiddinov, Hafiz Abdusamatov, G'affor Mo'minov, Begali Qosimov, Ulug'bek Dolimov, Naim Karimov, Yo'ldosh Solijonov, Ulug'bek Hamdamlarning ilmiy tadqiqotlarida chuqur va atroflicha tadqiq qilingan.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lif muassasasining ilmiy tadqiqot rejalar bilan bog'liqligi. Tadqiqot Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy-tadqiqot rejasiga muvofiq "O'zbek adabiyoti tarixini o'rghanishning ilmiy-nazariy muammolari" mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi hamzashunoslik tarixida erishilgan yutuqlar, sodir etilgan xato va kamchiliklarni o'rghanish, dolzarb muammolarini aniqlash va ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

hamzashunoslik tarixi, tadrijiy takomilini o'rghanish va dolzarb muammolari yuzasidan yaratilgan ilmiy-nazariy asarlar yutuqlarini umumlashtirish;

ijodkorning adabiy jarayondagi o'rni, mavqeい, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini adib xarakteri, yashagan davri, yozishmalari asosida tahlil etish;

XX asrda amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida Hamza Hakimzoda Niyoziyning ijodiy merosini yangicha ilmiy mezonlar asosida o'rghanish va yangicha baholash.

Tadqiqotning ob'ektini hamzashunos olimlarning nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari, monografiya, risola va ilmiy maqolalari hamda Hamza Hakimzoda Niyoziyning "To'la asarlar to'plami" tashkil etadi.

Tadqiqotning predmetini Hamza shaxsiyati va adabiy siy wholemosiga turli davrlardagi turlicha qarashlar, ziddiyatli munosabatlar, ilmiy va g'ayriilmiy talqinlarni xolis ilmiy tekshirish, chinakam tarixiy haqiqatni tiklash tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiya mavzusini yoritishda qiyosiy- tarixiy, tarixiy-funksional, statistik, biografik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

Hamza shaxsiyati va adabiy siy wholemosiga turli davrlardagi turlicha qarashlar, ziddiyatli munosabatlar, ilmiy va g'ayriilmiy talqinlar xolis ilmiy tekshirilib, chinakam tarixiy haqiqat tiklangan, ijodkorning shaxsiyati, tabiat, ma'naviy-ruhiy

olamiga xos xususiyatlar u yaratgan asarlarda qay darajada namoyon bo‘lgani ochib berilgan;

hamzashunoslik tarixida ijodkor dramalariga munosabat, qayta ishlanishi bilan bog‘liq muammolar, bu boradagi bahs-munozaralarga aniqlik kiritilib, dunyo adabiyoshunoslida ham hamzashunoslikka xorij olimlarining munosabati ochib berilgan;

badiiy adabiyotda Hamza Hakimzoda Niyoziy obrazining talqin etilishi hamzashunoslik tarixida muhim bosqich bo‘lganligi isbotlangan;

hamzashunoslikning yaxlit ilmiy manzarasi yaratilib, ularning ijobiy va salbiy tomonlari aniqlangan hamda qanday nuqson va kamchiliklarga yo‘l qo‘yilganligi dalillangan.

Tadqiqotning amaliy natijasi quyidagilardan iborat:

Hamzashunoslikning nazariy asoslari aniqlangan va tizimlashtirilgan;

Mazkur yo‘nalishdagi turlicha qarashlarning tarixiy bosqichlari tasniflanib, tarixiy-funksional jihatdan tadqiq etilgan;

Hamzashunoslikda yuz bergan kamchiliklar va sun’iy baholashlarning ilmiy asosga ega emasligi dalillanib, shoir shaxsiyatiga yangicha yondashuvlar asoslangan;

Hamza Hakimzoda Niyoziy o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi ekanligi va hamzashunoslikda unga berilgan noilmiy baholarning asossizligi isbotlangan;

Hamza obrazi, shaxsiyati, adabiy siy whole sining badiiy adabiyotdagi turlicha talqinlari o‘rganilib, ularning hamzashunoslikni boyitishdagi o‘rni aniqlangan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi adabiyotshunoslilik, xususan, hamzashunoslik yo‘nalishida o‘zbek va xorijiy olimlar tomonidan amalga oshirilgan fundamental ilmiy-nazariy qarashlar keng o‘rganilgani; dalil va xulosalarda dastlabki va ishonchli manbalarga tayanilgani, nazariy qarash, yechim, xulosa va tavsiyalarning amaliyotga tatbiq etilganligi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati Hamza shaxsiyati va adabiy siy whole turli davrlardagi turlicha qarashlar, ziddiyatli munosabatlar, g‘ayriilmiy talqinlar xolis

ilmiy tekshirilib, chinakam tarixiy haqiqatning tiklangani; hamzashunoslik yaxlit ilmiy manzarasining yaratilgani; ilmiy tadqiqotlar davriy tahlil qilinib, ularning ijobjiy va salbiy tomonlari aniqlangani; Hamzashunoslik tarixida ijodkor dramalariga munosabat, ularning o'rganilishi, qayta ishlanishi bilan bog'liq muammolar, bu boradagi bahs-munozaralarga aniqlik kiritilgani bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati dissertatsiya xulosalari va tavsiyalaridan "O'zbek adabiyoti tarixi", "Badiiy matn poetikasi", "Adabiyot nazariyasi", "Adabiyotshunoslik asoslari" fanlaridan yangi darslik va qo'llanmalar yaratish, ma'ruza va seminar mashg'ulotlari mazmunini boyitish, malakaviy bitiruv ishlari, magistrlik dissertatsiyalari yozishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Hamzashunoslik tarixi va tadrijiy takomili tadqiqi bo'yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

Hamzashunoslik yaxlit ilmiy manzarasining yaratilishi, ilmiy tadqiqotlar davriy tahlil qilinib, ularning ijobjiy va salbiy tomonlarining aniqlanishiga doir ilmiy-nazariy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida 2017-2020-yillarda bajarilgan OT-FI-030 raqamli "O'zbek adabiyoti tarixi" ko'p jildlik monografiyani (7 jild) chop etish mavzusidagi fundamental loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 6-dekabrdagi 15-3321-sun ma'lumotnomasi). Natijada, hamzashunoslikka doir fikrlar adabiyotshunoslikdagi mavjud qarashlarni boyitgan;

Hamzaning jadid adabiyotida tutgan o'rni, shoir ijodining yangicha mezonlar asosida o'rganilishi bilan bog'liq ilmiy-nazariy xulosalaridan O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi "O'zbekiston" teleradiokanili muharririysi tomonidan tayyorlangan "Adabiy jarayon", "Bedorlik" radioeshittirishlarini tayyorlashda foydalanilgan (O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining 2021-yil 30-noyabrdagi 04-25-1823-sun ma'lumotnomasi). Natijada, hamzashunoslikning adabiyotimiz rivojidagi ahamiyatini keng targ'ib qilishga erishilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 4 ta ilmiy-amaliy anjumanlarda, shu jumladan, 2 ta xalqaro, 2 ta Respublika miqyosida o‘tkazilgan ilmiy-amaliy konferensiyalarda aprobasiyadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinganligi. Tadqiqot mavzusi bo‘yicha 8 ta ilmiy ish e’lon qilingan. Shulardan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestasiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 4 ta maqola, jumladan, 3 tasi Respublika hamda 1 tasi xorijdagi ilmiy jurnalda nashr etilgan.

Dissertatsyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsyaning tarkibi kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘lib, umumiylajmi 140 sahifani tashkil etadi.

I BOB. HAMZASHUNOSLIKNING TAKOMIL BOSQICHLARI

1.1.Hamzashunoslik ilmining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti

Hamza Hakimzoda Niyoziy XX asrning dastlabki choragida adabiy ijodning barcha tur va janrlarida ijod qilgan adibdir. Ulug‘ shoir 1917-yil Oktabr to‘ntarishigacha bo‘lgan davrda keng xalq ommasi va adabiy jamoatchilikka shoir, yozuvchi, dramaturg, kompozitor, publitsist sifatida tanilgan edi. Hamza Hakimzoda 1918-yilda Farg‘ona shahrida dramtruppa tashkil qiladi va u dramtruppani repertuar bilan ta’minalash maqsadida “Farg‘ona fojialari”, “Boy ila xizmatchi”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Qarmoq”, “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” kabi dramatik asarlarini yozadi. Ushbu dramatik asarlar Hamzaning keng xalq ommasiga yanada yaxshi tanilishiga sabab bo‘ladi. Ana shu sabablarga ko‘ra, Turkiston harbiy siyosiy boshqarmasi Hamza va uning truppa a’zolarini siyosiy boshqarma tarkibida faoliyat yuritish uchun ishga taklif etadi. Bu taklif ayni paytda Hamzaga juda zarur edi. Chunki, Hamza boylar va xurofotchi dindorlarni tanqid qilib yozgan asarlari uchun ular tomonidan qattiq ta’qib qilinayotgan edi. Hamza qanday qilib bo‘lmisin dramtruppa faoliyatini saqlab qolish uchun kurashardi. Hukumat tomonidan ana shunday moddiy va ma’naviy e’tiborga muhtoj bo‘lgan Hamza siyosiy bo‘lim taklifini qabul qilishga majbur edi. Ana shu majburiyatga ko‘ra, Hamza va uning dramatik truppassi 1918-1919-yillarda siyosiy bo‘lim tarkibida faoliyat yuritadi hamda siyosiy mavzularda ijod qiladi. Hamzaning siyosiy mavzularda yozilgan she’r, qo’shiq va dramatik asarlariga Sho‘ro partiyasi “Ishtirokiyun” gazetasida taqrizlar e’lon qilib boradi. Bu taqrizlar Hamza ijodini qo’llab-quvvatlab turadi. Natijada, 1920 yilning boshlarida o‘zbek adabiyotshunosligi fani tarkibida hamzashunoslik degan ilmiy yo‘nalish paydo bo‘ladi. Ushbu yo‘nalish soddalikdan murakkablikka, oddiylikdan chuqur ilmiylikka qarab o‘z yo‘nalishida rivojlanib boradi. Hamzashunoslik ilmiy yo‘nalishi qariyb yuz yildan ortiq vaqtlar davomida va ayni kunda ham o‘z tarixiy taraqqiyoti hamda tadrijiy takomilida davom etib kelmoqda.

Hamzashunoslik tarixida birinchi ilmiy tadqiqot 1949 yilda Yusuf Sultonov tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, “Hamza Hakimzoda – birinchi

o‘zbek sovet yozuvchisi”³ deb nomlanadi. Ushbu dissertatsiya O‘zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a’zosi, yozuvchi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning ilmiy rahbarligida yozilgan. Yu.Sultonovning mazkur tadqiqot ishi 1939-yilda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan yubileyda o‘qigan ma’ruzasi asosida yozilgan. Olim ushbu ma’ruzasini rivojlantirib, keyinroq dissertatsiyaga aylantiradi. Yu. Sultonov ushbu dissertatsiyada Hamzaning birinchi o‘zbek sovet shoiri, dramaturgi, kompozitori va yirik jamoat arbobi sifatidagi ijod qirralariga to‘xtaladi. Dissertatsiya muallifi Hamza ijodi haqida yozar ekan, Hamza avval revolyutsiya, so‘ng, grajdanlar urushini aks ettiruvchi asarlar yozgani va bu asarlari bilan o‘zbek sovet poeziyasini, o‘zbek sovet dramaturgiyasini boshlab bergani haqidagi ma’lumotlarni taqdim qiladi. Xuddi ana shu asoslarga ko‘ra, Hamza hayoti va ijodi haqida ilmiy tadqiqotlar olib borish o‘zbek sovet adabiyotining dolzarb vazifalaridan deb hisoblaydi. Muallif ushbu dissertatsiyasini yozgunga qadar, Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodi haqida mukammal ma’lumot beruvchi ilmiy asar yaratilmaganligini qayd etadi. Hamza hayoti va ijodi haqida birinchi maqola 1926-yilda “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida, ikkinchi maqola adib vafotidan keyin 1929-yilning 5-mayida “Yangi Farg‘ona” gazetasida bosilgani haqida ma’lumot beradi. Birinchi maqolaga Hamza hayoti haqida yuzaki ma’lumot berilgan, o‘zbek sovet adabiyotining yaratilishi va yuksalishida Hamzaning o‘rni ko‘rsatilmagan deb munosabat bildiradi. Ikkinci maqolaga esa, Hamzaning hayoti to‘g‘risida to‘liqroq ma’lumot berilgan, lekin ijodi haqida ma’lumot yo‘q deb baholaydi. Shundan so‘ng, Hamid Olimjon va Uyg‘unning 1935-yilda “Sovet adabiyoti” jurnalida e’lon qilingan “O‘zbek sovet adabiyotining birinchi davri” sarlavhali maqolasiga to‘xtalib, Hamzaning grajdanlar urushi davrida yozilgan she’rlarini tahlil qilgan, Hamza ijodini to‘g‘ri baholagan deb, o‘z munosabatini ifoda etadi. Mazkur dissertatsiya muallifi taqdim etgan ma’lumotlarga ko‘ra, 1938-yilning 22-dekabrida O‘zbekiston SSR

³ Султонов Ю. Ҳамза Ҳакимзода – биринчи ўзбек совет ёзувчиси, дисс, филол, ф.н.Тошкент, 1949 й, 132-бет.

Oliy Soveti Prezidiumining farmoni e'lon qilingan. Ushbu farmonga ko'ra, 1939-yilda hukumat boshlig'i Y.Oxunboboev boshchiligidagi Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yillik yubileyini munosib o'tkazish maqsadida maxsus komissiya tuzilgan. Mazkur komissiya a'zolari, ilmiy ekspeditsiya tuzadi va ekspeditsiya a'zolarini Hamza yashagan Qo'qon, Farg'ona shaharlariga, Avval va Shohimardon qishloqlariga yuborgan. Ilmiy ekspeditsiya a'zolari Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi bilan bog'liq barcha ma'lumotlar: nashr etilgan asarlar, qo'lyozmalar, xotiralar, suratlar va boshqa anjomlarni bir joyga jamlaganlar. Demak, 1938-yilning oxirida hamzashunoslik ilmida rivojlanish boshlangan. 1939-yilda Hamzaning "Tanlangan asarlar"i nashr etilgan. 1939-yilning 19-martida A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot ilmiy tekshirish instituti va O'zbekiston sovet yozuvchilari uyushmasi birgalikda adibning 50 yillik yubileyini o'tkazgan. Yubileyda Yu.Sultonov "Hamza Hakimzoda Niyoziyning hayoti va ijodi" mavzusida ma'ruza o'qigan. Yu.Sultonovning ushbu ma'rzasasi 1940-yilda o'zbek va rus tillarida kitob holida nashr etilgan. Yu.Sultonov hamzashunoslikning rivoji va taraqqiyoti haqida yozar ekan, 1942-yilda H.Yoqubovning "Hamza Hakimzoda" nomli risolasi, 1945-yilda K.Polonskayaning "Hamza poet uzbekskogo naroda" nomli maqolasi e'lon qilingani haqida ma'lumot berib, ushbu asarlarga nisbatan o'zining tanqidiy mulohazalarini bayon qilgan. Shuningdek, 1945-yilda professor S.L.Ginzburgning "Muzikalno-istoricheskoe nasledstvo sovetskogo Uzbekistana" nomli maqolasi haqida yozib, unda Hamza – birinchi o'zbek kompozitori sifatida qayd etilgan deb ta'kidlaydi. Yu.Sultonov 1940-yilda o'zbek va rus tillarida nashr etilgan monografiyasini Hamzaning shaxsiy arxivi, nashr etilgan asarlari, qo'lyozma asarlari, Hamzani yaqindan tanigan va birga faoliyat yuritgan o'rtoqlaridan yozib olgan xotiralari asosida boyitib, yana qayta nashr ettiradi.

Yu.Sultonovning mulohazalaridan anglashiladiki, hamzashunoslik ilmiy yo'naliشining faoliyati 1926-yilda Shokir Sulaymon tomonidan "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida e'lon qilingan Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi haqidagi maqolasi bilan boshlangan. 1926-1938-yillarda hamzashunoslikda deyarli hech

bir arzigulik ish qilinmagan. Barcha harakatlar 1938-yildagi hukumat farmonidan keyin boshlangan. Yu.Sultonov mazkur dissertatsiyada 1926-yildan 1949-yilgacha hamzashunoslikda amalga oshirilgan ishlarni qamrab olishga harakat qilgan. Lekin o'sha vaqtlar oralig'ida yaratilgan badiiy asarlar Komil Yashinning "Nafrat" (1929) she'ri, H.Olimjonning "Shohimardon" (1932) dostoni, Komil Yashin va Amin Umariyning "Hamza" (1940) nomli she'riy dramasi, Oybekning "Hamza" (1948) dostonlari hamda ularning mavzulari haqida hech qanday fikrlar yozilmagan. Dissertatsiyada Hamza – o'zbek sovet shoiri, yozuvchisi va dramaturgi sifatida baholangan.

1960-yilda O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili, adabiyoti va folklori ilmiy tadqiqot instituti) ning ilmiy xodimlari tomonidan "Hamza haqida maqolalar"⁴ to'plami nashr etilgan. Ushbu ilmiy to'plam yigirmaga yaqin adabiyotshunos va tilshunos olimlarning Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodi haqidagi ilmiy tadqiqotlarini qamrab olgan. Mazkur to'plam hamzashunoslik ilmiy yo'naliشining 1920-1960-yillar davomidagi tadrijiy takomili va tarixiy taraqqiyoti haqida muhim ilmiy-nazariy ma'lumotlarni taqdim qiladi. Shu to'plamda hamzashunos olim L.Qayumovning "Hamzashunoslik tarixidan" nomli maqolasi e'lon qilingan. Ana shu maqolada Laziz Qayumov: "...hamzashunoslik yo'naliши sovet davrida sovet adabiyotshunosligi tarkibida tug'ilgan, – deb hisoblash kerak"⁵, – deya ta'kidlaydi. L.Qayumovning yozishiga ko'ra, o'zbek dramaturgiyasi haqida birinchi bo'lib O'rta Osiyo davlat universiteti olimi Boris Alekseevich Pestovskiy maqola e'lon qilgan. Mazkur maqola 1922-yilda "Наука и просвещение", "Inqilob" jurnallarida rus va o'zbek tillarida chop etilgan. B.A.Pestovskiy maqolasi o'zbek dramaturgiyasi haqida umumiyligi ma'lumot beruvchi maqola bo'lib, unda Hamza Hakimzodaning hayoti, ijodi hamda yirik dramatik asarlari haqida ma'lumot berilgan. B.A.Pestovskiy maqolasida o'sha davr teatr jamoatchiligining Hamza dramaturgiyasiga bergan bahosi tanqid qilingan.

⁴ Ҳамза ҳақида мақолалар, Т., ЎзССР Бадиий адабиёт нашриёти, 1960 й.

⁵ Қаюмов Л. Ҳамзашунослик тарихидан, Ҳамза ҳақида мақолалар, Т., ЎзССР Бадиий адабиёт нашриёти, 1960 й, 25-бет.

B.A.Pestovskiy fikricha, Hamza dramaturgiyasi noto‘g‘ri baholangan. XX asrning 20-yillarida o‘zbek dramaturgiyasi, qolaversa Hamza dramaturgiyasi bilan birinchi bo‘lib rus olimi tomonidan o‘rganilgan va birinchi maqola ham ular tomonidan e’lon qilingan. Demak, L.Qayumov bergan ma’lumotlarga ko‘ra, hamzashunoslikning dastlabki yillarida birinchi e’tibor Hamzaning dramatik ijodiga qaratilgan.

Hamzashunos olim L.Qayumovning “Hamzashunoslik tarixidan” nomli maqolasida yana shunday ma’lumotlar taqdim etilgan. 1931-yilda muzikashunos olim Nikolay Nazarovich Mironovning “Песни Ферганы, Бухары и Хивы”⁶ nomli kitobi nashr etilgan. Ushbu kitobning “Farg‘ona qo‘shiqlari” nomli bobida Hamza yozgan qo‘shiqlar haqida fikr yuritilgan. Ma’lum bo‘lishicha, N.Mironov Hamza bilan bir shaharda yashagan. N.Mironovning yozishiga ko‘ra, ushbu qo‘shiqlar 1928-yilda Hamzaning o‘z ijrosidan yozib olingan ekan. Ushbu kitobga kiritilgan qo‘shiqlar va ma’lumotlar Hamzaning o‘zidan yozib olinganligi bilan hamzashunoslikda qimmatli hisoblanar ekan. N.Mironov ushbu kitobida Hamzaning faqat inqilobiy mavzuda yozilgan she’rlarini yozib olgan va baholagan. Demak, 1930-yillarning boshlarida Hamzaning bastakorlik faoliyati ham rus olimi tomonidan o‘rganilgan.

L.Qayumovning “Hamzashunoslik tarixidan” nomli maqolasida san’atshunos olim Miyon Buzruk Solihovning 1933-yilda nashr etilgan “O‘zbek adabiyotida millatchilik ko‘rinishlari” nomli kitobi haqida ham ma’lumotga ega bo‘lamiz. Ushbu kitobdagi ma’lumotga ko‘ra, Hamza jadid adabiyoti vakillari qatoriga kiritilgan. M.B.Solihov Hamzaning jadid adabiyoti vakillari qatoridagi o‘rnini to‘g‘ri belgilagan. Chunki Hamza Hakimzoda Niyoziy yaratgan asarlarning katta qismi jadid g‘oyalari asosida maydonga kelgan asarlar edi. Ushbu o‘rinda L.Qayumov taqdim etgan ma’lumotlar Hamzaning jadid ma’rifatparvari sifatidagi qirrasini ifoda etgan.

1934-yilda professor A.F.Sa’diyning “O‘zbek burjua adabiyoti” nomli darsligi nashr etilgani haqidagi ma’lumot bilan ham “Hamzashunoslik tarixidan”

⁶ Миронов Н. Песни Ферганы, Бухары и Хивы. – Ташкент: 1931. Ўзбекистон адабиёти, 1935, № 4.

maqolasi orqali tanishdik. Ushbu darslikda Hamza – jadid adabiyotining vakili deb e’lon qilingan. Mazkur kitobda professor A.G’.Sa’diy jadid adabiyoti vakillarini uch bo‘g‘inga bo‘ladi. Hamza, Qodiriy, Cho‘lponlarni uchinchi bo‘g‘in vakillari qatoriga kiritadi va u haqda shunday yozadi: “Oktabr inqilobidan keyin Hamza ko‘ngillilar qatorida o‘z ixtiyori bilan sovetlar tomoniga o‘tdi va adabiy faoliyatini ishchilar manfaati yo‘liga qaratganlarning birinchisi bo‘ldi”. San’atshunos olim Miyon Buzruk Solihov va adabiyotshunos olim Abdurahmon Sa’diy kitoblarida yuritilgan fikrlardan so‘ng, hamzashunoslar o‘rtasida keskin bahs-munozaralar kuchayib ketadi. Ya’ni, Hamza jadid adabiyotining vakilimi yoki inqilob kuychisimi degan savollar qizg‘in bahs-munozaralarni yuzaga chiqaradi. Ushbu bahs-munozaralarga H.Olimjon va Uyg‘unlar maqolasi birmuncha oydinlik kiritadi.

30-yillar o‘rtalarida H.Olimjon va Uyg‘un “O‘zbek sovet adabiyotining birinchi davri” sarlavhali maqola bilan chiqadilar. Mazkur maqolada yuqoridagi bahs-munozaralarga aloqador quyidagi ma’lumotlarni beradilar: “Inqilobgacha... shoirning ijodida ancha kuchli bo‘lgan mayda burjua tendensiyalari mavjud edi. Lekin bu tendensiyalar uni jadid burjua yozuvchilaridan ayirib, alohida bir o‘ringa qo‘ya olmas edi. Shoir qanchalik o‘ziga xos xislatlarga ega bo‘lishiga qaramasdan, jadid burjua yozuvchilarining pozitsiyasida turdi. Jadid burjua yozuvchilari kurashgan kapitalistik taraqqiyot uchun kurashdi va bu yo‘lda o‘zini tanita oldi”⁷. Bu o‘rinda jadidlikni burjua adabiyoti deb qarash xato, lekin Hamzaning jadid adabiyotiga mansubligini tasdiqlash to‘g‘ri bahodir.

Hamzashunos olim L.Qayumov har ikki olim va shoirning fikrlariga qarshi: “Hamzaning Oktabr inqilobigacha bo‘lgan ijodi faqat jadidizm g‘oyalari ta’sirida yozilgan deb xulosa chiqarish noto‘g‘ri. U ma’rifatparvar, demokratik g‘oyalar targ‘ibotchisi ekanini xolis baholamaslik, u “kapitalizm taraqqiyoti uchun kurashdi”, – deb tushunish xato”, – deb yozadi. L.Qayumovning “Hamzashunoslik

⁷ Қаюмов Л. Ҳамзашунослик тарихидан, Ҳамза ҳакида мақолалар, Т., ЎзССР Бадийй адабиёт нашриёти, 1960 й., 40-бет.

tarixidan” nomli maqolasida berilgan ma’lumotlar g‘oyat qiziqarli, albatta. Biroq, L.Qayumov o‘zining doktorlik dissertatsiyasida ham Hamza – jadid adabiyotining namoyandasi degan fikrlarni inkor etadi. Hamza – revolyutsioner, kommunistik partiya targ‘ibotchisi deb, hukmron mafkura siyosatiga xayrihohligini ifoda etadi. Zotan, o‘sha davrda davlat mafkurasi jadidlikka qarshi edi.

Xuddi ana shu qarama-qarshi munozaralar avjiga chiqqan vaqtida “Ishtirokiyun” nomli Sho‘ro gazetasida M.Hofizning “Hamza” nomli maqolasi e’lon qilinadi. Maqlada Hamza ijodiga Sho‘rolar mafkurasi nuqtai nazaridan yuqori baho beriladi. Natijada, 1930-yillarning oxirlariga kelib, qarama-qarshi fikrlarga chek qo‘yiladi. Hukmron tuzum mafkurasi ustunlik qiladi.

1938-yilda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yilligini nishonlash to‘g‘risidagi farmon va mazkur farmon asosida 1939-yilda chiqqan hukumat qaroridan so‘ng, “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 16-iyul sonida Hamza Hakimzoda ijodi haqida bosh maqola e’lon qilinadi. Maqlada mana bunday gaplar yoziladi: “Ayrim rayon, oblast gazetalarimiz Hamzaning revolyutsiyagacha bo‘lgan va undan so‘nggi faoliyatini tushunib yetmaganga o‘xshaydilar. Ular Hamzaga nisbatan hurmatsizlik, uning boy va mazmunli ijod xazinasiga yengiltaklik bilan baho berishgacha borib qolganlar. Hamzaning Buyuk Oktabr sotsialistik revolyutsiyasini baland zavq va muhabbat bilan qarshi olgani, revolyutsiya uchun tinmay kurashgani uning ijodiyotining mohiyatini bemalol belgilab beradi. Hamza asarlariga yuzaki baho berish, bema’ni, asossiz adabiy tekshirishlarga yo‘l qo‘yish sovet adabiyotiga hurmatsizlikning o‘zginasidir. Hali Hamza asarlarini o‘rganishga loyiq darajaga ko‘tarilganimiz yo‘q. Uning adabiy-madaniy merosini chuqur o‘rganish, ommalashtirish asosiy vazifalardan biri bo‘lib turadi. Hamza asarlarining haqiqiy mazmuni, mohiyati, fazilatini kengroq yorituvchi ilmiy asarlar yaratish kerak”⁸. Hukumat tomonidan qabul qilingan qaror va shu qaror asosida bosilgan maqoladan so‘ng, hamzashunoslikda g‘ayriimiylik boshlanib ketadi. Hamza shaxsiyati va ijodiyotini mavjud tuzum nuqtai nazaridan baholashga ruju qo‘yiladi.

⁸ Кизил Ўзбекистон газетаси, 1939 йил 16 июнь.

1957-yilning 21-sentabrida “Ташкентская правда” gazetasida San’atshunoslik institutining ilmiy xodimlari Aleksandr Mixaylovich Ribnik va Toshpo‘lat Tursunovlarning “Об изучение драматургического наследия Хамзы”⁹ sarlavhali maqolasi bosiladi. Maqolada olimlar “Shu vaqtgacha biz yozuvchining na to‘la biografiyasiga, na dramatik asarlarining chuqur tahliliga ega emasmiz”, – degan tanqidiy fikrlarni ilgari suradilar. Hamza dramaturgiysi sustkashlik bilan o‘rganilyapti deb, adabiy jamoatchilikni keskin tanqid qiladilar va bu sohadagi vazifalarni ko‘rsatib beradilar. Bu yillarga kelib, Hamzaning 1939 yilda nashr qilingan “Tanlangan asarlar”i uning ijodi haqida to‘la tasavvur bermay qo‘ygani haqida yozadilar. Adibning ijodiy merosi ilmiy ishlarda ko‘rsatilganidan ko‘ra ancha boyligi ta’kidlanadi. Hamza haqidagi maqola va risolalarda ko‘pchilikka ma’lum gaplar takrorlanayotgani adabiy, ilmiy jamoatchilikni qanoatlantirmay kelayotganini tanqid qiladilar. Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodini chuqur va har tomonlama o‘rganish zarurligini vazifa qilib ko‘rsatadilar. Maqola mualliflari A. Ribnik va T. Tursunovlar O‘zbekiston Fanlar akademiyasi qoshidagi Tarix muzeyida shu vaqtgacha Hamza Hakimzodaning shaxsiy arxivi ochilmagani hamda ijodi yetarli darajada o‘rganilmagani haqida yozib, olimlarni qattiq tanqid qiladilar. Ushbu tanqidlar hamzashunoslikning yanada rivojlanishini ta’minlaydi.

1957-yilda “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 21-noyabr sonida O‘rta Osiyo Davlat universitetining o‘zbek adabiyoti kafedrasи dotsentlari G‘ulom Karimov, Laziz Qayumov, Homil Yoqubov va Ozod Sharafiddinovlar muallifligida “Adabiy merosimizni chuqur o‘rganaylik”¹⁰ nomli maqolasi bosiladi. Ushbu maqolada adabiyotshunoslik oldida turgan masalalar qatori hamzashunoslik ilmida ham jiddiy muammolar borligi, Hamzaning revolyutsiyagacha bo‘lgan ijodi o‘rganilmagani, bu davr ijodiga uzil-kesil baho berilmagani, nashr etilgan “Tanlangan asarlar”i bir-birining aynan takrori bo‘lib, unda Hamza ijodi to‘la aks

⁹ Рыбник А, Турсунов Т. Об изучении драматургического наследия Хамзы. Ташкентская правда, 1957 г, 21 сентября.

¹⁰Каримов Ф, Каюмов Л, Ёкубов Х, Шарафиддинов О. Адабий меросимизни чукур ўрганайлик. Кизил Ўзбекистон газетаси, 1957 йил, 21 ноябрь.

etmagani ta'kidlanadi. Olimlar Hamzaning Oktabr to'ntarishigacha bo'lgan ijodi o'rganilmaganini to'g'ri ta'kidlaydilar. Lekin ushbu olimlar aniqlagan muammolar o'rganilmaydi, dolzarbligi ham inobatga olinmaydi. Sovet davlati ayni paytda Hamzani faqat inqilobchi shoir sifatida targ'ib qilishni dolzarb deb hisoblaydi.

1958-yilning 19-iyulida "Правда Востока" gazetasida O'zbekiston tarixini o'rganish institutining ilmiy xodimi I.Kaskovning "Восстановить литературное народного писателя Узбекистана"¹¹ nomli maqolasi chop etiladi. Ushbu maqolada I. Kaskov yuqoridagi olimlar A.Ribnik va T.Tursunov fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi, Hamza zamondoshlarining xotiralarini toplash, nashr etish masalasini qo'shimcha vazifa qilib belgilaydi. Ilmiy jamoatchilikning bunday turtkilari hamzashunoslik ilmiy yo'nalishida tub burilish yasaydi. I.Kaskov tomonidan ko'tarilgan Hamza zamondoshlarining xotiralarini toplash va nashr etish masalasi to'g'ri qo'yilgan edi. Bu masala 1979-yilda Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yilligini nishonlash arafasida amalga oshirilgan.

1958-yilda hukumat tomonidan Moskvada O'zbek adabiyoti va san'ati o'n kunligini o'tkazish rejalashtirilgan. Ushbu tadbirga bag'ishlab, adib Sobir Abdulla va bastakor Sulaymon Yudakov Hamzaning "Maysaraning ishi" komediyasiga opera librettosini yozganlar¹². O'sha yillarda Yu.Sultonovning "Xalq san'atkori" (1959), M.Rahmonovning "Hamza va o'zbek teatri" (1959), O.Bozorovning "Hamza ijodining g'oyaviy asoslari" (1960), H.Abdusamatovning "Traditsiya va novatorlik problemasi" (Hamza va Yashin ijodi asosida, 1974.) nomli ilmiy asarlari yaratilgan. Bu asarlarda Hamzaning tarjimai holi, she'riy va dramatik asarlarining mavzu doirasi, g'oyaviy mundarijasi, obrazlari, falsafiy, siyosiy va ijtimoiy qarashlari, lirkasida esa, traditsiya va novatorlik masalalari yoritilgan. Ushbu ishlar hamzashunoslikda yuqoridagi tanqidlardan keyingi erishilgan yutuqlar rivojlanishlarni ko'rsatadi.

¹¹ Касъков И.Восстановить литературное наследие народного писателя Узбекистана, Правда Востока, 1958 г, 19 июля.

¹² Собир Абдулла. Устоз мақоласи, Ҳамза замондошлари хотирасида, Тошкент, F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 95-бет.

1959-yilda O‘zSSR Davlat Badiiy adabiyot nashriyotida Hamza Hakimzoda tavalludining 70 yillik yubileyiga bag‘ishlab, “Hamza Hakimzoda Niyoziy qo‘sishqlari”¹³ nomli kitob nashr etilgan. Mazkur kitobga Hamzaning revolyusion mavzuda yozilgan qo‘sishqlari kiritilgan. Kitobga kiritilgan qo‘sishqlar o‘sha davrdagi mashhur bastakorlar va sohaga aloqador kishilar tomonidan o‘rganilgan. Kitobni bastakor I.Akbarov nashrga tayyorlagan va o‘zi so‘zboshi yozgan. So‘zboshida I. Akbarov Hamzani yangi turmushning birinchi kuychisi deb ataydi va quyidagicha baho beradi: “Hamza milliy san’atni tor doiraga solib qo‘yib, unga boshqa xalqlar muzikasining progressiv ta’sirini o‘tkazmaslikka uringan burjua millatchilariga qarshi qattiq kurashdi”¹⁴. I.Akbarov yuritgan fikrlar mazmunan, o‘sha davrdagi adabiyotshunos olimlar fikri bilan mutanosib kelmoqda. Ya’ni, hamzashunos olimlar Hamzani jadidlardan ayirib, Sovet hukumati istagan Hamza obrazini yaratganidek, muzika yo‘nalishida ham xuddi shunga o‘xhash tasvir namoyon bo‘lgan. Hamzaning “Devoni Nihoniy” majmuasidan o‘rin olgan bir qancha go‘zal g‘azallari ham qo‘sish qilingan bo‘lib, ular ham bir qator xalq artistlari tomonidan sevib ijro etilgan. Xalq artistlari H.Nosirova ijrosida “Xush kelibsiz” g‘azali, Tavakkal Qodirov ijrosida “O‘xshaydiku” g‘azali zo‘r mahorat bilan ijro etilgan. Shuningdek, Ma’murjon Uzoqov, Murodjon Ahmedov, Nazirjon Nazarovlar ham Hamzaning bir necha lirik she’rlarini qo‘sish qilib yuksak mahorat bilan ijro etganlar. Bu qo‘sishqlar haqida mazkur kitobda hech qanday ma’lumot uchramaydi. Ushbu kitob Hamzaning muzika sohasiga qo‘sishgan ulkan hissasi va bastakorlik faoliyatini baholovchi N.Mironovning “Песни Ферганы, Бухары и Хивы” kitobidan keyin ikkinchi yirik ilmiy musiqiy asar hisoblanadi.

“Hamza haqida maqolalar” ilmiy to‘plamida Laziz Qayumov va Marhamat Aminovalarning “Hamza Hakimzodaning estetik qarashlari”¹⁵ nomli maqolasi ham bor. Maqolada Hamza Hakimzodaning adabiy-estetik qarashlarining shakllanish

¹³ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қўшиклари, ЎзССР Давлат Бадиий адабий нашриёти, Т., 1959 й.

¹⁴ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қўшиклари, ЎзССР Давлат Бадиий адабий нашриёти, Т., 1959 й.

¹⁵ Қаюмов Л, Аминова М. Ҳамза ҳақида мақолалар, Т., ЎзССР Бадиий адабиёт нашриёти, 1960 й, 40-бет.

omillari va rivojlanish evolyutsiyasi o‘rganilgan. Maqola mualliflari shoir dunyoga kelgan oilaviy muhit; o‘z davrining ilg‘or ziyoli ayollaridan biri bo‘lgan onasi Jahonbibi Robbiboy qizidan alla, xalq qo‘shiqlarini eshitib, o‘sib-ulg‘ayishida uning estetik qarashlari shakllangan deb hisoblaydilar. O‘rtal Osiyoning madaniy va adabiy markazlaridan biri bo‘lgan Qo‘qon shahri, undagi adabiy muhit, O‘rtal Osiyoning chor Rossiyasiga qo‘shib olinishi va milliy ozodlik harakatlarining avj olishi natijasida Qo‘qonda hukm surgan tarixiy sharoit va ijtimoiy-siyosiy muhit ham uning estetik qarashlariga ta’sir etganini qayd etadilar. Hamzaning o‘zbek, fors-tojik va ozarbayjon adabiyotlariga qiziqishi, ularni qunt bilan o‘rganishi ham uning estetik qarashlarining rivojlanishiga katta ta’sir qilgan deb hisoblaydilar.

L.Qayumov va M.Aminovalar “Estetika – san’at nazariyasi bo‘lib, san’atkorlar ijodi uning tekshirish ob’ektidir”¹⁶ – degan ilmiy ta’rifga asoslanib, atoqli o‘zbek shoiri, yozuvchisi, dramaturgi, bastakor, aktyor, rejissyor Hamza Hakimzodaning yuksak g‘oyaviy va badiiy saviyadagi asarlari materialistik estetikaning ko‘pgina masalalarini yoritishga juda ko‘p misollar beradi degan xulosaga keladilar. Olimlar Hamzani ulkan san’atkor sifatida baholaydilar va uning asarlaridagi adabiy-estetik qarashlarni umumlashtiradilar.

Demak, Hamza Hakimzoda ijodida yaratilgan biror bir asar shunchaki tasodifdan dunyoga kelgan emas. Hamza ijodida tug‘ilgan har bir asar, uning qiziqishlari, o‘ziga xos bilimi, hayotiy tajribasi, adabiy-estetik qarashlari va taassurotlari negizida paydo bo‘lgan. Shu sababdan u adabiy ijodning barcha turlarida muvaffaqiyatli ijod qilgan. Shuning uchun u adabiyot va san’atning barcha yo‘nalishlarida elga mashhur bo‘lgan shogirdlarni yetishtirgan. Ushbu maqolada ulug‘ adibning adabiy-estetik qarashlari ilk bor o‘rganilgan. Maqolada adibning estetik qarashlariga to‘g‘ri baho berilgan. Bu hamzashunoslikda erishilgan yutuqlardan biri sifatida ahamiyatlidir.

¹⁶ Каюмов Л, Аминова М. Ҳамза Ҳакимзоданинг эстетик қарашлари, Ҳамза ҳақида мақолалар, Т,1960 й, 51-бет.

1964-yilda hamzashunos olim G‘.Mo‘minov “Hamza Hakimzoda Niyoziy poeziyasida traditsiya va novatorlik masalasi”¹⁷ mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1968-yilda ushbu dissertatsiya “Traditsiya va mahorat” nomida monografiya shaklida nashr etilgan. Mazkur asarda olim, Hamzaning ijodiy evolyutsiyasidagi novatorlik ko‘rinishlarini ko‘rsatib berishni maqsad qiladi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda Hamza Hakimzodaning ijodiy merosini ikki qismga ajratadi. Ya’ni, Oktabr to‘ntarishigacha bo‘lgan davr ijodi va Sovet davri ijodi. Oktabr to‘ntarishigacha bo‘lgan davr ijodida o‘zbek klassik adabiyoti vakillari: A.Navoiy, Lutfiy, Jomiy, Fuzuliy, Mashrab; o‘zbek demokratik adabiyot vakillari: Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar, Ahmad Donishlar ijodidagi an’analarni davom ettirdi hamda u an’analarni yangi shakl va mazmunda boyitdi, janr xususiyatini kengaytirdi deb hisoblaydi. Sovet davri ijodida esa, A.S.Pushkin, L.Tolstoy, A.P.Cherkov, A.M.Gorkiy, V.V.Mayakovskiy, A.Serafimovich, D.Bedniylarning ijodidan ijobiy ta’sirlangan deb yozadi. Ular ta’sirida yangi shakl va mazmundagi revolyutsion she’r va qo‘schiqlarni yaratdi degan fikrni ilgari suradi. Olim Hamza Hakimzoda Niyoziy poetikasidagi traditsiya va novatorlikni isbotlashga harakat qilar ekan, adibning novatorligini quyidagi fikrlar orqali izohlaydi: “barmoq vazni imkoniyatlarini ishga soldi, she’riy nutqni og‘zaki nutq bilan yaqinlashtirdi, barmoq vaznida she’rlar yozdi”. Hamza asarlarining sodda va ravon, xalqchil va ommabopligi umuman, uning o‘ziga xos poetik xususiyati vazn va ritmida deb belgilaydi. Hamza Hakimzoda poetikasi G‘.Mo‘minov tomonidan mukammal o‘rganilgan. Adib ijodidagi traditsiya va novatorlik masalasi to‘g‘ri tahlil qilingan. Mazkur monografiya hamzashunoslik tarixida mavzu va mazmun jihatidan o‘sha yillarda yaratilgan ilk ilmiy asarlardan biri hisoblanadi. Bu monografiya hamzashunoslik ilmining yuksalishi va boyishida ahamiyat kasb etgan.

1970-yilda Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Tanlangan asarlar”i o‘sha davrning mashhur yozuvchi, shoir va tarjimonlari tomonidan rus tiliga tarjima

¹⁷Мўминов Ф. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий поэзиясида традиция ва новаторлик масаласи, филология фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Т., 1964 й.

qilingan. Ushbu tarjimalar hozirgi Sankt-Peterburg shahrida Maksim Gorkiy asos solgan “Shoir kutubxonasi” deb nomlangan tahrir hay’ati tomonidan nashr qilingan. Hamza asarlarining Rossiyadan nashr qilib kelinishi, o‘zbek sovet adabiyotshunoslariga katta mas’uliyat yuklagan.

1979-yilda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 90 yilligiga bag‘ishlab, “Hamza zamondoshlari xotirasida”¹⁸ nomli xotiralar, maqolalar, she’rlar kitobi nashr etilgan. Ushbu kitob uch bobdan iborat bo‘lib, birinchi bobi – “Qardoshlar qadrlaganda”, ikkinchi bobi – “Barhayot obraz”, uchinchi bobi – “Ulkan shoir va san’atkor” deb nomlanadi. “Qardoshlar qadrlaganda” sarlavhali birinchi bobda sobiq ittifoqdosh davlatlar tarkibiga kirgan qardosh: rus, ukrain, qozoq, qoraqalpoq, turkman, tojik, ozarbayjon xalqlari yozuvchi va shoirlarining maqolalari va Hamza obrazini tasvirlagan she’rlari bosilgan. Jumladan, Nikolay Tixonovning “Yalovbardor” (1969), Konstantin Simonovning “Hamzaning yana bir p`esasi” (1959), Muxtor Avezovning “Tarixiy burch” (1960), Sobit Muqonovning “Buyuk madaniyat arbobi” (1960), Berdi Kerboboevning “Qardoshlarning ham farzandi” (1969), Mirzo Tursunzodaning “O‘lmas nom” (1960), Mirzo Ibrohimovning “Teran ildizlar” (1961), Mehdi Husaynning “Yangi madaniyat asoschisi” (1961), Ivan Le ning “Orzulari ushalgan shoir” (1959), Sotim Ulug‘zodaning “Ibratli umr” (1967), Sergey Borodinining “Kurashlarda toblangan” (1967), Mixail Sheverdinning “Yurak alangasi” (1967), Tolek Sariboevning “Ustozimiz” (1960), Lilyana Stefanovaning “Surat” (1952) kabi maqolalari chop etilgan. Ushbu maqolalarda ittifoqdosh davlatlar vakillarining Hamzaga nisbatan iliq munosabatlari ifoda etilgan. Shuningdek, Mixail Lukoninining “Hamzaning o‘lmasligi” (1959), Nikolay Ushakovning “Hamza” (1960), Lidiya Batning “Shoir va dutor” (1959), Mirdza Kempening “Hamza Hakimzoda Niyoziy” (1959) kabi she’rlari ham shu bobda berilgan. Mazkur she’rlarda Hamza Hakimzoda Niyoziy siyemosiga boshqa millat vakillarining yorqin ijobiy munosabatlari aks etgan. Mazkur maqolalar va she’rlar 1950-1970 yillar

¹⁸ Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наш-ти, 1979 й.

davomida turli gazeta va jurnallarda e'lon qilingan bo'lib, 1979 yilda nashr etilgan to'plamda jamlangan. Mavjud maqolalar va she'rlarning mazmuni, albatta, Sovet tuzumi manfaatlariga muvofiq tarzda yaratilgan. Ushbu maqolalar va she'rlar, Sovet Ittifoqining kuchli mafkuraviy siyosati talab va maqsadlarini himoya qilib, majburiyat yuzasidan yozilgan bo'lsa ham, Hamza siymosiga, qolaversa, o'zbek xalqi va uning adabiyotiga bo'lgan hurmatning yorqin namunasi sifatida hamzashunoslik tarixida qolgan.

To'plamning "Barhayot obraz" deb nomlanuvchi ikkinchi bobida o'sha yillarda ijodi gullagan o'zbek shoirlarining she'rlari bositgan. Ushbu she'rlarning barchasida Hamza Hakimzoda Niyoziy timsoliga nisbatan turlicha qarashlar va munosabatlar xilma-xil tasvirlarda talqin etilgan.

To'plamning uchinchini bobini "Ulkan shoir va san'atkor" deb nomlangan. Ushbu bobda, ikkinchi bobda Hamza siymosini yaratgan shoirlar, Hamza hayoti va ijodiga oid qiziqarli maqolalarni taqdim qilganlar. Shuningdek, ushbu bobda san'atning turli yo'nalishlarida ijod qilib, el-yurt hurmati va e'tiboriga sazovor bo'lgan xalq artistlari, qo'shiqchilar, bastakorlar, rejissyorlar, teatr artistlari hamda Hamzaning yaqin qarindoshlari, do'stlarining iliq xotiralari ham chop etilgan.

"Hamza zamondoshlari xotirasida" kitobida taqdim etilgan maqolalar ichida rus yozuvchisi Mixail Sheverdinning "Yurak alangasi" (1967)¹⁹ nomli maqolasi e'tiborimizni tortdi. Maqolada shunday fikrlar yoziladi: "Shoir, bastakor va dramaturg Hamza Hakimzoda Niyoziyning dong'i va buyukligi hammaga ma'lumdir. U xotiralarini abadiylashtirish uchun bronza haykali qo'yilishiga muhtoj bo'lgan yozuvchilar jumlasidan emas". Muallif ushbu fikrini tasdiqlash maqsadida, Hamzaning safdoshlaridan birining xotirasini bayon qiladi: "...Qizil askarlar bizga hech dam berishmasdi. Jangdan keyin garchi bemahal bo'lsa ham sham yoqib tomosha ko'rsatardik. Ertalab esa, boshqa joyga yo'l olardik. Hamza akaning shunday paytlarda "charchadim" deganini eshitmagannmiz. Kun

¹⁹ Шевердин М. Юрак алангаси, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наш-ти, 1979 й, 41-бет.

bo‘yi tinim bilmasdi, kechqurun sahnada o‘ynardi, kechalari esa mijja qoqmay asar yozib chiqardi...” M.Shevverdin Hamza bilan doim hamnafas holda faoliyat yuritgan safdoshining xotirasidan keltirgan iqtibosi orqali Hamzaning nechog‘li fidoyi va tolmas kurashchi ekanligini yuksak baholaydi. Maqolaning so‘ngida esa: “Ajoyib inson, revolyutsiyaning dovyurak jangchisi, minbar shoiri, reaksiyaning qora kuchlariga qarshi kurashda jon fido qilgan ajoyib zamondoshimiz Hamza Hakimzoda Niyoziyning haykali o‘rnatilmog‘i darkor. U bunga to‘la munosibdir. Bu haykal yangidan qad ko‘tarayotgan Toshkentimizning markaziy maydonlaridan birini nurafshon qilib tursin!” – deydi. Hamzashunoslik tarixida M.Shevverdingacha hech kim Hamzaga haykal o‘rnatish to‘g‘risida og‘iz ochmagan. Ushbu kitob yuqorida O‘zbekiston Kommunistik partiyasi tarixini o‘rganish institutining ilmiy xodimi I.Kaskov maqolasida yozgan talab asosida nashr etilgan.

1979-yilda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 90 yilligi munosabati bilan “Sharq yulduzi” jurnalining 1-sonidan 9-sonigacha shoir hayoti va ijodiga bag‘ishlangan ilmiy maqolalar muntazam berib borilgan. Mazkur maqolalar ichida L.Qayumovning “Olamshumul shoirimiz” nomli maqolasida taqdim etilgan ma’lumotlar qiziqarli. Olimning yozishiga ko‘ra, Hamza Hakimzoda shaxsiyati va ijodi haqidagi bahs-munozaralar Vashingtonda nashr qilingan gazetalarda ham shov-shuvlarga sabab bo‘lgan ekan. Shuningdek, Hamzaning asarlari dunyoning barcha tillariga tarjima qilingan, Hindistonning Panjob shahrida Hamzaning uy-muzeyi bor degan qiziqarli ma’lumotlar bor. Ushbu muallif 1985-yilda chop etilgan “Zamondoshlar” nomli kitobida ”Hindistonning Panjob shtatida bir kutubxona Hamzaning nomi bilan ataladi”, – deb yozadi. Hamza to‘g‘risidagi shov-shuvlar Amerika matbuotida e’lon qilingani, xorijiy olimlar o‘rtasida bahs-munozaralarga sabab bo‘lgani, Hamzaning asarlari dunyoning barcha tillariga tarjima qilingani to‘g‘ri. Lekin Hindistonning Panjob shahrida Hamzaning uy-muzeyi bor yoki uning nomida kutubxona borligi haqidagi ma’lumotlar qanchalik to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini aniqlashning imkonni bo‘lmadi. Ushbu ma’lumotni

aniqlashning imkoni bo‘lmasa ham, maqola muallifi Hamza ijodining xalqaro ahamiyat kasb etganligini ko‘rsatgan va isbot etgan.

Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yilligi munosabati bilan “Sharq yulduzi” jurnalida chop etilgan turkum maqolalar ichida B.Qosimovning “Zamondoshlar, maslakdoshlar”²⁰ nomli maqolasi ham e’tiborga loyiq. Mazkur maqola Hamza Hakimzoda va Abdulla Avloniy o‘rtasidagi adabiy-ijodiy hamkorlik hamda ularning do‘stona samimiylar munosabatlari haqida yozilgan. Olim bu ikki adibning adabiy-ijodiy hamkorligini 1914-yilda Toshkentda nashr etila boshlagan “Sadoi Turkiston” gazetasi bilan bog‘laydi. Maqoladan ma’lum bo‘lishicha, “Sadoi Turkiston” gazetasining 1-soni 1914-yil 4-aprelda bosilgan va bor-yo‘g‘i 66 ta soni chop etilgan. Ana shu 66 son gazetaning nashr etilishi jarayonida bu ikki adib o‘rtasida o‘zaro adabiy-ijodiy hamkorlik va do‘stlik aloqalari boshlangan, rivojlangan hamda mustahkamlangan. Olimning fikriga ko‘ra, o‘sha yili “Sadoi Turkiston” gazetasining 11-mayida chop etilgan 9-sonida Hamzaning “Ahvolimiz” nomli she’ri birinchi marta matbuotda e’lon qilingan. Shu bilan birga, “Amazon” nomli she’ri ham shu gazetada bosilganini qayd etib, she’r haqida quyidagi fikrlarni yozadi: ”Hamzaning ijtimoiy tengsizlikni favqulodda jasorat bilan ochib bergen programm she’rlaridan biri “Amazon” shu gazetada bosilib chiqdi. Shoир she’rda kelajakka dadil boqqan, razolatga to‘la dunyoning o‘zgarmog‘i lozimligidan bashorat qilgan edi”. Olim Hamzaning progressiv ahamiyatga ega bo‘lgan she’rlari haqida yozar ekan, har ikki ziyoli ma’rifatparvarlarning o‘zaro adabiy-ijodiy hamkorligi Avloniyning Hamza ijodiga bo‘lgan xayrixohligi va uni qo‘llab-quvvatlashi natijasida maydonga kelgan deb izohlaydi.Ushbu izohni har ikki ma’rifatparvar ijodidagi g‘oyaviy mushtaraklikda ko‘rish mumkin. Hamza Hakimzoda va Abdulla Avloniy ijodidagi g‘oyaviy mushtaraklik o‘sha davr adabiyotining mashhur shoirasi Anbar Otin maydonga olib chiqqan masalalarni talqin etishida ko‘rinadi. 1914-yillarda shoira Anbar Otin “Adabiyot xalq hayotini yoritishi kerak” degan mazmunda muammo janridagi she’rini yozadi. Ana shu she’r o‘sha davr shoirlari uchun muhokamalarga

²⁰ Косимов Б. Замондошлар, маслақдошлар, Шарқ ўлдузи, 1979 йил, 5-сон.

sabab bo‘ladi va ayni paytda ijod qilayotgan shoirlarga dasturilamal vazifasini bajaradi. Shoiraning mazkur she’riga aks-sado tariqasida Abdulla Avloniy “Gapurmanglar” nomli she’rini yozadi. Hamza Hakimzoda Abdulla Avloniy hamda Anbar Otin she’rlariga javob tariqasida “Gapur” nomli she’rini ijod etadi. Hamza ushbu she’rda Abdulla Avloniy va Anbar Otin fikrlarini qo‘llab-quvvatlaydi hamda Anbar Otin ko‘targan masalani hal etishda aniq ham qat’iy pozitsiyada turganligini ifoda etadi. Ushbu kartinani B.Qosimov quyidagicha tasvirlaydi: “Hamza she’r va shoir oldiga shunday talabni qo‘yadi “shoir ijtimoiy “illat”lardan”, “dog‘i vatan”lardan, kambag‘al-yetimlarning ahvoldidan so“zlamog‘i kerak”²¹. 1960-yilda nashr etilgan “Hamza haqida maqolalar” ilmiy to‘plamida e’lon qilingan maqolalarda Hamza jadidlarga qarshi qo‘yiladi. B.Qosimovning ushbu maqolasi mazkur to‘plamda berilgan maqolalardagi Hamzani jadidlarga qarshi qo‘ygan olimlar fikrlarini inkor etadi. Demak, Hamza Hakimzoda Abdulla Avloniy bilan adabiy hamkor, samimiyy do‘sst, maslakdosh bo‘lgan. Hamza nafaqat Abdulla Avloniy, M.Abdurashidxonov, Abdulhamid Cho‘lpon va boshqalar bilan ham doimiy ravishda hamkor va hamfikr bo‘lgan. Hamza jadid adabiyotining atoqli vakillari, ma’rifatparvar yozuvchi va shoirlar orasida o‘ziga xos o‘rni, hurmati va mavqeiga ega adib bo‘lgan.

1979-yilda G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyotida Hamza tavalludining 90 yilligiga bag‘ishlab, “Hamza”²² nomli katta albom – kitob nashr qilingan. Ushbu kitobda Komil Yashinning “Hamzaning hayoti va ijodi”, Laziz Qayumovning “Shoir va grajdani”, Mamajon Rahmonovning “Hamza o‘zbek sovet teatrining asoschisidir”, Dilbar Rashidovaning “Muzika madaniyati arbobi...”, Mixail Kapustinning “Ey ko‘ngil kezgin jahonni...” (Hamza va o‘zbek kino san’ati), Abdulkay Umarovning “Hamza va O‘zbekiston tasviriy san’ati” nomli maqolalari o‘zbek, rus, ingliz tillarida chop etilgan. Teatrshunos olim Mamajon Rahmonov “Hamza o‘zbek sovet teatrining asoschisidir” nomli maqolasida: “Hamza p`esalari

²¹ Қосимов Б. Замондошлар, маслақдошлар, Шарқ юлдузи, 1979 йил, 5-сон.

²² Ҳамза альбоми, Адабиёт ва санъат, Т., 1980 й.

Bolgariya, Polsha, Mongoliya teatrlarida ham qo‘yilgan” – deydi²³. Muzikashunos olim Dilbar Rashidova “Muzika madaniyati arbobi...” nomli maqolasida: “Ko‘p qirrali iste’dodga ega bo‘lgan Hamza muzika sohasida ham jasorat ko‘rsatdi.U bu sohada ham tug‘ma iste’dod egasi bo‘lib, besh xil cholg‘u asbobini chalar edi. Bolalik chog‘idan tanbur, dutor va skripkani sevib, so‘ngra mandolina va fortepyanoga ixlos qo‘ydi. Ma’lumki, uning g‘oyalaridan biri – milliy muzikaga Yevropa cholg‘u asboblarini maksimal ravishda uyg‘unlashtirib borish bo‘lgan” – deydi²⁴. Demak, Hamza – serqirra ijodkor. Teatr va muzika sohasida ham adabiy ijoddagidan kam ijod qilmagan.

1981-yilda “Hamza ijodi haqida” (tadqiqotlar) nomli ikkinchi ilmiy to‘plam nashr etilgan. To‘plamda yigirmadan ortiq olimlarning ilmiy tadqiqotlari chop etilgan. Mazkur to‘plam O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutining ilmiy xodimlari tomonidan yozilgan so‘zboshi bilan boshlanadi. So‘zboshida Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi haqida quyidagicha yozilgan: “O‘zbek sotsialistik realizm adabiyotining poydevorini qurgan buyuk Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi qariyb ellik yildan beri o‘rganib kelinadi. Ammo uning sermashaqqat hayot yo‘li, ko‘p qirrali jo‘sinqin va rang-barang ijodi, undagi hozirgi ijodiy jarayon uchun ham muhim bo‘lgan masalalar keng va chuqur o‘rganishni taqozo etmoqda”²⁵. So‘zboshida yozilgan gaplar yuqorida A.Ribnik, I.Kaskovlar maqolalarida ilgari surilgan fikrlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Ushbu to‘plam hamzashunoslik tarixida yaratilgan ikkinchi ilmiy to‘plam bo‘lib, 1960-yilda nashr etilgan “Hamza haqida maqolalar” nomli ilk ilmiy to‘plamdan tadqiqotlar ko‘laming kengligi va chuqur ilmiyligi bilan farq qiladi. Mazkur to‘plamda bosilgan maqolalarning mazmunidan hamzashunoslikdagi takomillashuvni ko‘rish mumkin.

1984-yilda Hamza tavalludining 95 yilligi nishonlangan. Ushbu sanaga bag‘ishlab, “Sharq yulduzi” jurnalida Alisher Qayumovning “Hamza Hakimzoda

²³ Раҳмонов М. Ҳамза ўзбек совет театрининг асосчисидир, Ҳамза альбоми, Адабиёт ва санъат, Т., 1980 й, 89-бет.

²⁴ Рашидова Д. Музика маданийти арбоби..., Ҳамза альбоми, Адабиёт ва санъат, Т., 1980 й, 153-бет.

²⁵ Ҳамза ижоди хақида (тадқиқотлар), Т., Фан, 1981 й.

va Nikolay Pogodin”²⁶ nomli maqolasi bosingan. Maqolada rus yozuvchisi Nikolay Pogodin Hamza bilan g‘oyibona hamfikr bo‘lgani haqida qiziqarli ma’lumotlar taqdim etilgan. Unda xotin-qizlarning ozodlik uchun kurashuvi hamda unga erishuvi, san’atga kirib keluvida Hamza Hakimzoda Niyoziyning ijodi va ijtimoiy faoliyati alohida ahamiyatga ega bo‘lgani N.Pogodin tomonidan e’tirof etilgan. Demak, Hamza xotin-qizlar ozodligi uchun astoydil kurashgan. Xotin-qizlarning ma’rifatga erishuviga, san’atga kirib keluviga hissa qo’shgan.

1986-yilda akademik M.Qo’shjonovning “Hamza mahoratidan lavhalar” nomli kitobi chop etilgan. Ushbu kitob muqaddima va to’rtta bo‘limdan iborat bo‘lib, unda Hamza Hakimzoda Niyoziyning ijodiy evolyutsiyasi va poetik mahoratining muhim jihatlari o‘rganilgan. Mazkur kitobda olim Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi juda ko‘p olimlar tomonidan o‘rganilgani, yuzlab maqolalar, o‘nlab monografiyalar nashr etilganini e’tirof etadi. Hamzaning badiiy mahorati yaxlit holda tadqiq etilmagan deb hisoblaydi va ushbu kitobini shu sohada qilingan tadqiqot sifatida taqdim etadi. M.Qo’shjonov ushbu ilmiy asarida Hamza Hakimzoda Niyoziyning bir necha asarlarini tahlilga tortadi. Tahlil davomida ulug‘ shoirning adabiyotga ilk qadam qo‘yishidan boshlab, yuqori cho‘qqilarga chiqqunga qadar bosib o‘tgan ijodiy jarayonini kuzatadi va kuzatishlar jarayonida orttirgan bilimini bizga tortiq qiladi. Unda ulug‘ shoirning ijodi mumtoz she’riyatdan, epik, dramatik turlarga almashinib borishi; ijod ko‘laming shakl va mazmun jihatidan kengayishi; mavzu va g‘oya jihatidan tobora boyib borishi, keskin suratda yuqori pog‘onalarga ko‘tarilishi; ijodiy tajribasining yuksalishi; yuksak poetik mahorat va mukammallikka ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Demak, Hamza yuksak poetik mahoratga osonlik bilan erishmagan. Badiiy ijodning barcha tur va janrlarida asarlar yaratish uchun o‘z ustida ko‘p ishlagan. Barcha pog‘onalarni bosib o‘tgan. Bu kitob hamzashunoslik tarixida Hamza Hakimzoda Niyoziyning poetik mahoratini baholashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy asar hisoblanadi.

²⁶Қаюмов А. Ҳамза Ҳакимзода ва Николай Погодин, Шарқ ўлдузи, 1984 й, 8-сон, 142-145-бет.

1988-yilda “Hamza Hakimzoda ijodi problemalari”²⁷ nomli ilmiy tadqiqotlar to‘plami nashr etilgan. Ushbu to‘plam uch qismidan iborat bo‘lib, hamzashunoslik tarixidagi uchinchi ilmiy to‘plam hisoblanadi. Unda yigirmadan ortiq olimlarning ilmiy tadqiqotlari chop etilgan. Ushbu ilmiy to‘plam ham hamzashunoslikning rivojlanishiga katta hissa qo‘shtan va tadrijiy takomilida muhim o‘rin tutgan.

1988-yilda R.Ibrohimovaning “Hamzaning uch hayoti”²⁸ nomli risolasi chop etilgan. Unda Hamzaning “Feruzaxonim” nomli asarining ijodiy taqdiri, chet el safaridagi hayoti, yozuvchi Oybekning Hamza haqidagi xotiralari o`rganilgan.

U bevosita hamzashunoslikka taalluqli asardir. Risola hamzashunoslik ilmining takomil bosqichlari hamda tadrijiy takomili to‘g‘risidagi o‘ziga xos tadqiqotdir.

1989-yilda “Yoshlik” jurnalining 3-sonida “Hurriyat va adolatni ulug‘lab...”²⁹ nomli suhbat maqola e’lon qilingan. Ushbu suhbatda adabiyotshunos olim Izzat Sultonov Hamza ijodining o‘ziga xos uch xususiyati haqida quyidagicha ta’rif bergan: “Hamza yangi madaniyat targ‘ibotchisi, Vatanimizning yuksak grajdani. Hamza ijodkor sifatida uch xususiyatga ega. Birinchidan, hayotimizning muhim tomonlarini adabiyotimizga olib kirgan va saqlanib qolishiga sabab bo‘lgan bir adib. Hamza ijodida o‘zbek xalqining inqilobdan avvalgi va undan keyingi hayotining eng muhim nuqtalari yorqin ifodasini topgan. Shu sababli Hamza ijodi doimiy ma’rifiy ahamiyatga ega bo‘ladi. Hatto zamonlar o‘tgan sari bu ahamiyat yanada orta boradi. Ikkinchidan, Hamza hayotni yaxshi bilishi, odamlarning psixologiyasini yaxshi tushunishi bilan o‘quvchilarni doimo maftun etib keldi va yozuvchilarga abadiy ustoz bo‘lib qoladi. Uchinchidan, Hamza o‘zbek tilining boyliklari va fazilatlarini yaxshi bilardi. U o‘z ijodida tilning serqirraligini, boyligini, go‘zalligini ifoda eta bildi. Men hatto o‘ylaymanki, biz xalqimizning tilini bilish va sayqallahash jihatidan

²⁷ Хамза Ҳакимзода изоди проблемалари, Т., Фан, 1988 й.

²⁸ Иброҳимова Р. Ҳамзанинг уч ҳаёти, Т., Ўзбекистон, 1988 й.

²⁹ Каршибоев М. Хуррият ва адолатни улуғлаб, Ёшлик журнали, 1989 й, 3-сон.

Hamzadan juda uzoqlashdik va yutqazdik. Biz bu borada Hamzaga qaytishimiz kerak”³⁰. Olimning fikriga ko‘ra, o‘zbek adabiyoti, san’ati va madaniyatining tarixida Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodiy merosining o‘rni va ahamiyati juda katta. Necha zamon va tuzumlar o‘zgarsa ham, Hamza haqidagi fikri hech qachon o‘zgarmas ekan. I.Sultonov Hamza asarlarining bizgacha yetib kelgan asl nusxalari adib ijodini yuqori baholashga yetarlicha asos beradi deb hisoblaydi. I.Sultonov “Boy ila xizmatchi” asarining Komil Yashin tiklagan varianti, Hamza yaratgan “Boy ila xizmatchi” dan ancha kambag‘al deb aytadi va asarning asl nusxasi yo‘qolgani sabab, uni asl nusxaga tenglashtiradi. Izzat Sultonovning Hamza Hakimzoda ijodiga bergen xolis bahosi bugungi hamzashunoslik uchun muhim ahamiyatga egadir.

1989-yilda “Yosh leninch” gazetasining 5-avgust sonida adabiyotshunos olim Begali Qosimovning “Yangi tafakkur: izlanishlar, mashaqqatlar”³¹ nomli maqolasi e’lon qilingan. Ushbu maqolada qayta qurish, oshkoralik va demokratiya davrida adabiyotshunoslik fanida uchrab kelayotgan xato va kamchiliklarga tanqidiy fikr bildirilgan. Jumladan, olim Hamza Hakimzodaning 1979-1981-yillarda nashr etilgan “Mukammal asarlar to‘plami” va 1988-1989-yillarda nashr etilgan “To‘la asarlar to‘plami”da jiddiy matniy va ma’noviy xatoliklar sodir etilganini aniqlagan. Bundan tashqari, Hamzaning 6 ta she’ri “qisqartirish”, “silliqlash”, “pardozlash”lar natijasida 5 taga tushib qolganini ko‘rsatgan. Demak, Hamzaning “Devoni Nihoniy” asariga kiritilgan hamda kiritilmay qolgan she’rlari matniy jihatdan qaytadan ko‘rib chiqilishi va asl holida qayta nashr qilinishi kerak. Ushbu vazifa hamzashunoslik fani oldida turgan dolzarb vazifalardan biri ekanligi aniqlandi. Hamza Hakimzoda Niyoziy asarlari 1989 yildan keyin boshqa nashr etilgani yo‘q.

Xulosa qilib aytganda, ushbu fasl “Hamzashunoslik ilmining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti”ni yoritishga bag‘ishlangan. Hamzashunoslikning tadrijiy

³⁰ Каршибоев М. Хуррият ва адолатни улуглаб, Ёшлик журнали, 1989 й, 3-сон.

³¹ Косимов Б. Янги тафаккур: изланишлар, машаққатлар, Ёш ленинчи газетаси, 1989 йил, 5 август.

takomili quyidagi izchilllikda kechgan. Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodi bo'yicha birinchi bo'lib, 1949-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan olim Yusuf Sultonovning tadqiqot ishi o'rganilgan. Olim tadqiqot ishida XX asrning 1920-1949-yillarida hamzashunoslikda amalga oshirilgan ishlarni yoritishga harakat qilgan. Yu.Sultonov Hamza Hakimzoda Niyoziyini birinchi o'zbek sovet shoiri, yozuvchisi va dramaturgi sifatida baholagan.

1960-yilda "Hamza haqida maqolalar" nomli ilmiy to'plam nashr etilgan. Ushbu to'plamda hamzashunos olim Laziz Qayumovning "Hamzashunoslik tarixidan" nomli ilmiy maqolasi chop etilgan. Ushbu maqolada 1920-1960-yillar hamzashunosligi tarixi o'rganilgan. Olim hamzashunoslilikning ilk yillardan boshlab, 1960-yillargacha bo'lgan davrni qamrab olgan. L.Qayumov tadqiqotida hamzashunoslilikning shakllanishi va rivoji kuzatilgan. Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodining turli qirralari o'rganilgan.

Hamzashunoslilikning shakllanishida 1938-1939-yillar muhim o'rinn tutgan. 1938-yilda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yilagini nishonlash to'g'risida Farmon chiqqan. 1939-yilda mazkur farmonni amalga oshirish maqsadida Qaror qabul qilingan. Ushbu farmon va qaror hamzashunoslikni jadallashtirib yuborgan.

1955-1960-yillarda san'atshunos olimlar T.Tursunov va A.Ribnikning "Об изучение драматургического наследия Хамзы", tarixchi olim I.Kaskovning "Восстановить литературное наследие народного писателя Узбекистана" nomli tanqidiy maqolalari adabiy jamoatchilik harakatini yanada jonlantirgan.

1959-yilda bastakor I.Akbarov harakati bilan "Hamza Hakimzoda Niyoziy qo'shiqlari" nomli kitobi nashr etilgan. Kitobga Hamzaning inqilobiy mavzuda yaratilgan qo'shiqlari kiritilgan. Kitobda Hamza – inqilob kuychisi sifatida baholangan.

1960-yilda nashr etilgan "Hamza haqida maqolalar" to'plamida L.Qayumov va M.Aminovaning "Hamza Hakimzodaning estetik qarashlari" nomli maqolasi ham chop etilgan. Unda ulug' shoirning adabiy-estetik qarashlari to'g'ri o'rganilgan. Serqirra adib ijodining shakllanish manbalari ochib berilgan.

1968-yilda hamzashunos olim G'.Mo'minovning "Traditsiya va mahorat" nomli monografiyasi chop etilgan. Unda Hamza Hakimzoda ijodidagi mumtoz adabiyot an'analarining davom etishi, sayqallanishi va yangiliklar bilan boyitilishi o'rganilgan. G'.Mo'minov shoirning ijodiy mahoratini to'g'ri va xolis baholagan.

1979-yilda B.Qosimovning "Zamondoshlar, maslakdoshlar" sarlavhali maqolasi chop etilgan. Maqolada ulug' adibning jadid ma'rifatparvar shoiri Abdulla Avloniy bilan adabiy-ijodiy hamkorligi o'rganilgan.

1984-yilda A.Qayumovning "Hamza Hakimzoda va Nikolay Pogodin" nomli maqolasi chop etilgan. Unda Hamza Hakimzodaning xotin-qizlar ozodligi, xaq-huquqi uchun kurashi, xotin-qizlarning ma'rifat va san'atga kirib kelishidagi faoliyati ochib berilgan.

1986-yilda M.Qo'shjonovning "Hamza mahoratidan lavhalar" nomli kitobi nashr etilgan. Ushbu kitobda olim Hamzaning ijodiy evolyusiyasini tekshirib, adib ijodiy mahoratining muhim jihatlarini ochib bergen.

1989-yilda B.Qosimovning "Yangi tafakkur: izlanishlar, mashaqqatlar", nomli maqolasi bosilgan. Ushbu maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziyning so'nggi ikki akademik nashri "Mukammal asarlar to'plami" va "To'la asarlar to'plami" da yo'1 qo'yilgan xato va kamchiliklar o'rganilgan.

1.2. Mustaqillik yillarida Hamza ijodiy merosiga munosabat

Mustaqillik yillariga kelib, hamzashunoslik ilmiy yo'nalishining faoliyati to'xtab qolmagan. 1991-yilning 1-sentabrida O'zbekiston davlati tarix sahifalariga mustaqil davlat sifatida kirdi, Sho'ro davridan mavhum bo'lib kelayotgan voqeliklarni ochiqlash ehtiyojlari tug'ildi. Bu davrda adabiyotshunos olimlar Hamza Hakimzoda shaxsiyati va ijodiga yangi davr nuqtai nazari bilan qaray boshladilar. Shu yilning oktabr oyida akademik Naim Karimovning "Hamzani kim o'ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori"³² nomli maqolasi

³² Каримов Н. Ҳамзани ким ўлдирган ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори, Ёшлик журнали, 1991 йил, №10.

chop etilgan. Ushbu maqolada yozilishicha, Hamza Hakimzoda Niyoziyning vafoti bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lumotlar vaqtı-vaqtı bilan yo‘qotilib turilgan. Uning o‘limi qandaydir sirli ravishda sodir etilgan. Mustaqillik tufayli olim ana shu ochilmay kelayotgan sirlar oshkor bo‘lishini istaydi va buning zamirida Hamzaning pok ruhi va hurmati joyiga qo‘yilishiga ishonch bildiradi. Atoqli adabiyotshunos olim N.Karimov mustaqillikning dastlabki oyida adabiyotshunoslik fani oldida turgan eng muhim va dolzarb bo‘lgan muammoni to‘g‘ri belgilagan. Olim ushbu muammoni nafaqat adabiyotshunoslik fanining muammosi, balki davlat va jamiyat, umuman, O‘zbekiston tarixi, madaniyati va san’ati oldida turgan muhim va dolzarb vazifalardan biri deb hisoblaydi.

Mazkur maqoladan so‘ng, Naim Karimovning “Hamza Toshkentda”, Ozod Sharafiddinovning “Istibdod qurboni yoxud o‘zligidan mahrum etilgan shoir”, Burxon Shermatovning “Qolipga sig‘magan shoir”, Ulug‘bek Dolimovning “Hamza Hakimzoda Niyoziy”, Yo‘ldosh Solijonovning “Haqiqat izlagan adib”, Ulug‘bek Hamdamning “Hamza va yangi o‘zbek adabiyoti” nomli maqolalari e’lon qilingan. Mazkur maqolalarda Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodi xolis va haqqoniy baholangan. Hamza Hakimzoda Niyoziy Sho‘ro davridan avval ham o‘zbek adabiyotida jadid shoiri, yozuvchisi va dramaturgi sifatida tanilib mashhur bo‘lgani ijobiy baholangan.

Akademik Naim Karimov o‘zining “Hamza Toshkentda”³³ nomli maqolasida Hamzaning Toshkentga kelishi; Toshkentda muallimlar tayyorlovchi jadid maktabiga kirib o‘qishi va muallimlik diplomiga ega bo‘lishi; pedagogik faoliyatining boshlanishi; aka-uka ma’rifatparvar jadidlar Sobirjon va Shokirjon Rahimiylar uylarida yashab, ularning maktabida dars berishi; jadid ma’rifatparvarlari M.Abdurashidxonov, A.Avloniylar bilan qizg‘in adabiy-ijodiy hamkorligi haqida yangi va qiziqarli ma’lumotlarni taqdim etadi. Maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziy adabiyotga jadid adabiyotining vakili sifatida kirib kelishi ochib berilgan. Hamza Hakimzoda Niyoziy Oktabr to‘ntarishigacha

³³ Каримов Н. Ҳамза Тошкентда, Тафаккур журнали, 1999 йил, 3-сон, 84-бет.

bo‘lgan ijodiy faoliyatni davomida o‘zbek adabiyotiga jadid shoiri va ma’rifatparvari sifatida kirib kelgan. 1930-yillarda bu to‘g‘rida qizg‘in bahs-munozaralar bo‘lib o‘tgan. Bunday bahs-munozaralarga sovet davlati chek qo‘yib, Hamzaning nomidan o‘z maqsadlarini amalga oshirish yo‘lida foydalangan.

1993-yilda “Adabiy meros” ilmiy asarlar to‘plamining 3-4-sonlarida adabiyotshunos olim Burxon Shermatovning “Qolipga sig‘magan shoir”³⁴ nomli maqolasi chop etilgan. Ushbu maqolada muallif Hamza Hakimzoda Niyoziy haqida quyidagi fikrlarni yozadi: “Sovet voqeligi uni qolipga solishga harakat qildi, ma’lum vaqt bunga erishdi ham. Uning ijodiy faoliyatiga, hayotiga haqiqiy bahoni tarix beradi”. B.Shermatov Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodi haqida yozar ekan, adibning Oktabr to‘ntarishidan avvalgi ijodi haqida to‘xtalib, o‘zbek millatining ozodlik va hurlikka erishuvini orzu qilgan, ma’rifatga erishuvi uchun astoydil bel bog‘lagan jadidlar Abdulla Avloniy, Muhammadsharif So‘fizoda, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, G‘ulom Zafariylar qatorida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan, millat taqdiri uchun qayg‘urib jabru jafo chekkan ma’rifatparvarlardan edi deb baholaydi. Sovet hukumati Hamzaning jadid adabiyotining vakili ekanligini ko‘ra-bila turib, undan chetlatishga, ularga qarshi qo‘yishga harakat qilgani haqidagi ma’lumotlarni beradi. Hamzaning “Yangi saodat yoxud milliy roman”, Behbudiyning “Padarkush”, Cho‘lponning “Qurbanji jaholat”, Qodiriyning “Baxtsiz kuyov” asarlari bir xil g‘oya va mazmunda jadid ruhida yozilgan asarlar edi deb ta’kidlaydi. XX asr boshlarida boshlangan yangi tuzum sharoiti, yangi davr barcha ijodkorlar qatori Hamzani ham o‘z domiga tortdi, Hamza ham yangi davrni madh etuvchi asarlar yaratdi. Hamza asarlarini tahlil qilganimizda, o‘sha davr ruhi, ijtimoiy-siyosiy sharoitini hisobga olib tahlil qilishimiz kerak deb uqtiradi. Hamza Hakimzoda Niyoziy to‘g‘risida yozilgan asarlar, yaratilgan kinofilmlar ulug‘ adibning obro‘sini oshirish o‘rniga

³⁴ Шерматов Б. Қолипга сифмаган шоир, Адабий мерос илмий асарлар тўплами, 1993 йил, 3-4-сон, 6-8-бетлар.

tushirib yubordi deb, uning serqirra ijodi, ziddiyatli hayoti to‘la yoritib berilmaganidan, yosh avlod u haqida tasavvurga ega emasligidan afsuslanadi. Hamza boshqa jadid yozuvchilariga qiyoslandi, ularga qarshi qo‘yildi, ularning ijodi Hamza ijodidan yuqori qo‘yish tendensiyalari kuchayib ketdi. Bunday biryoqlama qarashlarga chek qo‘yish kerak degan chaqiriqlar bilan chiqadi. Hamza “Yasha Sho‘ro” deb yozgan bo‘lsa, “Yig‘la, Turkiston” deb ham yozganku, yaxshi ishlarini ko‘rmaymiz, yomonini ko‘ramiz mazmunidagi fikrlarni o‘rtaga tashlaydi. Xususan, Hamzaning Oktabr to‘ntarishigacha bo‘lgan ijodiga to‘xtalib, 1915-1917-yillarda “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar” majmuasi haqida fikrlaydi. “Oq gul”, “Qizil gul”, ”Pushti gul”, “Sariq gul”, “Yashil gul”, “Safsar gul”, “Atirgul” nomlaridagi gullar to‘plamidan tashkil topgan majmuuning o‘sha davr adabiyotining rivojlanishidagi o‘rnini ko‘rsatadi. Ushbu gullar dastasini yaratishda shoir o‘ziga xos ijodiy mahoratga egaligi, novatorligi, mazkur majmuadagi she’rlar jadid g‘oyalari bilan sug‘orilganligi bilan qimmatli ekanligini e’tirof etadi. Oddiy xalq o‘zi yaratgan milliy qo‘shiqlar yo‘qolib, xalqning yodidan chiqib ketmasligi uchun xalqqa tanish bo‘lgan ohanglarga she’rlar bitadi. Mazkur she’rlar milliy ozodlik harakatlarini rivojlantirishga, millatni uyg‘onishga da’vat etgani uchun ahamiyatli ekanligini ta’kidlaydi. Majmua tarkibiga kirgan she’rlar bugungi Yangi davr uchun ham ahamiyatini yo‘qotmagan deb ta’kidlaydi. Ushbu she’rlar vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida yozilgan she’rlar edi. Hamza yurti va millati uchun jonini fido qildi. Shu paytgacha biz Hamzadan qancha uzoqlashgan bo‘lsak, endi unga yaqinlashishimiz kerakligini targ‘ib qiladi. Hamzaning “Ochlik qurbonlari”, “Ishchilar hayotidan” nomli asarlarini tilga olib, ushbu asarlarni Hamza ijodining asosiy qismi deb qarash kerak, Hamza ijodiga yangicha yondashish kerak degan maslahatlarni beradi. Burxon Shermatov o‘rtaga tashlagan masalalardan ko‘rinadiki, Hamza ijodining barcha qirralarini qaytadan tahlil etish, baholash vaqtin kelganligini ta’kidlab o‘tadi.

2000-yilda Gulandom Tog‘aevaning “Uyg‘oqlikka da’vatkor ijod”³⁵, 2013-yilda Shermuhammad Amonovning “Hamza ijodiy merosining qayta nashr ehtiyoji haqida”³⁶ nomli maqolalari e`lon qilingan. Olimlar ushbu maqolalarida yuqorida professor B.Qosimovning “Yangicha tafakkur: izlanishlar va mashaqqatlar” maqolasida yurtilgan fikrlarni tasdiqlaydi. B.Qosimov fikrini qo`llab-quvvatlab, o‘zлari aniqlagan xatoliklarni qo‘srimcha qilib ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqiy mushtaraklik Hamza asarlarining so‘nggi ikki akademik nashri “Mukammal asarlar to‘plami” va “To‘la asarlar to‘plami” matniy, ma’noviy va imloviy jihatdan talab darajasida emasligini tasdiqlaydi.

Professor Ozod Sharafiddinovning “Istibdod qurboni yoxud o‘zligidan mahrum etilgan shoir”³⁷ nomli maqolasida Hamza Hakimzoda Niyoziyning o‘zbek adabiyoti va madaniyatida tutgan o‘rni quyidagicha baholangan: ”Hamza Hakimzoda Niyoziy o‘zbek madaniyatining yirik namoyandalaridan bo‘lib, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Avloniy, Botu, G‘ulom Zafariy kabi atoqli san’atkorlar bilan bir safda turishga munosib ijodkor. Hamza ham ular kabi xalqning milliy uyg‘onishida, yangi o‘zbek adabiyotini barpo etishda katta jonbozlik ko‘rsatgan va ular kabi mustabid tuzumning qurboni bo‘lgan... Eng muhimi esa shundaki, bugungi mustaqillik mafkurasi kechagi kunda erishgan ma’naviy yutuqlarimizdan mexanik tarzda ko‘z yumishni taqozo etmaydi, kechagi madaniyat va adabiyot namoyandalaridan yuz o‘girishni talab qilmaydi, aksincha, ma’naviy-madaniy merosimizdagi har qanday boylikni avaylab-asramog‘imiz, har qanday yorqin siyemoni ehtiyyot qilmog‘imizni talab qiladi. Shu siymolar qatorida aslida Vatan ravnaqi uchun kurashgan, keyin o‘zi bexabar holda sho‘ro adabiyotining yalovbardoriga aylantirilgan Hamza Hakimzoda ham bor”³⁸. Ma’lum bo‘lishicha, O.Sharafiddinov ushbu maqolani yozish uchun uzoq yillar ilmiy tadqiqot olib

³⁵ Тоғаева Г. Уйғоқликка даъваткор ижод, Ёшлик журнали, 2009, №6.

³⁶ <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/shermuhammad-amanov-hamza-ijodiy-merosining-qayta-nashr-ehtiyoji-haqida.html>

³⁷ Шарафиддинов О. Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир, Ижодни англаш баҳти китоби, Т., 2004 й, 131-бет.

³⁸ Шарафиддинов О. Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир, Ижодни англаш баҳти китоби, Т., 2004 й, 135-бет.

borgan. Ana shu izlanishlar jarayonida olim Hamza Hakimzoda Niyoziyini qoralash uchun birorta asos topa olmagan. Olim ushbu tadqiqotining natijalariga tayanib, Hamzaning XX asr o‘zbek adabiyoti tarixidagi o‘rnini hamda maqeini to‘g‘ri belgilagan va ijodini xolis baholagan.

Mustaqillik yillarida Begali Qosimov, Sharif Yusupov, Ulug‘bek Dolimov, Shuhrat Rizaev, Sunnat Ahmedov kabi olimlar muallifligida “Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti”³⁹ kitobi nashr etilgan. Ushbu kitobda milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining atoqli namoyandalari qatorida Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodiga bag‘ishlangan bob bor. Mazkur bobda olimlar ulug‘ adibning shoir, dramaturg, teatr arbobi, pedagog, bastakor, rejissyor, novator ijodkor sifatida badiiy ijodning barcha turlarida faoliyat olib borganini e’tirof etganlar. XX asr o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasini sifatida tutgan o‘rnini va mavqeini yangicha baholaganlar. Olimlar adibning o‘zbek adabiyotiga jadidchilik harakatlari avj olgan paytda kirib kelgani va yaratgan she’riy, nasriy, dramatik va publitsistik asarlarida jadidchilik g‘oyalari aks etgani haqida yozganlar. Shuning bilan birga jadid ma’rifatparvari sifatida usuli jadid maktablarini ochgani va u maktablar uchun darsliklar yaratgani haqidagi ma’lumotlarni taqdim qilganlar. Uning jadid ma’rifatparvari bo‘lib yetishuvida, tatar ma’rifatparvar jadidlari Ismoil Gaspiralining “Tarjimon”, Fotih Karimiyning “Vaqt” gazetalari, Rizo Faxriddinning “Sho‘ro” jurnali va Ismoil Obidiyning “Taraqqiy”, Munavvarqori Abdurshidxonovning “Xurshid”, Abdulla Avloniyning “Shuhrat” gazetalarining ta’siri kuchli bo‘lgan deb hisoblaydilar. Olimlarning yozishlariga ko‘ra, Hamza Hakimzoda ana shu gazetalar orqali jadid ma’rifatparvarlari bilan tanishadi va ular bilan ijodiy hamkorlik qiladi. O‘zi muallimlik qilayotgan maktab o‘quvchilari va keng xalq ommasini darsliklar bilan ta’minlash maqsadida “G‘ayrat” kutubxonasini tashkil qiladi. Uning ilk ijodi lirik she’rlar yozishdan boshlanadi. 1905-1914-yillar davomida mumtoz

³⁹Косимов Б, Юсупов Ш, Долимов У, Ризаев Ш, Ахмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти, Ташкент, Маънавият, 2004 й, 248-257-бетлар.

she’riyat an’analari asosida yozilgan she’rlarini to‘plab “Devoni Nihoniy”ni, 1915-1917-yillarda “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar” majmuasini tuzadi. 1915-yilda o‘zbek adabiyotida birinchi bo‘lib nasr janriga qo‘l urib, “Yangi saodat yoxud milliy roman” deb nomlanuvchi asarini “Madora” kutubxonasi noshirligida bosmadan chiqaradi. Adibning bu asari sinfiy tengsizlikka qarshi kurashuv namunasi sifatida yaratilgani olimlar tomonidan ta’kidlanadi. Olimlar Hamzani ateist sifatida noto‘g‘ri baholaganiga alohida to‘xtaladi. Uning din, sha’riat peshvolari, mutaasiblarning noto‘g‘ri xatti-harakatlariga qarshi millatning xaq-huquqini himoya qilish uchun kurashgan deb baholaydilar. Hamza ateist emas, aksincha u dindor, Islom dinini qo‘llab-quvvatlovchi ijodkor bo‘lganligini ko‘rsatadilar. “Zaharli hayot...” dramasidan Hamzaning quyidagi so‘zları bilan dalillaydilar: “Shariat zolim emas, xoin emas... Shariat har kimni baxtiyor qilgan. Shariatda hurriyat bor, musovot bor,adolat bor. Shariatda jabr – harom. Nikoh tarafayning ijob qabuli bilan halol bo‘lur. Man qabul qilmasam, nikoh fosid, nikoh harom. Oh, shariat! Essiz islomiyat! Shariat bitdimi? Yo Rabbiy!”⁴⁰.

Olimlarning yozishiga ko‘ra, “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” p`esasi o‘sha davning teatrshunos mutaxassisi Mirmulla Shermuhammedov tomonidan yuqori baholangan, tabrik hamda olqishlarga sazovor bo‘lgan. 1917-yil Oktabr to‘ntarishidan keyin Hamza hurriyat va mustaqillikka erishdik degan tushuncha bilan “Kengash”, “Hurriyat” jurnallariga asos soladi, lekin ikkiyuzlamachi jamiyat bu jurnallarning faoliyatiga to‘sinqilik qilib, yopib qo‘yadi. Hamza ushbu jurnallarda e’lon qilingan maqolalarida mustamlakachilarga qarshi ochiq kurashadi. Millat manfaatlarini himoya qiladi. Hamzaning ana shu kurashchanligi bois, unga nisbatan fitna uyuştiriladi va markazdan chetda, tog‘ning orasida joylashgan qishloq Shohimardonga yuboriladi. Sho‘ro hukumatining hiylasi bilan Shohimardon tog‘lari orasida Hamza vahshiylarcha o‘ldiriladi. Sho‘ro hukumati bu qilmishini berkitish, keng xalq ommasi orasida ikkiyuzlamachi qiyofasini ko‘rsatmaslik maqsadida Hamzaning ijodini keng targ‘ib qiladi va yuqori

⁴⁰ Қосимов Б, Юсупов Ш, Долимов У, Ризаев Ш, Ахмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти, Ташкент, Маънавият, 2004 й, 248-257-бетлар.

baholaydi. "Olovli yo'llar" nomli ko'p qismli kinofilm yaratadi. Ushbu kinofilm Hamzaning shaxsiyati va ijodiga nisbatan hurmat va ehtiromni oshirish o'rniiga, xalqning ishonch va e'tiqodini yo'qotgan. Ana shu kinofilmni tomosha qilgan xalq ommasi orasida Hamza ijodiga nisbatan ikkiyoqlama qarashlar paydo bo'lган.

Olimlarning fikriga ko‘ra, Hamza Hakimzoda Niyoziy mustaqillik tufayligina haqiqiy bahosini olmoqda. Olimlar Hamza ijodini quyidagicha baholaganlar: ” U hech bir bo‘rttirishsiz, qo‘shib-chatishsiz ham XX asr o‘zbek adabiyotining atoqli vakili: novator shoir, hozirjavob nosir, iste’dodli dramaturg, g‘ayratli teatr arbobi, mohir pedagog sifatida zamondoshlari Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lponlar qatoridan munosib o‘rin olishga haqlidir”⁴¹. Olimlar Hamza ijodini xolis baholaganlar. Hamzaning taraqqiyatiga, vatanparvar, xalqning millatparvar jonkuyar fidoyisi bo‘lganini atroflicha ochib bergenlar.

⁴¹Қосимов Б, Юсупов Ш, Долимов У, Ризаев Ш, Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти, Тошкент, Маънавият, 2004 й, 248-257-бетлар.

2014-yilda “Xalq so‘zi” gazetasining 23-avgust sonida pedagogika fanlari doktori, professor Muhammad Quronovning “Tarixiy haqiqatni qaror toptirish – muhim ma’naviy vazifamizdir” nomli maqolasi e’lon qilindi. Ushbu maqolada O‘zbekiston Qahramonlari, akademiklar hamda atoqli adabiyotshunos olimlarning Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi haqidagi xolis va ijobiy fikrlari inkor etilgan, ularga qarshi fikrlar yozilgan. M.Quronovning fikriga ko‘ra, O‘zbek xalqining faxri va g‘ururi hisoblangan Hamza Hakimzodaning nomi o‘ng‘aysizlik sezdirgan. Maqola muallifi bu o‘ng‘aysizlikni quyidagicha ifoda etgan: “Xalqimiz iborasi bilan aytganda hamma narsaning ismi jismiga mos bo‘lgani ma’qul. Bugungi kunda butun yurtimiz kabi Toshkent shahri ham tobora ochilib, yangilanib borayotgan ekan, uning tumanlari, ko‘chalari, mahalla va guzarlariga qo‘yilgan yangi nomlar albatta har tomonlama yarashadi. Lekin ochiq tan olishimiz kerak, ana shu nomlarni faxr bilan sanaganimizda afsuski, bir tuman nomiga kelib, tilimiz andak tutilib, qoqilib, o‘zimizda qandaydir o‘ng‘aysizlanish sezishimizni ochiq aytishimiz lozim. Bu – Hamza tumanining nomi”⁴². Maqolaning davomida shu va shunga o‘xshash bo‘htonlar bilan Hamzaning porloq xotirasi mutlaqo asossiz da’volar bilan qoralanadi. Bu maqola Hamzaga qarshi chiqqan g‘arazgo‘ylarni eslatadi. M.Quronov ushbu maqolasini qandaydir g‘arazli maqsadni ko‘zlab yozgan. Professor M.Quronov maqolasidan besh kun keyin, O‘zbekiston yuqori palasasi matbuot xizmatining ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekiston senatorlari Toshkent shahrining Hamza tumani nomini Yashnobod deb o‘zgartirish haqida qaror qabul qiladi⁴³.

Hamza Hakimzoda shaxsiyati va adabiy siymosiga ko‘rsatilgan munosabat shunday bo‘lishiga qaramay, adabiyot ahli, keng adabiy jamoatchilik, buyuk ma’rifatparvar adib Hamzaga nisbatanadolat tantana qilishiga ishonadi. Hamzaning porloq xotirasi, o‘lmas adabiy merosini avaylab-asraydi. Hamza o‘zbek xalqining, o‘zbek adabiyoti va san’atining faxri, Hamzaga nisbatan munosib izzat-

⁴² Куронов М. Тарихий ҳақиқатни қарор топтириш – муҳим маънавий вазифамиздир. Халқ сўзи газетаси, 2014 й, 23 август.

⁴³<https://anhor.uz/uz/events/2830-2/>

ikrom ko‘rsatilmas ekan, kelajak avlod oldida, tarix va jahon hamjamiyati oldida ayrim savollarga javob berish mushkul bo‘lib qoladi. Hamza Hakimzoda, nafaqat o‘zbek xalqi va adabiyoti tarixida, balki jahon xalqlari adabiyoti tarixida noyob fenomen sifatida qadrlanib kelmoqda.

2016-yilning 12-oktabrida adabiyotshunos olim Yo‘ldosh Solijonovning “Haqiqat izlagan adib”⁴⁴ nomli maqolasi e’lon qilingan. Ushbu maqolada olim, keksa avlodning Hamza Hakimzoda Niyoziy haqida bilishi, ma’rifatparvar pedagog, iste’dodli dramaturg, jadid adabiyotining atoqli namoyandasini sifatida tanishidan mamnunligini izhor etadi. Yosh avlodning esa, Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi haqida hech qanday tasavvurga ega emasligidan tashvishga tushadi va ularga Hamza haqidagi ma’lumotlarni quyidagicha taqdim qiladi. Hamza Hakimzoda Niyoziy 1910-1930-yillarda adabiy ijodning barcha turlarida: she’riyat, nasr, dramaturgiya, publitsistika, bastakorlik, rejissyorlik yo‘nalishlarida ijod qilib, ommaga tanilgan. 1929-1939-yillarda esa ommaga taniqli mashhur shaxs va ijodkor butunlay unutilgan. 1939-yildan Hamzaning yangi hayoti boshlangan. 1990-yillarga kelib, Hamzaning nomini tarixdan, adabiyot tarixidan, o‘chirib tashlashga urinishlar bo‘lgan. Hamzaning ijodini emas, uning ijtimoiy faoliyatini taftish qilib, asossiz da’volar bilan uning nomini qoralamoqchi bo‘lgan nomutaxasis olimlarga nisbatan nafrat va e’tirozini ifoda etgan. Olimning fikriga ko‘ra, Hamza, zamondoshlari Behbudi, Avloniy, Fitrat, Qodiriy, Cho‘lpon, Munavvar qori kabi XX asr boshlarida jadidchilik harakatining faol ishtirokchisi bo‘lgan. Jaholatga qarshi ma’rifat, Turkiston davlatining mustaqilligi uchun astoydil kurashgan, o‘z xalqining erkin yashashini orzu qilgan millatparvar ziyoli bo‘lgan. U millatini ma’rifatli qilish yo‘lida ham amaliy, ham ijodiy faoliyat ko‘rsatgan. Yo‘ldosh Solijonov maqolasida ilgari surilgan fikrlar ma’no va mazmun jihatidan yuqoridagi olimlar N.Karimov, O.Sharafiddinov, B.Shermatov fikrlarini qo‘llab quvvatlaydi va ularni to‘ldiradi. Professor M.Quronov keltirgan asossiz dalillarni mutlaqo inkor etadi.

⁴⁴ Солижонов Й. Ҳақиқат излаган адаб, Адабиёт хиёбони китоби, Фарғона, 2020 й, 65-85-бетлар.

2019-yilda O‘zbekiston Respublikasi FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti hamda Qo‘qon davlat pedagogika instituti hamkorlikda Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 130 yilligiga bag‘ishlab, Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasini o‘tkazganlar. Konferensiya o‘tkazilgunga qadar yozilgan ilmiy maqolalar va konferensiyada o‘qilgan ma’ruzalar kitob shaklida nashr etilgan. Mazkur ilmiy to‘plamdan B.Qosimovning “Otashin ma’rifatparvar”, N.Karimovning “Hamza Hakimzoda Niyoziyning XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati”, I.G‘afurovning “O‘lmas Hamza”, I.Haqqulovning “Hamza abadiyati”, Y.Solijonovning “Hamza she’riyatida lirk qahramonning takomillashuvi”, B.To‘xlevning “Daraxti Asurik” dan “Mevalar mojarosi”gacha”, Q.Rajabovning “Hamzaning sirli o‘limi”, Q.Yo‘ldoshevning “Millatsuyar shoir”, U.Hamdamovning “Hamza va yangi o‘zbek adabiyoti”, D.Quronovning “Hamzaning poetik izlanishlari haqida”, R.Tojiboevning “Bir misra tarixi”, N.Jabborovning “Hamza va jadidchilik”, A.Sabirdinovning “Hamza she’riyatidagi voqeal talqini”, R.Barakaevning “Hamza Hakimzoda Niyoziy va o‘zbek bolalar adabiyoti”, E.Ochilovning “Hamza ijodida Navoiy an’analari”, I.Yoqubovning “Hamzaning “Uchrashuv” romanida portret va peyzaj tasviri”, M.Tojiboevaning “Hamza lirkasida an’anaviylik”, A.Turdalievning “Hamza Hakimzoda Niyoziy maktublari”, M.Siddiqovning “Baholash me’yorida evrilishlar va oqibatlar”, D.Zohidovaning Nihoniy “Devon”ining vazn xususiyatlari”, Z.Qobilova, E.Qobilovalarning “Tatabbuga tatabbu”, B.Abdurahmonovaning “Hamza hayoti va ijodining ta’lim bosqichlarida o‘rganilishining hozirgi ahvoli”, Sh.Amonovning “Hamza she’riyati: manba va matn tadqiqi”, O.Jo‘raboevning “Devoni Nihoniy”ning yaratilish tarixi va manbalari”, H.Karimning “O‘zbek she’riyatida Hamza obrazi”, Yu.Shonazarov, B.Fayzullaevlarning “Yangi saodat” asari haqida ba’zi qaydlar”, A.Ermuhammedov, O.Abdullaevlarning “Hamza she’riyatida talmih san’ati”, B.Hasanovaning “Hamza bolalar adibi sifatida”, Sh.Xonqulovning “Hamzaning jadidchilik faoliyati” kabi ilmiy maqolalari o‘rin olgan. Ushbu to‘plam Mustaqillik yillarida chop etilgan ilk ilmiy to‘plam bo‘lib, Sho‘ro davrida nashr etilgan 4

ta to‘plamdan mafkuraviy cheklovlarsiz yozilganligi bilan farq qiladi. Ushbu kitobga akademik Naim Karimov so‘zboshi yozgan. Mazkur so‘zboshida olim Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi yangi o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etganligi haqida fikr yuritgan. N.Karimov ushbu konferensiyada so‘zlagan nutqida: ”Hamza tavalludining 130 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy-nazariy konferensiyani o‘tkazishdan maqsad, uning ijodiga hozirgi davr ko‘zi bilan qarash, Hamza ijodini mustaqillik davri qadriyatlarini fonida tahlil va talqin qilish edi. Afsuski, o‘zbek adabiyotshunosligining o‘rtasi va yosh avlodi vakillari bu o‘ta dolzarb va o‘ta muhim masalani hal qilishga yetarli darajada tayyor emasliklarini namoyish etdilar. Anjumanda qatnashish istagini bildirgan aksar ma’ruzachilar mayda masalalar atrofida o‘ralashib qolib, Hamzaning o‘zbek jadid adabiyoti va XX asr o‘zbek adabiyotining maydonga kelishi, shakllanishi va taraqqiyotiga qo‘shtigan katta hissasini aniq dalil va misollar asosida hamda yirik ilmiy-nazariy masalalar doirasida yoritib berishga ojizlik qildilar”⁴⁵, – deb, adabiy jamoatchilikning o‘rtasi va yosh avlodi faoliyatini qattiq tanqid qilgan va ularga ijobiy turki bergan. N.Karimovning ushbu turkisi va beg‘araz tanqidi hamzashunoslikning kelajagi uchun katta ahamiyatga egadir.

2019-yilda tarixchi olim Qahramon Rajabovning “Hamzaning sirli o‘limi”⁴⁶ nomli maqolasi e’lon qilingan. Ushbu maqolaning maqsadi, mustaqillikning dastlabki oyida Naim Karimovning “Hamzani kim o‘ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori” nomli maqolasida ko‘tarilgan muammoni hal qilishga qaratilgan. Maqolada olim Hamzaning sirli va fojiali o‘limi haqida quyidagi ma’lumotlarni taqdim etgan: ”Taniqli shoir Hamza Hakimzoda Niyoziyning Farg‘ona vodiysidagi Shohimardon ziyoratgohida fojiali o‘ldirilishi haqida negadir ilmiy jamoatchilik o‘rtasida sukut saqlanadi. Holbuki, Hamzaning o‘limi bilan O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlar boshlandi”. Q.Rajabovning yozishiga ko‘ra, Shohimardondagi xurofotchi shayxlar Hamzani o‘zlaricha o‘ldirmagan. Ularning harakati Sho‘ro davlatining ichki ishlar organi tomonidan

⁴⁵ Каримов Н. Сўзбоши, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 йил.

⁴⁶ Ражабов Қ. Ҳамзанинг сирли ўлими, XX аср ўзбек адабиёти ва Ҳамза, Фарғона, 2019 йил.

o‘rganilgan. Hamzaning o‘limi davlat ichki ishlari organi tomonidan chiqarilgan buyruq, ko‘rsatmasi asosida amalga oshirilgan. Ya’ni Sovet davlati, oddiy xalq va xurofotchilar qo‘li bilan Hamzani o‘ldirgan. Shundan so‘ng, Hamzaning o‘limiga aloqador bo‘lmagan barcha ishlarni Hamzaning o‘limi bilan bog‘lab, “Beshariq ishi”, “Karmana ishi”, “Ulamolar ishi” kabi turli-tuman siyosiy o‘yinlar to‘qib chiqarilgan hamda o‘zbek xalqining ko‘plab asl farzandlari sovet rejimi tomonidan qatag‘on qilingan. Q.Rajabovning yozishiga ko‘ra, bu fojيانing uyushtirilishida uch marta Sovet Ittifoqi Sotsialistik Mehnat Qahramoni H.Tursunqulovning qo‘li va faol ishtiroki bo‘lgan. “H.Tursunqulov nihoyatda murakkab va ziddiyatli shaxs sifatida ko‘rinadi. Bir tomondan, u sovet hokimiyatiga sadoqat bilan xizmat qilgan, shuning uchun ham o‘z davrida katta hurmat va e’tiborga sazovor bo‘lgan. Ikkinci tomondan, u Yo‘ldosh Oxunboboevning maxsus topshirig‘i bilan Farg‘ona vodiysidagi turli qo‘rboshilar guruhlari bilan shubhali aloqalarda bo‘lib turgan”, – deb yozadi Q.Rajabov. Maqolada taqdim etilgan ma’lumotlardan anglashilishicha, XX asr o‘zbek adabiyoti tarixiga jadid shoiri sifatida kirib kelgan adib Hamza Hakimzoda Niyoziyning keyingi taqdiri olimni tashvishga solgan. Q.Rajabov o‘zbek millatining bir vakili sifatida, qolaversa, bir tarixchi olim sifatida Hamzaning pok ruhi va nomiga nisbatan hurmatni o‘z joyiga qo‘yish uchun o‘zini burchli va mas’ul deb hisoblaydi. Ana shu burch va mas’uliyat yuzasidan ushbu tadqiqot ishini amalga oshiradi. Mustaqillik tufayligina olim ushbu sirlarni tadqiq etishga muvaffaq bo‘lgan. Demak, Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodi bilan bog‘liq ma’lumotlar nafaqat adabiyotshunos olimlarni, balki tarixchi olimlarni yoki millatimizning har bir a’zosini qiziqtirib keladi.

2019-yilning 1-martida O‘zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malikning “Hamza”⁴⁷ nomli maqolasi ijtimoiy tarmoqlarda e’lon qilingan. Ushbu maqolada yozuvchi Hamzaning “Juma qandoq kun?” nomli publisistik maqolasini tahlil qilib, uning diniy tarbiya ostida ulg‘aygani, kuchli diniy e’tiqodga ega

⁴⁷ Manba: Yozuvchi Tohir Malik veb-sahifasi

bo‘lgani haqida qiziqarli ma’lumotlarni taqdim etgan. Shu bilan birga Hamzaning siyosiy jamoat arbobi sifatidagi faoliyati haqida yangi ma’lumotlar bilan tanishtirgan.

2019-yilning 29-martida Rossiya davlatining Orenburg shahrida Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 130 yilligiga bag‘ishlab Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya⁴⁸ o‘tkazilgan. Ushbu konferensiyaning Hamza Hakimzoda Niyoziyning 130 yillik yubileyiga bag‘ishlanishi va adibning jahon xalqlari tomonidan jadid shoiri sifatida tan olinishi, Hamza ijodiga bo‘lgan yuksak xalqaro e’tirofning isbotidir. Qolaversa, o‘zbek xalqi va o‘zbek adabiyotiga bo‘lgan hurmatning ifodasidir. Hamza o‘zbek xalqining faxri va g‘ururi sifatida dunyo xalqlari orasida ulug‘lanmoqda.

2020-yilning 16-sentabrida “Farg‘ona haqiqati” gazetasining 71-sonida “Hamza uy-muzeyi nega xarobaga aylandi?” sarlavhali tanqidiy maqola e’lon qilingan. Maqolada Farg‘ona tumanining Avval qishlog‘i, “Yetti buloq” guzari yonida joylashgan Hamza uy-muzeyining bugungi kunga kelib xarobaga aylangani tanqid qilingan. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi vaziyatni o‘rganib chiqib, unga quyidagi javobni bergan. Vazirlar Mahkamasining “2017-2027-yillarda davlat muzeylari faoliyatini takomillashtirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida” 2017-yil 11-dekabrdagi 975-tonli qaroriga asosan, Farg‘ona viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyining filiali hisoblangan H.H.Niyoziy memorial muzeyi faoliyati tugatilgan⁴⁹. Mazkur muzey qachon va qanday maqsadni ko‘zlab ochilgan, nima uchun tugatilgani haqida hech qanday ma’lumot yo‘q.

2022-yilning 20-mayida “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 17-sonida Akademik Naim Karimovning “Biz bilgan va bilmagan Hamza”⁵⁰

⁴⁸ “Евразийкий перекресток”. – //Сборник материалов научно-практических мероприятий, Выпуск тринадцатый, Оренбург – Уральск, 2020.

⁴⁹ <https://darakchi.uz/uz/104998>

⁵⁰ Каримов Н. Биз билган ва билмаган Ҳамза, Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 2022 йил, 20 май, 17-сон.

nomli yana bir maqolasi e’lon qilingan. Ushbu maqolada olim Hamza Hakimzoda ijodini quyidagicha baholaydi: “Hamzaning XX asr o‘zbek adabiyotiga qo‘sghan hissasi shu qadar kattaki, usiz shu davr adabiyoti havosi chiqqan pufakdek puchchayib qoladi”. Ushbu iqtibosdan ko‘rinadiki, Hamza ijodi haqidagi fikrlar shunchaki quruq gaplar emas. Hamzaning hayoti va ijodi o‘zbek xalqining o‘tmishi hamda kelajagi bilan chambarchas bog‘liqdir.

2022-yilning avgust oyida yozuvchi Nabijon Boqiyning “Qizil toshbo‘ron” nomli kitobi nashr etilgan. Kitobda Hamzaning hayoti va o‘limi bilan bog‘liq ma’lumotlar oshkor qilingan. 2022-yilning noyabr oyida O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a’zosi, O‘zbekiston Qurolli Kuchlari Akademiyasining dotsenti, faylasuf olim Abdulla Nasriddinovning “Davr-buyuk ma’rifatparvar taqdirida”⁵¹ nomli kitobi nashr etildi. Kitob Hamza Hakimzoda Niyoziyning ma’naviy-ma’rifiy, falsafiy qarashlariga bag‘ishlangan bo‘lib, adibning ijod olamiga xos xususiyatlar yangicha talqin qilingan. 2022-yilning 19-dekabr kuni tarix yo‘nalishi bo‘yicha Farg‘ona Politexnika institutining tadqiqotchisi Xonqulov Shavkatjon Xursanalievich “Farg‘ona vodiysidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarda Hamza Hakimzoda Niyoziyning o‘rni” mavzusida dissertatsiya ishini himoya qildi. Tadqiqot ishi tarix yo‘nalishida bajarilgan bo‘lsada, unda Hamza Hakimzoda Niyoziyning jadidchilik harakatidagi o‘rni va uning ma’rifatparvarlik faoliyatiga oid alohida ajratilgan bob bor. Ushbu tadqiqot ishining mazmun va mohiyati Sh.Xonqulov e’lon qilgan maqolalarda aks etgan.

Ushbu fasl “Mustaqillik yillarda Hamza ijodiy merosiga munosabat” deb nomlanadi. Unda O‘zbekiston Respublikasi Mustaqillikka erishgach, buyuk ma’rifatparvar shoir Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodiga ko‘rsatilgan munosabatlar tahlil qilindi. Mustaqillik yillarda keng adabiy jamoatchilik, adabiyotshunos, tarixshunos san’atshunos olimlar Hamza Hakimzoda Niyoziy

⁵¹ Насридинов А. Давр-буюк маърифатпарвар тақдирида, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, Тошкент, 2022–148 б.

hayoti va ijodiga yangi davr nuqtai nazari bilan qaray boshladilar. Atoqli adabiyotshunos olimlar O.Sharafiddinov, B.Qosimov, N.Karimov, U.Dolimov, U.Hamdamov va boshqalarning ilmiy maqolalarida Hamza Hakimzoda Niyoziyning she'riyati, nasriy ijodi, dramaturgiyasi va publitsistik maqolalari ijobjiy baholandi.

I BOB YUZASIDAN XULOSALAR:

Dissertatsiyaning birinchi bobi “Hamzashunoslikning takomil bosqichlari” deb nomlanib, uning “Hamzashunoslik ilmining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti” sarlavhali birinchi faslida 1920-1990-yillar mobaynidagi hamzashunoslik tarixi, ikkinchi faslida esa, “Mustaqillik yillarda Hamza ijodiga munosabatlar” o‘rganildi. Hamzashunoslik tarixining tadrijiy takomili quyidagi izchillikda davom etgan.

1. Hamzashunoslik ilmi XX asrda 1920-yilning birinchi yarmida boshlangan. 1920-1930-yillarda hamzashunoslik sekin-asta shakllanib borgan. 1922-yilda B.A.Pestovskiy tomonidan Hamzaning dramatik ijodiga adabiy jamoatchilikning salbiy munosabatlari o‘rganilgan.
2. 1931-yilda N.A.Mironov Hamzaning muzika yo‘nalishidagi ijodini o‘rgangan.
3. 1933-1934-yillarda san’atshunos olim M.B.Solihov va adabiyotshunos olim A.Sa’diy Hamza – jadid adabiyotining namoyandasini degan fikrni ilgari suradilar. Ana shu fikrlar sabab, Hamza ijodi haqida bahs-munozaralar kuchayib ketadi.
4. 1938-yilning oxirida hukumat tomonidan Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yilligini nishonlash to‘g‘risida Farmon qabul qilinadi.

5. 1939-yilning boshida Farmonni ijro etish qarori qabul qilinadi. Ushbu qaror asosida ilmiy ekspeditsiya tuziladi. Ekspeditsiya a’zolari Hamzaning arxivi, qo‘lyozmalari, nashr etilgan asarlari, zamondoshlarining xotiralarini to‘playdilar.

6. 1939-1949-yillar davomida Yusuf Sultonov tomonidan Hamza Hakimzoda hayoti va ijodini yorituvchi birinchi nomzodlik dissertatsiyasi yoziladi. Ushbu dissertatsiya yuqorida Farmon va Qarorning talablari asosida yoziladi.

7. 1955-1960-yillarda san'atshunos olimlar T.Tursunov va A. Ribnik, tarixchi olim I.Kaskovlar hamzashunoslikda olib borilayotgan ishlarni tanqid qilib chiqadilar. Shundan so'ng hamzashunoslik ilmi jadallahib ketadi.

8. 1962-yilda professor Laziz Qayumov doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi. 1960-1990-yillar davomida keng ilmiy jamoatchilik tomonidan Hamzaning pedagogik, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, adabiy-estetik qarashlari o'r ganiladi. Shuningdek, adibning ijodiy mahorati, novatorligi, xotin-qizlar ozodligi uchun kurashuvi talqin qilinadi.

9. 1991-2022-Mustaqillik yillarida Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodiga yangi siyosiy tuzum nuqtai nazari bilan qaraldi. Adib ijodi ijobiy baholandi.

II BOB. HAMZA DRAMATURGIYASINING O'RGANILISHI

2.1. Hamza – o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi

Hamza Hakimzoda Niyoziy badiiy ijodning barcha turlarida barakali ijod qilgan. Lekin uning dramaturg sifatidagi qirrasi ommaga ko‘proq tanish. Akademik Naim Karimov “XX asr adabiyoti manzaralari” nomli kitobining “Hamza Toshkentda”⁵² sarlavhali bobida bergen ma’lumotiga ko‘ra, Hamza 1908-1909-yillarda Namangan madrasalarida diniy ta’lim oladi va u ta’limni tugatgach, diniy ta’lim bo‘yicha oliy darajaga erishish maqsadida Buxoroga boradi. Ma’lum sabablarga ko‘ra, u yerda maqsadiga erisholmaydi va 1909 yilda Toshkentga keladi. Toshkentda jadid maktablaridan biriga kirib o‘qib, muallimlik maqomiga ega bo‘ladi. Ushbu maqom bilan Sebzordagi jadid maktablaridan birida muallimlik faoliyatini boshlaydi. Muallimlik faoliyati jarayonida jadid maktabida dars beradigan muallimlar aka-uka Sobirjon va Shokirjon Rahimiylar bilan tanishadi. 1910-yilning oktabr-noyabr oylarida Rahimiylar Hamzani o‘zlarining maktabiga taklif qiladilar. Taklifga binoan, Hamza aka-uka Rahimiylar uyida ochilgan jadid maktabida dars beradi va ularning uyida istiqomat qiladi. Darsdan keyin bo‘s sh vaqtlarida Rahimiylar bilan teatrga borib, Toshkentga gastrolga kelgan rus, tatar, ozarbayjon xalqlari teatrlarining spektakllarini qiziqib tomosha qiladi. Ana o’sha tomoshalardan olgan taassurotlar Hamzaga dramatik asarlar yozishga turki beradi. Hamzaning teatr san’atiga qiziqishi va dramaturgiya yo‘nalishida asarlar yozish istagi 1910-yillarda Rahimiylar uyida yashagan vaqtarda boshlangan. Ungacha Hamza adabiyot, san’at, teatrga qiziqqan bo‘lishi mumkin, biroq u diniy yo‘nalishda o‘qib ulg‘aygan va tarbiya topgan edi.

“Adabiy meros” nomli ilmiy asarlar to‘plamida filologiya fanlari kandidati Yoqubjon Jo‘raevning “Hamza haqida Sh.Karvonov xotirasasi”⁵³ nomli maqola e’lon qilingan. Yo.Jo‘raevning yozishiga ko‘ra, Shermatjon Karvonov

⁵² Каримов Н. Ҳамза Тошкентда. XX аср адабиёти манзаралари, Тошкент, 2008 й, 130-бет.

⁵³ Жўраев Ё. Ҳамза ҳакида Ш.Карвонов хотираси, Адабий мерос илмий асарлар тўплами, Т., 1980 йил, 13-сон, 31-34-бетлар.

Hamzaning eng yaqin safdoshlaridan biri bo‘lgan. Sh.Karvonov Hamza bilan 1920-yilda Mirshohid Miroqilov orqali tanishgan ekan. O‘sha yillarda M.Miroqilov Qo‘qon shahrida Madaniyat-maorif ishlari bo‘limining mudiri vazifasida ishlagan ekan. Sh.Karvonov so‘zlariga ko‘ra, 1915-yilda Qo‘qonda “Appolo” nomli teatr bo‘lgan ekan. M.Behbudiyning “Padarkush”, A.Qodiriyning “Baxtsiz kuyov”, “To‘y” p`esalari o‘sha teatrda qo‘yilgan ekan. Ana shu p`esalarini sahnada namoyish etish uchun artistlar yetarli bo‘limgani sababli M.Miroqilov, Sh.Karvonov, A.Sharipov, M.Mahmudov kabi maktab o‘quvchilarini teatrda rollarni ijro etish uchun jalb qilar ekan. Kunlarning birida M.Miroqilov maktab o‘quvchilaridan iborat artistlarni Farg‘onaga Hamzaning oldiga olib borgan ekan. U yerda ular Qo‘qonda teatr tashkil etish to‘g‘risida maslahatlashibdi. Ana shu maslahatdan so‘ng, Hamza Qo‘qonga kelib, teatr tuzish ishlarini boshlagan ekan. Bu ishga Hamza va M.Miroqilov boshchilik qilgan. Bu ikki yo‘lboshchi teatr faoliyatini sifatli va samarali olib borish maqsadida eng avvalo kadrlar tanlash masalasi bilan shug‘ullanganlar. Ro‘yxatning eng boshiga Sh.Karvonovni yozganlar. Hamza Farg‘onadan M.Kuznesova va Y.Egamberdievni oilasi bilan Qo‘qonga ko‘chirib kelgan. Ikki oy ichida teatr jamoasi 15 kishiga yetgan. To‘plangan jamoa ichida o‘zbek ayollari bo‘limgan. Ushbu teatr jamoasiga Maryam Xannonova, Fazlihayot Xannonova, Maryam Ruzvonova, Muftihay Kabkaeva kabi tatar millatiga mansub ko‘ngilli ayollar kelib qo‘shilgan. Yangi tashkil bo‘lgan teatr jamoasi o‘z faoliyatini “Voennoe sobranie” hozirgi 4-maktab internati binosida boshlagan. Maktab yozgi va qishki binoga ega bo‘lib, 1920-1922-yillarda Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Farg‘ona fojiasi”, “Qarmoq”, “Loshmon fojiasi” kabi p`esalarini ana shu binoda sahnalaشتirgan va namoyish etgan ekan. Sh.Karvonov ushbu p`esalarini namoyish etish jarayonlarida tashkiliy ishlar bilan shug‘ullangan ekan. Sahnaga dekoratsiya tayyorlash, aktyorlar uchun kiyimlar topish, afishalar yozish ishlarini ham Sh.Karvonov amalga oshirgan ekan. Sh.Karvonov xushxat bo‘lgani sababli, ushbu vazifalardan tashqari, p`esalarning qo‘lyozmalarini oqqa ko‘chirish va suflyorlik

qilish vazifalarini bajargan ekan. Adabiyotshunos olim Yo.Jo'raev taqdim etgan ma'lumotlar Hamza – o'zbek dramaturgiyasining asoschisi deb e'tirof etishimizga to'la asos beradi.

Hamza ijodining dastlabki tadqiqotchisi Sotti Husayn Hamzaning dramaturgiyaga kirib kelishini quyidagicha izohlaydi: "Jadid ziyolilari orasida teatr asarlarini yaratish va uni sahnaga qo'yish harakati ozarbayjon, tatar teatri truppalarining Turkistonga 1910-1912-yillarda kirib kelishi bilan ayniqsa kuchaydi. O'zbek xalqini milliy zulmdan, qorong'ulikdan qutqarish uchun maydonga otilib chiqqan Hamza Hakimzoda Niyoziy teatrning xalq tarbiyasi uchun kuchli quroq ekanini tushundi va sahna asarlari yaratish ishiga kirishdi"⁵⁴. Sotti Husayn yozgan fikrlar, yuqorida N.Karimov taqdim etgan ma'lumotlarni tasdiqlaydi. Demak, Hamza Hakimzoda Niyoziyning dramatik asarlar yaratish tarixi, Toshkentda jadid ma'rifatparvarlari bilan pedagogik hamkorligi va ular bilan teatr tomosha qilishi asosida boshlangan. Rus, tatar va ozarbayjon xalqlari teatrlardan andoza olish, o'zbek adabiyotida ham shunday dramatik asarlar yozish, ularni sahnada namoyish etish, u asarlarda o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotini aks ettirishni Hamza tasavvur qila bilgan. Dramatik asarlar yozishga aqli yetgan. Xuddi ana shu asoslarga ko'ra, Hamza XX asr o'zbek adabiyoti tarixida o'zbek dramaturgiyasining asoschisi sifatida namoyon bo'lgan.

Adabiyotshunos olim Shuhrat Rizaevning "Jadid dramasi" kitobida "Jadid dramaturglari va ilk p'esalar"⁵⁵ degan bob bor. Ushbu bobda Sh.Rizaev bergen ma'lumotga ko'ra, Turkistonda dramaturgiyaning shakllanishi va ilk p'esalarning yaratilishi 1911-1916-yillarga to'g'ri keladi. Bu yillarda Turkistonning Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon va Buxoro shaharlarida dramaturglar yetishib chiqqan va ular ilk dramatik asarlarini yaratgan. Jumladan, Samarqandda – Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Badriy, Hoji Mu'in Shukrullo,

⁵⁴ Сотти Ҳусайн. Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти, Ҳ. Ҳ. Ниёзий. ТАТ., Т., 1989 йил, 5 жилдлик, 3-жилд, 267-бет.

⁵⁵ Ризаев Ш. Жадид драматурглари ва илк пьесалар. Жадид драмаси, Тошкент, 1997 й, 111-бет.

Nusratulla Qudratulla; Toshkentda – Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, G’ulom Zafariy; Qo‘qonda – Abdrauf Samadov – Shahidiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy; Andijonda – Abdulhamid Cho‘lpon, Shamsiddin Sharafiddinov – Xurshid; Buxoroda – Abdurauf Fitrat kabi dramaturglarning nomlarini qayd etadi. Sh.Rizaevning yozishiga ko‘ra , 1911-1916-yillar dramaturgiyasi haqida rus sharqshunos olimi A.N.Samoylovich 1916-yilda “Dramaticheskaya literatura sartov” nomli maqolasini e’lon qilgan. Ushbu maqolada Behbudiyning “Padarkush”, Nusratula Qudratullaning “To‘y”, Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov”, Abdulla Badriyning “Juvonmarg”, “Ahmoq”, Xoji Mu’inning “Ko‘knori”, “Eski maktab-yangi maktab” kabi 7 ta dramatik asarlari yaratilgan deb hisoblab, bu asarlarga qisqacha sharhlar yozgan.

Ushbu davr dramaturgiyasi haqida o‘zbek teatrshunos olimi Miyon Buzruk Solihov o‘zining “O‘zbek teatri tarixi uchun materiallar” kitobida A.N.Samoylovich ro‘yxatini davom ettirgan. M.B.Solihov A.N.Samoylovich ro‘yxatida qayd etilgan p`esalarga quyidagi: A.Sh.Samadovning “Mahramlar”, X.Mu’inning “Mazluma xotin”, “Juvonbozlik qurban”, “Boy ila xizmatkor”, “Qozi ila muallim”; Nusratulla Qudratullaning “Kengash majlisi”; H.Hakimzodaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari”, “Ilm hidoyati”, “Mulla Normuhammadning “Kufr xatosi”, A.Avloniyning “Advokatlik osonmi?” p`esalarini qo‘sib taqdim qiladi. Mazkur ro‘yxatda M.B.Solihov A.N.Samoylovich ro‘yxatini 10 taga ko‘paytiradi va jami 17 ta asar yaratilganini qayd qiladi.

Professor M.Rahmonovning “O‘zbek teatri tarixi” kitobida esa yuqoridagi ikki ro‘yxat yanada to‘ldirilgan. Bunga Fitratning “Buxoroda bir farangi bilan buxorolik bir mudarrisning munozaralari”; Hamzaning “Loshmon fojialari” asarining 1-qismi, X.Mu’inning “Isloh va maktab haqida kengash majlisi”; A.Avloniyning “Pinak” asarlari qo‘silgan.

Sh.Rizaev taqdim etgan ma’lumotlarga ko‘ra, 1911-1916-yillarda Turkistonda yangi adabiyot paydo bo‘lgan, yangi paydo bo‘lgan adabiyotda

yangi adabiy tur – dramaturgiya yo‘nalishi paydo bo‘lgan. Ana shu yo‘nalish bo‘yicha ilk dramatik asarlari bilan maydonga chiqqan dramaturglardan biri Hamza Hakimzoda Niyoziy bo‘lgan. Ushbu yillarda Hamza tomonidan yaratilgan bir necha dramatik asarlar o‘zbek dramaturgiyasining shakllanishi va rivojlanishiga asos bo‘lgan. Hamza 1915-yildan 1929-yilgacha ellikdan ortiq dramatik asarlar yaratgan. Hamza ijodidagi samarali natijalar boshqa dramaturglar ijodida kuzatilmagan. Ushbu asoslarga ko‘ra, Hamza o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi bo‘lgan.

1979-yilda Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yilligiga bag‘ishlab, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyotida “Hamza” nomli ilmiy to‘plam nashr etilgan. Ushbu to‘plamdan adabiyotshunos olimlar Komil Yashin, Laziz Qayumov, san’atshunos olim Mamajon Rahmonov, muzikashunos olim Dilbar Rashidova, kinoshunos Mixail Kapustin, rassom Abdulkay Umarovlarning maqolalari o‘rin olgan. Xususan, san’atshunos olim M. Rahmonovning “Hamza o‘zbek sovet teatrining asoschisidir”⁵⁶ nomli maqolasida Hamza Hakimzodaning teatr sohasini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi haqida fikr yuritilgan. M.Rahmonov fikriga ko‘ra, Hamza Hakimzoda novator san’atkor, teatr san’atining ajoyib tashkilotchisi, zo‘r dramaturg, ajoyib aktyor va rejissyordir. Hamza respublikaning katta shaharlarida bir qator dramatik truppalar tuzgan, muzikali teatr taraqqiyotiga asos solgan. XX asrning dastlabki choragida sodda xalqni ma’rifatga jalgan etishda teatr eng muhim ommaviy vosita quroli, eng muhim san’at turi bo‘lgan. Ana shu san’at turi va ommaviy vosita qurolidan Hamza samarali foydalangan. 1915-1929-yillar davomida yaratilgan dramatik asarlarida o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoiti, sodda xalqning kundalik hayotini badiiy tilda o‘zlariga sahnada namoyish etgan. M.Rahmonov Hamzaning ushbu xizmatlarini yuqori baholagan va qator xulosalarini bayon qilgan. Jumladan, Hamzaning teatr sohasida rang-barang ishlarni olib borgan. Rejissyorlik, aktyorlik, bastakorlik, suflyorlik va hokazo. Respublikaning barcha shahar va

⁵⁶ Раҳмонов М. Ҳамза ўзбек совет театрининг асосчисидир, Ҳамза альбоми, Т., 1979 й, 88-89-бетлар.

qishloqlarida tuzilgan dramtruppalar faoliyatini qo'llab-quvvatlagan, rivojlantirgan, ular faoliyatini mustahkamlashga yordam bergan, rag'batlantirgan. Mustaqillik yillarigacha Hamzaning nomi bilan atalib kelgan Hamza nomli akademik drama teatri, Muqimiy nomli muzikali drama teatri, Qo'qondagi Hamza nomidagi muzikali drama teatri, Andijon va Xivadagi teatrlarning tarixi bevosita Hamzaning nomi bilan bog'liqligini e'tirof etadi. Hamzaning vafotigacha shakllangan aktyor va rejissyorlarning aksariyati Hamzaning shogirdlari yoki safdoshlari bo'lgan. Respublika teatrlarida faoliyat olib borgan qancha rejissyorlar va aktyorlar bilvosita Hamza dramaturgiyasi asosida shakllangan. Hamza dramaturgiyasi respublikada faoliyat olib borayotgan barcha teatrlarning ijodiy o'sishini ta'minlab bergan. "Paranji sirlari", "Maysaraning ishi" asarlari Respublikaning muzikali drama teatrlarini ommaga tanitgan. "Maysaraning ishi" pesasi asosida opera librettosi yozilgan. U librettoni Hamza o'zi tarbiyalab katta qilgan shoir, dramaturg sifatidagi shogirdi Sobir Abdulla va bastakor Sulaymon Yudakovlar yozgan. Hamzaning dramatik asarlari jahon sahnalarida ijro etilgan. Dramaturg asarlari o'zbek xalqini va o'zbek adabiyotini jahon xalqlariga tanitgan. M.Rahmonov taqdim etgan ma'lumotlar real hayotda o'z aksini topgan. Bu ma'lumotlarning isboti S.Eshonto'raeva, L.Sarimsoqova, Z.Muhammadjonov, S.Abdulla, S.Yudakovlarning Hamza ijodi haqida yozgan maqolalarida ham tasdig'ini topgan.

Hamzashunos olim Yusuf Sultonovning "Hamza hayoti va ijodi haqida ocherk" nomli kitobida "Dramaturgiyamiz asoschisi"⁵⁷ degan bob bor. Mazkur bobda dramaturgiya yo'nalishining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi hamda uning ijtimoiy-siyosiy hayot va adabiyotga kirib kelishi haqida fikr yuritiladi. Olimning yozishiga ko'ra, Oktabr to'ntarishigacha Markaziy Osiyo xalqlari drama teatrlariga ega bo'lmaganlar. O'sha davr ziyolilarining bu sohani rivojlantirish borasidagi urinishlari chor hukumati va dindorlar tomonidan qarshilikka uchragan. Yangi tashkil bo'lgan Sovet hukumati ushbu yo'nalishning

⁵⁷ Султонов Ю. Драматургиямиз асосчиси, Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк, Тошкент, 1979 й., 101-142-бетлар.

rivojlanishiga imkon bergan. Turkistonning Toshkent, Qo‘qon, Farg‘ona, Andijon, Samarqand, Buxoro va Xiva shahlarida dramatik truppalar tuzilgan. Ushbu truppalarning tuzilishi, faoliyatining shakllanishi va taraqqiy etishida Hamza Hakimzoda va Mannon Uyg‘urlarning faoliyati muhim ahamiyat kasb etgan. Yu.Sultonov o‘zbek sovet dramaturgiyasining rivojlanishida va joylarda teatrlarning ochilishida, xususan, Hamzaning targ‘iboti hamda tashabbusi kuchli bo‘lganini ta’kidlaydi. Yu. Sultanov taqdim etgan ma’lumotlar to‘g‘ri. Ushbu ma’lumotlarni adib ijodi to‘g‘risida yozilgan barcha tadqiqotlar tasdiqlaydi.

Hamzashunos olim Laziz Qayumovning “Inqilobiy drama”⁵⁸ kitobida Hamza Hakimzodaning ilk ijodi she’riyatdan boshlangani, keyinroq shoir dunyoqarashi kengayib, ijodiy evolyutsiyasi o‘sgani, rivojlangani va bu rivojlanish natijasida dramatik asarlari maydonga kelgani haqida ma’lumotlar beriladi. L.Qayumovning yozishiga ko‘ra, Hamza teatr va dramaturgiya sohasiga yoshlikdan qiziqqan, ana shu qiziqlishi ortidagi ijodiy faoliyati uni o‘zbek sahnasining ulkan san’atkori sifatida tanitgan. Hamzaning dramatik asarlariga mavzu bo‘lgan voqelik bu –ijtimoiy hayot, – deb yozadi L.Qayumov. Olim ushbu fikrlarini Hamza Hakimzodaning 50 dan ortiq dramatik asarlariga ilmiy-nazariy xarakteristika berish bilan tasdiqlaydi. “Inqilobiy drama” kitobining “Sahnada inqilob”⁵⁹ sarlavhali bobchasida yozilishicha, Hamza Hakimzoda Niyoziy sovet hokimiyatining dastlabki yillarida aktyor, rejissyor, kulgili satirk asarlar muallifi, dramaturg, o‘zbek sovet teatr truppalarining tashkilotchisi sifatida tanilgan. “Boy ila xizmatchi”, ”Loshmon fojiasi”, ”Istibdod qurbanlari” kabi qator dramatik asarlari bilan o‘zbek dramaturgiyasi va teatr san’atini yangi va yuksak bosqichga ko‘targan. Hamza yaratgan dramatik asarlar hamda u asarlarga L.Qayumov tomonidan yozilgan xulosa va xarakteristikalar Hamza – o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi degan e`tirofimizga to‘la asos beradi.

⁵⁸ Каюмов Л. Инкилобий драма, Тошкент, 1970, 44-бет.

⁵⁹ Каюмов Л. Сахнада инқилоб, Инқилобий драма, Тошкент, 1970, 85-бет.

O‘zbekiston xalq artisti, taniqli rejissyor Bahodir Yo‘ldoshev Hamza Hakimzoda Niyoziyning dramatik ijodi haqida shunday gaplarni gapiradi: ”O‘zbek dramaturglari orasida Hamzaga yetadigani bo‘lmagan, hozir ham yo‘q. Albatta, Maqsud Shayxzoda, Abdulla Qahhor kabi adiblarning dramaturgiyasini ham e’tirof etamiz. Lekin baribir, ular ham Hamzaga yetolmaydi. Biz hali-hanuz Hamza asarlarini munosib darajada sahnalashtira olmaganmiz. U so‘zning qadrini bilgan holda p`esalarini yozgan. Hamzani oxirigacha tushunib yetadigan rejissura bizda hali shakllanmagan. Hamza o‘zbekning hayotini sahnaga olib chiqqan. U o‘zbek xalqining farzandi. Biz uni jahon sahnasiga olib chiqishimiz shartmas. U allaqachon dunyoga tanilib bo‘lgan. Hamza Shekspir bilan bir safda turgan dramaturglardan. Faqat biz bundan bexabarmiz. Internetdan bir qidirib ko‘ring, chet elda uni biz o‘ylaganimizdan-da, bizdan-da ko‘proq bilishlariga amin bo‘lasiz. Uning Maysarasi ham, Solihboyu Mullado‘s, boshqa qahramonlari ham xorijiy tomoshabinga yaxshi tanish. Bunday shaxslarga bir millat darajasida qarab bo‘lmaydi, ularga umuminsoniy mezonlardan turib yondashmoq kerak. Alisher Navoiy, Shekspir, Chexovlar kabi Hamza ham umumbashariy ijodkor. Faqat ularning ijodini talqin qilishni o‘rganish kerak”⁶⁰. Bahodir Yo‘ldoshev sahnada Hamza asarlarini ijro etgan artist, rejissyor, teatrshunos, bir san’atshunos sifatida Hamza dramaturgiyasini haqqoniy baholagan. B.Yo‘ldoshev aytgan fikrlar ba’zi bahs-munozarali savollarga javob beradi va hamzashunoslik tarixida duch kelgan ayrim ma’lumotlarni to‘ldirishga, tasdiqlashga yordam beradi.

2021-yilning 7-martida Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludiga 132 yil to‘lgan kuni Turon harbiy teatrining badiiy rahbari va bosh rejissyori Sayfiddin Meliyev Madaniyat.Uz. rasmiy kanaliga Hamza ijodi to‘g‘risida intervyu beradi. Intervyuda S.Meliyev yuqorida B.Yo‘ldoshev yuritgan fikrlarni tadrijiy davom ettiradi. Rejissyorning fikriga ko‘ra, mustaqillikdan keyin san’atshunoslik institutida va umuman jamiyatda Hamza asarlari chetga surib qo‘yilgan. San’atshunoslik institutida o‘qib yurgan kezlarida O‘zbek davlat drama teatrida

⁶⁰ Йўлдошев Б. Ҳамза – ишқ одами, Жаҳон адабиёти журнали, 2013 й, 3-сон.

Bahodir Yo'ldoshev tomonidan sahnalashtirilgan "Paranji sirlari" va "Maysaraning ishi" spektakllarini tomosha qilgan. Bu spektakllar S.Meliyevning Hamza ijodiga nisbatan qarashlarini ijobiy tomonga o'zgartirgan. Hamza ijodiga yangicha nuqtai nazar bilan qarash zarurligini anglagan. Shundan so'ng, unda Hamza ijodiga aloqador arxiv materiallari bilan tanishish istagi paydo bo'lган va u arxivlarni o'rganganda ko'п she'rlar, p`esalar o'zgartirib yuborilgani, asl variantlari saqlanib qolmaganini ko'рган. Dastlab maktabda Hamza ijodi bilan tanishganida, Hamzani o'zbek dramaturgiyasining asoschisi deb bilgan. S.Meliyev bugungi kunda ham Hamzani o'zbek dramaturgiyasining ham boshlang'ichi, ham so'nggisi deb biladi. S.Meliyev Hamzaning dramatik asarlarini Behbudiyning "Padarkush", A.Qodiriyning "Baxtsiz kuyov", Xoji Muin, Abdulla Badriy p`esalari bilan qiyoslash noto'g'ri, Hamza dramaturgiyasida dialog, dramatik yechimlar, pishiq va baquvvat ishlangan deb hisoblaydi. S.Meliyev Hamzaning "Maysaraning ishi" p`esasi haqida alohida to'xtaladi. Mazkur asarning mashhurligi, u asosida musiqiy spektakllar sahnalashtirilgani, filmlar suratga olingani haqida ma'lumot beradi."Maysaraning ishi" dagi syujet, personajlar, komik holatlar ancha mukammal yaratilgan deb ta'kidlaydi. Bu p`esadagi kuchli humor, askiya, kesatiqlar shu davrdagi boshqa asarlarda uchramaydi deb asarga baho beradi. "Maysaraning ishi" p`esasini komediya-del-arte, Mol`erning eng yaxshi komediyalariiga tenglashtiradi. Sayfiddin Meliyev taqdim etgan ma'lumotlar yuqorida Bahodir Yo'ldoshev yuritgan fikrlarni to'ldirib keladi va uni qo'llab-quvvatlaydi. Har ikki rejissyor ham Hamzaning dramaturgiya yo'nalishidagi ijodiy mahoratini xolis va ijobiy baholaydi. O'zbek dramaturgiyasida Hamzagacha va Hamzadan keyin ham Hamzadek dramaturg dunyoga kelmaganligini ta'kidlaydi.

"Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari" p`esasi Hamzaning ilk dramatik asari hisoblanadi. Ushbu asar, asarning bosh qahramoni Mahmudxon hujrasida Mahmudxon va Abduqodirboy suhbatidan boshlanadi. Mahmudxon Maryamxon ismli qizni sevadi va unga uylanish niyatini otasiga, otasining yaqin kishisi

bo‘lgan Abduqodirboy orqali ma’lum qiladi. Mahmudxonning otasi Mirzahamdamboy esa “Maryamxonni faqir bir kishining qizi bo‘lsa, qanday qilib u qizni o‘g‘limga kelin qilishim mumkin” – deb, Maryamxonni Mahmudxonga munosib ko‘rmaydi. “Men nafaqat Qo‘qonda, Samarqand, Buxoro hatto, Qashqargacha mashhur va obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan boy bo‘lsam? Tanishbilishlaru, qarindosh-urug‘lar malomat qilishmaydimi?” – degan mazmundagi savollar bilan Abduqodirboyga rad javobini beradi. Mirzahamdamboy va Abduqodirboy ushbu mavzuda suhbatlashib turgan paytda, eshon hazratlarining xalfalari Qosimjon kelib, ularning suhbatidan xabardor bo‘lgach, Maryamxon eshon hazratlariga nazr qilingan degan xabarni aytadi. Bu xabarni eshitgan Mahmudxon yoshlik qilib “eshon hazratlarining xotinlari bor edi-ku?” – deb so‘raydi. Abduqodirboy Mahmudxonga eshonning bir emas 6 ta xotini borligi, 6 tadan bittasi o‘lib qolgani va o‘sha o‘lgan xotinining o‘rniga Maryamxonga uylanishi haqidagi xabarni aytadi. Bu xabarni eshitgan Mahmudxon eshondan juda qattiq xafa bo‘ladi. Mahmudxon Maryamxon yozgan xatlarni o‘qib, xayoli parishon bo‘lib turganda, uning uyiga Maryamxon kelib qoladi. Maryamxon, Mahmudxonga vahimali tush ko‘rgani haqida gapirib beradi. Mahmudxon va Maryamxon nima qilib bo‘lsa ham birga bo‘lish choralarini qidiradi. Ikki sevishgan yurak ezgu maqsadiga erisholmaydi. Maryamxon eshonning uyiga oltinchi xotin bo‘lib boradi. Lekin Maryamxon va eshon o‘rtasida eru xotinlik munosabatlari bo‘lmaydi. Ana shu sababdan, Maryamxon va eshon o‘rtasida uzoq tortishuvlar bo‘lib o‘tadi. Maryamxon ilojini topib, o‘z uyiga qochib boradi va u yerda zahar ichadi. Zaharni ichib bo‘lgach, jon talvasasida onasiga Zaynabni chaqirishni, Zaynab kelgach, undan Mahmudxonni chaqirib kelishini so‘raydi. Zaynab tez orada Mahmudxonni chaqirib keladi. Mahmudxon kelib, ikki yosh diydorlashgach, Maryamxon jon taslim qiladi. Mahmudxon Maryamxonning qabriga borib, gullar qo‘yadi, qabr ustida uning firoqida uzoq yig‘lab o‘tiradi, pirovardida, qabr ustida o‘z joniga qasd qiladi, o‘zini-o‘zi otib tashlaydi. Fojia ana shunday yakun topadi.

Mazkur fojiada dramaturg, birinchi navbatda boy va kambag‘al o‘rtasidagi sinfiy tengsizlik, gender tenglik muammolarini namoyish etadi. Chin insoniy fazilatlar hisoblangan sevgi-muhabbatga o‘rin yo‘qligini ko‘rsatadi. Xotin-qizlarning haq-huquqsiz, himoyasiz ekanligi, ushbu holatdan din peshvolari, imomu eshonlar iflos nafsi, jirkanch shahvoniy hirsini qondirish yo‘lida o‘zлari istagandek foydalanishi tasvir etilgan. “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” p`esasi yaratilgan 1915-yilda mehnatkash xalq savodsiz bo‘lgan. Ularning gazeta, kitob o‘qib, yangiliklardan xabardor bo‘lish imkonini bo‘lmagan. Hamza, ushbu asarda sodda, avom, mehnatkash xalq hayotini sahnada o‘zlariga namoyish etgan. O‘tgan asrning birinchi choragida Hamza yaratgan dramatik asarlar ana shu jihatni bilan ahamiyatlidir. Hamza Hakimzoda ushbu asari bilan dramaturgiya sohasida dastlabki urinishlarini isbot etgan va dramaturgiya sohasiga tamal toshini qo‘ygan.

Hamzashunos olimlar Hamza Hakimzoda Niyoziyining dastlabki dramatik asarlaridan biri “O‘ch” nomli p`esasi haqida fikr yuritib, uning qachon yozilganini aniqlay olmaganlar. Asarning badiiy saviyasi past, mazmuni pishiq emas deb xulosa qilganlar. Bu fikrni biz uncha to‘g‘ri deb hisoblamaymiz. Chunki, o‘sha davrda avom xalq badiiy saviyasi pishiq asarlarni hazm qilishga hali tayyor emas edi. Shu jihatdan Hamzaning “O‘ch” deb nomlangan p`esasi o‘z davrining dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan asari sifatida ahamiyatlidir. Dramaturg “O‘ch”⁶¹ nomi bilan atalgan p`esasida davrning dolzarb ijtimoiy-siyosiy muammolarini qisqa va lo‘nda qilib, 3 ko‘rinishli sahnada ijro etishni rejalahstirgan. Mazkur rejada dramaturg o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va mazmunga to‘laqonli erishgan. P`esada hokim, noib, mirza, boy, domla, politsiya kabi mahalliy amaldorlar shaxsiy manfaati yo‘lida kambag‘al, mehnatkash, avom xalqning ilmsiz, savodsizligidan o‘zлari qanday xohlagan bo‘lsa, shunday foydalangan. Asarda mahalliy amaldorlarning maqsad va muddaosi quyidagicha tasvirlangan: “Hokim:

⁶¹ Давронов А. Ҳамзанинг Ўч номли пьесасида ижтимоий-сиёсий муаммолар талқини, Тил ва адабиёт таълими, 2021 й, 9-сон.

Xo‘p, qora xalqni beilmigidan foydalanub, ahmoq qilub ishlatub, onlar ustilarida hukumat davrini surmoqdamizmi? Noib: Bizlar hali ham insoflik ish tutib turipbiz: faqironi siynasiga zaharlik xanjarimizni urgonimiz yo‘q. Qachon biror hukumat birlan urush e’lon qilsak, o‘shal vaqtida faqironi jazosini berurmiz. Bul faqirlarga ehtiyot bo‘lmoq kerakdur. Bul fuqaro ilmi siyosatdin, ilmi jo‘g‘rofiyadim, ilmi tarixdin xabardor bo‘lmasligiga bor kuchimiz ila tirishsak kerak. Bu fuqaro siyosat olamindin va jo‘g‘rofiy ilmidin, ahvoli tarixdin xabardor bo‘lib qolsa, ul vaqt bizlarni munday rohatda yashab, hukumat davrini surub, hokimi viloyat bo‘lub turmog‘imiz batamom bitub, o‘zimiz asfalosofin bo‘lurmiz!...”⁶². Mushtarak maqsadni ko‘zlab, avom xalqning savodsizligi evaziga davru davron surayotgan amaldorlar suhbat davomida bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi. Noib fikriga hayrixoh bo‘lgan mirza, Yaponiya urushidan keyin polkovnik va ofitserlar qora xalqqa gap o‘rgatib, xalq ichida qullikdan qutulamiz, hurriyat, ozodlikka erishamiz deganlarning qanchasini o‘ldirib, yana allaqanchasini sud qilib Sibirga surgun qilingani haqida quyidagi fikrlarni qo‘srimcha qiladi: “Mirza: Rost, rost. Har ishni oldini olish kerak. Haqiqatda xalqni ilm va hunarni taraqqiy davriga solishibiz hokimi viloyatlarni gunohi kabirasi bo‘lsa kerak, ya’ni xalqni ilm-hunari, odobi taraqqiy etsa, o‘zini hokimi vataniyasiga qarshulanmoqg‘a boshlaydurlar. Mana, ko‘rgondursizlar, Yopuniya urushidan keyin qanday betartibliklar qilub, hukumatni yiqitib, hurriyat qilmoqchi bo‘ldilar. Baribir, bizlarga rost xizmat etuvchi polkovnik va ofitserlarimiz va har shaharlardagi qo‘yilgan poliskalarimiz kuch-quvvatlari birlan astoydil harakat etub, bul qora xalqga gap o‘rgatub, hurriyat joriy qilmoqga hayajon etganlarni ushlatub, qanchasini o‘ldurub, qog‘onlarini voyanni yudga berub, Sibirlarga yubordilar. Ana, o‘shal hurriyat deganlar Sibir ekanligini davrini anda surmoqdalar”⁶³. “Osh yesalar o‘rtada sarson ilik, Xo‘ja chiroq yog‘i, Hakimjon pilik” (Muqimiyl “Tanobchilar”) deganlaridek, boyning hovlisida bir dasturxon atrofida o‘tirgan amaldorlar biri qo‘yib biri gapirib, bir-birlarining fikrlarini ma’qul qiladi. Noib to‘ra o‘zaro suhbatning davomida mana bunday

⁶² X. X. Ниёзий. ТАТ., Т., 1988 йил, 5 жилдлик, 3-жилд, 7-бет.

⁶³ X. X. Ниёзий. ТАТ., Т., 1988 йил, 5 жилдлик, 3-жилд, 7-бет.

g‘oyani ilgari suradi: jinoyat qidiruv bo‘limini ishga solib shahar va qishloqlarga voqeanavis (hozirgi ko‘cha tili bilan aytganda “qulqoq”)larni qo‘yib, xalqni ko‘zini ochmoqchi bo‘lganlarni, ma’rifatga boshlovchilarni topish kerak. Ularni ushlab kelib turmalarga solish kerak deydi... “Noib: Emdi bizlarga eng muhim keraklik ish shulki, har bir qishloqlarga va shaharlarga ham bo‘lsa, sisknoy nachalnik orqali voqeanavislarni qo‘yib, bu xalqni taraqqiy yo‘liga solish harakatida yurgan yosh muallimlar qaerda bo‘lsa, ushlab kelub, turmalarga solish kerak. Maktablarini bo‘lsa tezdan berkitmak lozim. A, xalqga maorif yo‘lini boshlag‘uchilar o‘z uylarida maorif yo‘lini o‘rgatsunlar. Ikkinchı – xalqga maorif o‘rgatishlikga qasamlar yod qilsinlar”⁶⁴.

P`esaning davomida dramaturg, boy va imomlar kambag‘al, yetim-yesirlarning haqidan qo‘rmasliklari, shaxsiy manfaatlari yo‘lida har qanday iflos va chirkin ishlardan qaytmasliklarini fosh etadi. Mahalla boyi, mahalla a’zolaridan biri Muhammadkarim ismli kishining vafot etganidan foydalanib, u kishi yashagan hovlisini va “Xo‘roz chaqirdi” qishlog‘idagi yerini o‘zlashtirib, imom domлага rasmiylashtirib bermoqchi bo‘ladi. Boylarning eshigida qarollik qilib yurgan Haydarqul otasining vafot etganligini kech eshitadi. Otasidan qolgan uy va yerning boshqa odamlar qo‘liga o‘tib ketganidan xabar topadi. Haydarqul otasidan qolgan merosni qaytarib olish maqsadida viloyat hokimidan yordam so‘rab murojaat qiladi. Hokim Haydarqulga otasi mahalladan besh yuz so‘m qarzdor bo‘lib qolgani, shuning evaziga otasidan meros bo‘lib qolgan mol-mulkni, qarz evaziga o‘zlashtirib olganini tushuntiradi. Mahalla imomi, Haydarqulni padar la’nati, masjidga kirib nomoz o‘qimaydi deb ayblaydi, turli xil bahonalar bilan haqorat qiladi. Imom domlaning mol-mulkni o‘zlashtirib olish ilinjida qilgan mantiqsiz haqorati Haydarqulni qamab qo‘yish uchun asos bo‘ladi. Hokim do‘q-po‘pisa bilan

⁶⁴ X. X. Ниёзий. ТАТ., Т., 1988 йил, 5 жилдлик, 3-жилд, 7-8-бетлар.

Haydarqulni qamab qo‘yishga buyruq beradi. Haydarqul qamoq jazosidan qo‘rqib, otasidan meros bo‘lib qolgan hovli joy va yerdan bosh tortadi. Merosni imomga hadya qilib, qamoqdan ozod qilishi uchun hokimdan najot so‘raydi. P`esaning davomida Hoshimjon, Mirzarahim, Mo‘minjon ismli kambag‘al yigitlar boydan qarz so‘rab keladi. Boy, Mirzarahim, Mo‘minjonlar uylarida yaxshi gilam borligidan xabardor bo‘ladi, berayotgan qarzi evaziga o‘sha gilamni garovga olib kelib berishini so‘raydi. Mirzarahim, Mo‘minjonlar gilamni garovga berib, ikki yuz so‘m qarzni otasini dafn qilish uchun oladi. Pulni berayotgan paytda boy dafn marosimida menga bir to‘n kiygizasizlar deydi. P`esa Haydarqulning o‘zi qatori kambag‘al yigitlar bilan “o‘g‘ri” qiyofasiga kirib, boyning yolg‘iz holda yotgan yotog‘iga bostirib kelishi bilan yakunlanadi. Ushbu sahnada “O‘g‘rilar” boyga qarata o‘zlarining “chiroyli” so‘zlarini ishlatadi:“Ha, xotin taloq, boy! Qo‘limizga tushding-ku! Endi yordamchilaring ajratib olsun sani. Juda hammani so‘kub hovli-joylarini olib, necha kambag‘allarni bevatan qilib, haddingdan oshub ketub erding-a? Qalaysan, endi! Oxirgi holing shul ekan-ku. Boy: Jon ukalar, ikkinchi martaba qilmaydurman, bul safarcha kechiringizlar! Haydarqul: Jo‘raboshi aka, bu zolim, qonxo‘r boyni gapga solib o‘ltirmang. Manga buyuring, bir o‘q birlan tanbehin berayin! Qo‘lim qichib turibdir. Yana bir o‘g‘ri: Sani qara-yu, qachondan beri odam otadigan bo‘lib qolding? Yuragida yoli bor bizdaqa yigitlar otadi-da! Bul boy, bilasanmi, mani eshidida o‘ttiz yil xizmatkor qilib ishlatib, bir tiyin bermasdan, ketimga tepib haydagan. Qasdimni man olaman-da! Haydarqul: Nima deysan, sani o‘ttiz yil pul bermasdan ishlatgan, mani bevatan qilgan mana shu xotin taloq boy bo‘ladi! Yana bir o‘g‘ri: Jo‘raboshi aka, ichkaridan chiqsa edilar, man o‘zim so‘rab olib, otmasdan, Samarqanddan olib kelgan mana bul pichog‘im birlan go‘shtini Xitoy taxlit tilib-tilib olar edim. Xizmatkorni ushlab turgan o‘g‘ri: Bo‘lмаган kattaliklarni qilasan!.. Beda qirqqonga o‘xshatub jodi birlan kallasini qirqadi-qo‘yadi-da. Jo‘raboshi: Tort xotun taloqlardi! Hammang istoldi olib chiq. Bizlar hammamiz vatanimizdan ajragan alamzada odamlardurmiz! Sani dunyoing kerak

emas! Sanday xoinlarni joni kerak!”⁶⁵ “O‘g‘rilar” to‘dasining ana shu tarzda o‘ch olishi sabab, p`esa “O‘ch” deb nomlanadi. Aftidan, p`esani dramaturg o‘zi sahnalashtirgani, o‘zi rejissyorlik qilgani va boshqa sahna ishlarini o‘zi yo‘l-yo‘lakay amalga oshirgani sabab, muallif gapi yozilmagan. Dramaturg, ushbu pesada juda ko‘p ijtimoiy-siyosiy muammolarni ko‘rsatgan. Ya’ni Muhammadkarim ismli kishining o‘g‘li Haydarqul tirik bo‘la turib, yolg‘iz vafot etishi; vafot etgan kuni dafn marosimida o‘g‘li Haydarqulning qatnasha olmasligi; Haydarqulning boylar eshigida qarol bo‘lib yurishi; Haydarqul savodsiz bo‘lganligi sababli, otasining qarzdorligi haqida biror hujjat bor yoki yo‘qligini surishtirmaganligi; qamab qo‘yishidan qo‘rqib mol-mulkini olib qo‘yishiga rozilik bergani; Hoshimjonning qarz so‘rab kelishi; Mirzarahim va Mo‘minjonlarning otasini dafn etish uchun puli yo‘qligi; uyidagi yaxshi gilamni qarz evaziga boyga garovga berishi; mehnatkash halol yigitlarning o‘g‘rilarga aylanib ketishi davrning ijtimoiy-siyosiy muammo sioblanadi. “O‘ch” p`esasi avom xalq, kambag‘al-dehqonlarning ijtimoiy, siyosiy, huquqiy ongini oshirish, mahalliy amaldorlarga nisbatan adolatli bo‘lishni talab qilish yo‘lida yozilgan asardir. “O‘ch” p`esasida Hamza xalqning ko‘rinib turgan muammolarini sahnaga olib chiqadi, ularga yashab o‘tayotgan hayotini ko‘zguda ko‘rsatadi, ularni sergaklantiradi. Mazkur asar ana shu jihat bilan ahamiyatlidir. “O‘ch” p`esasi dramaturgning xalqparvar, ma’rifatparvarligini ifoda etadi. “O‘ch” p`esasi Yangi O‘zbekistonning bugungi ijtimoiy hayotida ham dolzarb sioblanadi. Hamza ijodida birin-ketin paydo bo‘lgan bunday mazmundagi pesalar o‘zbek dramaturgiyasining asosini tashkil qilib boradi.

O‘zbek dramaturgiyasining dunyoga kelishi, adabiy tur sifatida ko‘payishi, rivojlanishi va taraqqiy etishida shak-shubhasiz Hamzaning o‘rni beqiyosligi haqida professor Yo‘ldosh Solijonov “Haqiqat izlagan adib”⁶⁶ nomli maqolasida shunday yozadi: “Garchi, dramaning ilk namunasi Behbudiy tomonidan yozilgan

⁶⁵ X. X. Ниёзий. ТАТ., Т., 1988 йил, 5 жилдлик, 3-жилд, 13-14-бетла

⁶⁶ Солижонов Й. Ҳақиқат излаган адаб. Адабиёт хиёбони, Фарғона, 2020 йил, 65-бет.

bo‘lsa ham bu adabiy turning barcha janrlarida yetuk asarlar yaratish uning zimmasiga tushdi. Yana shunisi muhimki, u o‘zbek adabiyotida birinchi bo‘lib dramatik trilogiya (“Loshmon fojiasi”, 1916-1919), dramatik tetralogiya (“Farg‘ona fojiasi”, 1918-1920), she’riy dramalar (“Saylov oldidan”, “El quzg‘unlari”)ni adabiyotimiz xazinasiga olib kirdi. Bu faktlar o‘zbek dramaturgiyasining tom ma’nodagi asoschisi Hamza Hakimzoda Niyoziy bo‘lganligini yana bir bor tasdiqlaydi”⁶⁷. Y.Solijonov aytganidek, o‘zbek adabiyoti tarixida dramatik trilogiya, dramatik tetralogiya, she’riy satirik dramalar Hamzadan boshqa dramaturglar ijodida uchramaydi.

Filologiya fanlari doktori, professor Ulug‘bek Hamdamning “Hamza va yangi o‘zbek adabiyoti”⁶⁸ nomli maqolasida yuritilgan fikrlar Hamza o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi degan e`tirofimizni tasdiqlashga va fikrimizni tushunishga yordam beradi. O‘zbek adabiyoti tarixidan bizga ma’lumki, o‘zbek mumtoz adabiyoti Sharq mumtoz adabiyoti an’analari asosida rivojlanib kelgan. XX asr boshlarida Turkiston xalqlari ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o‘zgarishlar o‘zbek adabiyoti tarixida dramatik turning paydo bo‘lishiga sababchi bo‘ldi. Dramatik tur adabiyotimizda yangi paydo bo‘lgan roman janri kabi yangi hodisa edi. “Hamza ana shu hodisaning boshida turdi va o‘z dramatik asarlari bilan o‘zbek dramaturgiyasiga asos soldi”,⁶⁹ – deb yozadi U.Hamdamov. Maqolaning davomida olim ushbu fikrni tadrijiy davom ettiradi. Ushbu fikrlar Mirmuhsin Shermuhamedovning “Befarzand Ochildiboy”(1914) va Hamzaning “Yangi saodat yoxud milliy roman”(1915) lari xususida bo‘lib, unda har ikkala yozuvchi yangi paydo bo‘lgan roman janriga ilk marta qo‘l urib dastlabki tajribasini orttirgan deb hisoblaydi. Olim: “A.Qodiriy esa, o‘zining “O‘tgan kunlar” romani bilan roman janrining talablariga javob beradigan asarni paydo qildi. Ana shu asosga ko‘ra, A.Qodiriy roman janrining asoschisi” – deydi. Xuddi shunday kartina Hamzaga tatbiq qilingudek bo‘lsa, Hamzani o‘zbek

⁶⁷ Солижонов Й. Ҳақиқат излаган адаб. Адабиёт хиёбони, Фарғона, 2020 йил, 65-бет.

⁶⁸ Ҳамдам У. Ҳамза ва янги ўзбек адабиёти, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 йил, 80-бет.

⁶⁹ Ҳамдам У. Ҳамза ва янги ўзбек адабиёти, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 йил, 80-бет

dramaturgiyasining asoschisi deyishga to‘la asos bor deb, ta’kidlaydi. “... Yoxud Navoiydan oldin Xorazmiy, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiylar turkiy tilda ash’or bitgani bilan bu tildagi ulug‘ xizmatlari tufayli aynan Alisher Navoiy o‘zbek adabiyoti va adabiy tilining asoschisi deymiz. Adabiyotshunoslik ilmining mana shu baholash mezoni dramaturgiya sohasiga tatbiq qilingudek bo‘lsa, qarshimizda quyidagicha manzara qad rostlaydi: garchand Mahmudxo‘ja Behbudiy “Padarkush” (1911) nomli 2,5 betlik p`esasi bilan o‘zbek adabiyotida p`esa yozishni boshlagan bo‘lsa-da, dramaturgiyaning butun talablariga javob bera oladigan p`esalarni aynan Hamza Hakimzoda Niyoziy (“Zaharli hayot” (1916), “Maysaraning ishi” (1926), “Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi” (1927) yozdi. Bulardan tashqari, “Burungi saylovlar”, “Jahon sarmoyasining eng oxirgi kunlari”, “Qozining sirlari”, “El quzg‘unlari” kabi 1921-va 1928-yillar orasida yozilgan katta-kichik dramalari mavjud. Bas, shunday ekan, Qodiriylar o‘zbek romanchiligi asoschisi degan nomga qanchalik sazovor va haqli bo‘lsa, Hamza ham o‘zbek dramaturgiysi asoschisi degan unvonga shunchalar haqdor va munosib bo‘lib ko‘rinadi”, – deydi U.Hamdamov. Maqola muallifi adabiyot ilmining baholash mezonlari barcha adiblarga birday tatbiq qilinishini talab qiladi. Qodiriylar ravo ko‘rilgan adolat mezoni Hamzaga kelganda o‘z tavrini o‘zgartirmasligi kerak deb jonkuyarlik qilib, haqiqatni talab qiladi. U.Hamdamning ushbu talabi haqiqatparvar Hamzani va Hamza shaxsiyatiga xos xususiyatlarni yodga soladi. Adabiyotshunos olim U. Hamdam adabiyotshunoslik fani oldidagi dolzarb masalani o‘rtaga tashlaydi. Munozarali vaziyatlarni yuzaga olib chiqadi. Xolis tanqidiy fikrlaydi. Hamza – o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi degan nomga to‘la munosibligini isbot etadi. Ana shu asoslarga ko‘ra, Hamza Hakimzoda Niyoziy o‘zbek dramaturgiyasining asoschisidir.

“Hamza – o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi” deb nomlanuvchi ushbu faslda o‘ndan ortiq olimlarning maqolalari o‘rganildi. Unda Hamzaning dramaturgiya yo‘nalishiga ilk qadam qo‘yishidan boshlab, dramaturgiyaning

asoschisi darajasiga ko‘tarilishigacha bo‘lgan ijodiy evolyusiya davri kuzatildi. Ushbu kuzatishlar quyidagicha xulosa yasashga imkon beradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1910-yillarda dramaturgiya yo‘nalishiga kirib kelgan. Hamza XX asrning 1910-yillarida o‘zbek adabiyotida yangi adabiy turning paydo bo‘lishiga salmoqli hissa qo‘sghan dramaturg. Jadid dramaturgiyasining ilk namunalarini yaratgan va jadid dramaturlari qatoridan munosib o‘rin olgan adiblardan biri. Hamza ijod etgan dramatik asarlar XX asr o‘zbek adabiyoti va san’atining shakllanishi, rivojlanishi va taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan. Hamzaning dramaturgiya yo‘nalishidagi faol ijodi dramaturglar, aktyorlar, rejissyorlar va bastakorlarning ko‘payishiga hamda ular faoliyatining rivojlanishiga sabab bo‘lgan. Hamzaning dramatik asarlari o‘zbek teatri va muzika san’atini jahon sahnasiga olib chiqqan. O‘zbek adabiyotida, balki jahon adabiyotida eng ko‘p dramatik asar Hamza Hakimzoda Niyoziy tomonidan yaratilgan. Hamzaning dramatik asarlari dramaturgiya yo‘nalishining barcha talablariga javob berishi bilan qimmatli va ahamiyatlidir. Ushbu asoslarga ko‘ra, Hamza o‘zbek dramaturgiyasining asoschisidir.

2.2. Hamza dramalarining ilmiy tadqiq etilishi

Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodida dramatik asarlar salmoqli o‘rin egallaydi. Hamza Hakimzoda dramaturgiysi haqidagi maqolalar dastlab, 1960-yilda nashr etilgan “Hamza haqida maqolalar” nomli ilk ilmiy to‘plamda e’lon qilingan. Mazkur to‘plamda adabiyotshunos olim Muhsin Olimovning “Hamza Hakimzodaning “G‘olibiyat” dramasi haqida”⁷⁰ sarlavhali maqolasi bosilgan. M.Olimov ushbu maqolada Hamzaning “G‘olibiyat” nomli p`esasi haqida fikr yuritib, p`esa grajdalar urushi haqida yozilgan deb xarakterlaydi. Olimning yozishiga ko‘ra, mazkur asar 1929-yilda birinchi marta “Yosh tomoshabinlar” teatri jamoasi tomonidan sahnalashtirilgan. 1930-yillarda Qo‘qon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand, Buxoro va Chimkent shaharlarida namoyish etilgan. 1932-

⁷⁰ Олимов М. Ҳамза Ҳакимзоданинг Ғолибият драмаси ҳақида, Ҳамза ҳақида мақолалар, Т., 1960 й, 158-бет.

yilning yanvar oyida Buxoro teatri bu spektaklni o‘z repertuariga kiritgan. Shu yilning fevral oyida ushbu teatr Sovet Ittifoqi bo‘ylab gastrolga chiqqan. Gastrolda bir necha spektakllar qatori “G‘olibiyat” ni ham sahnaga olib chiqqan. Qardosh respublikalar xalqlari p`esani iliq qarshi olgan. M.Olimov “G‘olibiyat” p`esasi haqida birmuncha qimmatli ma’lumotlarni taqdim qilgan. Lekin bu asar haqida Hamza Hakimzodaning “To‘la asarlar to‘plami”da hech qanday ma’lumot uchramaydi, ayrim maqolalarda bu asarning nomi yoziladi, xolos.

Mazkur ilmiy to‘plamda adabiyotshunos olim Hamidulla Umarovning “Hamza Hakimzoda ijodida reaksiyon islom ideologiyasining fosh qilinishi”⁷¹ sarlavhali maqolasi ham bosilgan. Olim ushbu maqolada Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “G‘olibiyat”, “El quzg‘unlari”, “Maysaraning ishi”, “Qozining sirlari”, “Saylov oldida”, “Jahon sarmoyasining oxirgi kunlari”, ”Paranji sirlari” kabi dramatik asarlarida islom ideologiyasi va reaksiyon musulmon ruhoniylariga qarshi olib borgan kurashi hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan deb yozadi. Ushbu maqolada tilga olingan asarlar 1960-yillar nuqtai nazari bilan to‘g‘ri tahlil qilingan. Chunki, Hamza Hakimzoda yaratgan asarlarning barchasi g‘oyaviy mazmun jihatidan reaksiyon ruhoniylarning munofiq, ikkiyuzlamachi, jirkanch kirdikorlarini fosh qilishga qarshi qaratilgan edi. Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “El quzg‘unlari”, “Maysaraning ishi”, “Qozining sirlari”, “Saylov oldida”, ”Paranji sirlari” kabi asarlarini hozir ham o‘qib o‘rganish, spektakllarini tomosha qilish, u asarlarni tahlil va tadqiq etish ayni kunda ham dolzarbdir. “G‘olibiyat” nomli asarining matni “To‘la asarlar to‘plami” da berilmagan. “Jahon sarmoyasining oxirgi kunlari” asari bugungi kunda o‘z ahamiyatini yo‘qotgan deb hisoblaymiz.

1970-yilda hamzashunos olim Laziz Qayumovning “Inqilobiy drama”⁷² nomli kitobi nashr etilgan. Ushbu kitob olimning “Inqilob kuychisi” (1962),

⁷¹ Умаров Х. Ҳамза Ҳакимзода ижодида реакцион ислом идеологиясининг фош килиниши, Ҳамза ҳақида мақолалар, Т., 1960 й, 200-бет.

⁷² Қаюмов Л.Инқилобий драма, Ф.Фулом нашриёти, Т., 1970 й, 192 б.

“Inqilob va ijod” (1964) nomli kitoblarining mantiqiy davomi hisoblanadi. Kitob ikki bobdan iborat bo‘lib, birinchi bobi “Hamzashunoslik tarixidan”, ikkinchi bobi “Revolyutsiya epopeyasi” deb nomланади. “Revolyutsiya epopeyasi” nomli bobi Hamza dramaturgiyasining ilmiy tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lib, u 11 ta bo‘limdan tashkil topgan. Olim ana shu 11 ta bo‘limda dramaturgning 59 ta dramatik asarini mavzu, evolyutsion, shakl hamda mazmun jihatidan tasniflab chiqqan va ilmiy xulosalagan. Kitobning “Inqilobning ilk zarrasi” nomli birinchi bo‘limida Hamzaning ilk dramatik asari “O‘ch” p`esasi tahlil qilingan. Olim ushbu p`esa haqida ma’lumot berib, uni 1911-1912-yillarda yozilgan deb taxmin qiladi. P`esa g‘oyaviy mazmun jihatidan mehnatkash xalq ommasi hayotidagi muammolar ozodlik uchun kurash haqidagi voqealar aks etgan deb xarakterlaydi. L.Qayumov ushbu asarni to‘g‘ri tahlil qilgan. Bu asar avom xalqning dunyoqarashiga ijobiy ta’sir qilgan. Mehnatkash xalq ommasi mahalliy amaldorlar, boylar va munofiq dindorlardan haqini talab qilgan, ularga qarshi kurashgan, o‘ch olgan. Ushbu asarda mehnatkash xalq ongingin uyg‘onayotgani, shakllanayotgani, o‘sayotgani tasvirlangan. Hamzaning “O‘ch” nomi bilan atalgan ilk dramatik asari uning dramaturgiya yo‘nalishidagi ijodiy evolyutsiyasini kuzatishda ham muhim ahamiyatga egadir. Mazkur asar insonlarning shaxsiy haq-huquqlarni anglashiga yordam berishi bilan ayni kunlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Monografiyaning “Shariatni fosh qilib” nomli ikkinchi bo‘limida “Ilm hidoyati”, “Mulla Normuhammad domlaning kufr xatosi”, “Feruzaxonim”, “Qora lo‘k-lo‘k”, “Zaharli hayot” kabi 5 ta asar tahlil qilingan. Xususan, “Ilm hidoyati” nomli asari haqida Hamzaning fikridan va Mamajon Rahmonovning “Hamza va o‘zbek teatri” nomli kitobidan iqtibos keltirib, asar mazmunini ochiqlaydi. Ushbu asar, asar qahramoni Mirtolibning ilm orqali hidoyatga erishuv natijasida chirkin va iflos xavf-xatarlardan qutulgani haqidagi ma’lumotlarni taqdim qilgan. Olim ushbu asarlarga to‘g‘ri baho bergan. “Ilm hidoyati”, “Feruzaxonim”, “Qora lo‘k-lo‘k” kabi asarlarining matnlari Hamzaning “To‘la asarlar to‘plami”da uchramaydi. “Feruzaxonim” nomli p`esasi “Zaharli hayot” asarining

bir varianti bo‘lsa kerak degan taxminlar manbalarda uchraydi. Dramaturg ushbu asarlarda shariatni niqob qilib kiyib olgan e’tiqodi amaliga to‘g‘ri kelmaydigan ikkiyuzlamachilarning basharasini sodda xalqqa ko‘rsatgan. Mazkur asarlar Hamza dramaturgiyasining evolyutsiyasini kuzatishda muhim vazifani ham bajargan.

Kitobning “Inqilobiy drama” sarlavhali uchinchi bo‘limida “Loshmon fojiasi”, ”Rabochiy”, “Ochlik qurbanlari” nomli 3 ta drama, “Hamza 1917-yilda” sarlavhali to‘rtinchchi bo‘limda “Toshkentga sayohat”, “Boy ila xizmatchi”, “Rauza va Shaydo”, “Bizda siyosiy inqilob yoxud G‘ulom (Annom) afandi”, “Muxtoriyat yoki avtonomiya” nomlaridagi 5 ta p`esa tahlil qilingan. “Sahnada inqilob” nomli beshinchi bo‘limda “Farg‘ona fojiasi”, “Nafisa”, “Dashnoqlar”, “Hokim Medinskiy”, “Yomon odat yoki yosh xotin kasofati” nomli 5 ta drama o‘rganilgan. Oltinchi bo‘lim “Kulgu tanqid va tarbiya” deb nomlanadi. Bu bo‘limda “Kim to‘g‘ri”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Qarmoq”, “Kayf uchdi”, “Ko‘knori”, “Mahbus to‘raning holi” kabi 6 ta satirik asari tahlil qilingan. ”Agitatsion teatr” nomli yettinchi bo‘limda “Ishchi”, “Boy va ishchi”, “Ishchilar hayotidan”, “Kapital”, “Mehnat va oltin”, “Sharq kechalari”, “El quzg‘unlari”, “Telefon”, “Partiya majlisi”, “Xon zulmi”, “Xorazm inqilobi” dan iborat 11 ta pesa o‘rganilgan. “Yoshlar dramaturgiysi” nomli sakkizinchi bo‘limda “Qahramon O‘g‘iz” nomli asarning o‘zi, “Tarix ko‘zgusi” nomli to‘qqizinchi bo‘limda “G‘olibiyat”, “Yer islohoti”, “Saylov oldida”, “Quyi sovet idoralariga saylovga kirolmagan eshon o‘pkasiga javoban”, “Hajviy laxtaklar”, “Burungi saylovlar”, “Qorasoch”, “Qozining sirlari”, “Yatim va Yatima”, “Alisher Navoiy haqidagi drama”, “Kooperativ zuluklari” kabi 10 ta dramatik asar tadqiq qilingan. “Maysaralar baxtini kuylab” nomli o‘ninchchi bo‘limda “Jenotdel”, “Eshonlikda xiyonat”, “Mart qurboni – Oynisa”, “Qora panjalarda oq bo‘g‘izlar”, “Burungi qozilar yoxud Maysaraning ishi”, “Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi” kabi 6 ta pesa o‘rganilgan. Nihoyat, o‘n birinchi bo‘lim “Kapitalizm halokatidan bashorat” deb nomlanib, unda “Jahon sarmoyasining oxirgi kunlari” asari ijobiy va salbiy obrazlar harakatini xarakterlash orqali tahlil qilingan. L.Qayumov “Inqilobiy drama” nomli ilmiy-monografik asarida Hamza

Hakimzodaning jami 59 ta dramatik asarini tasniflagan, tahlil va tadqiq etgan. 59 ta asarning har biriga alohida ilmiy xulosalar yozgan. Mazkur xulosalarda Hamza Hakimzoda Niyoziy dramaturgiyasining o‘ziga xos jihatlarini ochiqlagan. Hamza dramaturgiya yo‘nalishida o‘ziga xos uslubda ijod qilgani, u komediya, she’riy drama, dramatik trilogiya, tetralogiya va birinchi opera namunasini yaratgan deb ta’kidlaydi. Hamza dramaturgiyasiga L.Qayumov tomonidan berilgan baho to‘g‘ri. Chunki, bunday dramatik meros XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida shakl va hajm, mavzu va mazmun, janr va xususiyat, mavzular ko‘laming kengligi, rang-barangligi va soni jihatidan boshqa biror bir dramaturg ijodida takrorlanmaydi.

1979-yilda hamzashunos olim Yusuf Sultonovning “Hamza hayoti va ijodi haqida ocherk”⁷³ nomli kitobi nashr etilgan. Ushbu kitobda Yu.Sultonov Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Maysaraning ishi”, “Paranji sirlaridan bir lavha” kabi dramatik asarlarini ilmiy jihatdan tadqiq etgan. Yu.Sultonov tadqiqiga ko‘ra, “Boy ila xizmatchi” asari 1918-yilda yozilgan va Hamza rahbarligidagi teatr truppassi sahnada namoyish etgan. Asarda o‘zbek mehnatkashlarining Oktabr to‘ntarishidan avvalgi og‘ir hayoti, ularning boyolar, ruhoniylar hamda podsholik istibdodiga qarshi kurashi aks etgan. Yu.Sultonov yozgan ma’lumotga ko‘ra, asarning asl nusxasi yo‘qolgan, hozirgi kungacha biz tomosha qilib kelayotgan nusxa dramaturg Komil Yashin tomonidan tiklangan deyiladi. Komil Yashin asarni qanday tiklagani haqida quyidagicha ma’lumot beradi: 1) “Boy ila xizmatchi” ning mavjud nusxasi; 2) 1919-1920-yillarda “O‘lka musulmon siyosiy truppa”si tomonidan sahnaga qo‘yilgan vaqttagi afishalardagi ma’lumotlar; 3) o‘sha yillarda sahnada rol ijro etgan artistlar – Mariya Kuznesova, Mirshohid Miroqilov, Muhiddin Qori Yoqubov va boshqalarning xotiralari asosida tiklagan deb hisoblaydi. Asardagi G‘ofir, Jamila, Solihboy, Qodirqul obrazlariga xarakteristika beradi. “Boy ila xizmatchi” asari sotsialistik realizm metodi asosida yaratilgan birinchi asar, Hamza ushbu asari bilan

⁷³ Султонов Ю. Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк, Т., 1979 й, 102-132-бетлар.

o‘zbek sovet adabiyotiga asos solgan deb ta’kidlaydi. Hamzaning “Boy ila xizmatchi” dramasi Sovet Ittifoqining atoqli dramaturglari asarlari qatorida V.Mayakovskiyning “Misteriya Buff” asaridan keyin ikkinchi o‘rinda turgan asar deb baholaydi. So‘ng, “Tuhmatchilar jazosi” asari haqida to‘xtalib, bu asar 1918-yilda yozilgan, Hamza boshchiligidagi sahnada qo‘yilgan, o‘z vaqtida nashr etilmagan, asl qo‘lyozmasi yo‘qolgan, ko‘chirilgan nusxasi bor degan ma’lumotlarni taqdim etadi. Asarning mazmuni va personajlari haqida fikr yuritib, xotin-qizlar ozodligi masalasi aks etgan, “Boy ila xizmatchi” da tasvirlangan voqealarning mazmuniy davomi deb xarakterlaydi. Shuningdek, “Maysaraning ishi”, “Paranji sirlaridan bir lavha” nomli asarlarini ham bir turkum asarlar qatoriga qo‘yib, xotin-qizlar ozodligi va haq-huquqini himoya qilish masalalari hal etilgan deya, ijobiy baholaydi. Yu.Sultonov Hamza dramaturgiyasini chuqur o‘rgangan va xolis baholagan. Lekin asarlarni tahlil etish jarayonida ulug‘ rus xalqi, ulug‘ Lenin so‘zlariga tez-tez murojaat qilgan.

O‘zbekiston xalq yozuvchisi va shoiri Oybek “Kuychi va kurashchi” nomli maqolasida Hamzaning dramatik asarlari haqida quyidagi xotiralarini yozadi: ”Mohir dramaturg Hamzaning ajoyib dramalari xalqning haqiqiy hayotidan olingan lavhalar. ”Boy ila xizmatchi”ni yoshlik chog‘imda, eski shahar teatrida ko‘rganman. Odam qalin, zal yoshlar, o‘sipinlar bilan liq to‘la edi. Butun yuragim bilan, hayajon bilan tinglardim. Qalbimga qon, ko‘zlarimga yosh to‘ldi va yuragimga xoin boyonlar, zolimlar, sotqinlarga benihoyat kuchli nafrat, g‘azab to‘ldi.” ”Boy ila xizmatchi” menda so‘nmas iz, chuqur taassurot qoldirgan. Hamza, ehtimol, rus p`esalarini o‘qigan, chuqur o‘rgangan, dramaturgiya qoidalarini yaxshi bilardi. U hanuz misli yo‘q dramaturg. Dramalaridan “Xolixon” (“Paranji sirlari”—A.D.), “Maysaraning ishi”, “Zaharli hayot” – o‘tmish hayotimizning o‘zi⁷⁴. Oybek Hamza dramaturgiyasini to‘g‘ri baholagan, u yozgan fikrlarda hech qanday mubolag‘a va siyosiy-mafkuraviy ta’sir yo‘q.

⁷⁴ Ойбек. Куйчи ва курашчи, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 81-бет.

Taniqli dramaturg Ramz Bobojon “O‘zbek dramaturgiyasining klassigi”⁷⁵ sarlavhali maqolasida Hamza Hakimzodaning dramatik asarlarida yaratilgan obrazlar taqdiri, oddiy mehnatkash xalqning taqdiri bilan chambarchas bog‘liqligi, xalqning orzu-umidlari, quvonchu tashvishlari, kurash va intilishlari aks etganini bayon etib, dramaturg ijodini quyidagicha baholaydi: “Hamza p`esalarining tili shirali, jonli va go‘zal bo‘lishi bilan bir vaqtda o‘zining oddiyligi va haqqoniyligi bilan xalqqa juda tushunarlidir”. Maqolaning davomida muallif: “O‘zbek Davlat akademik drama teatri Hamzaning nomini sharaf bilan saqlab kelmoqda”, – deydi.

Hamzaning yo‘qolgan asarlarini qayta tiklagan dramaturg Komil Yashin “Dramaturg”⁷⁶ nomli maqolasida Hamzaning “Boy ila xizmatchi” va “Maysaraning ishi” asarlari haqida fikr yuritadi va bunday yozadi: ”Bu ikki asar dramaturgiyamizda tragediya va komediya janrlari rivoji uchun o‘rnak va andoza, hozirda ham bitmas-tuganmas manba, maktab bo‘lib kelmoqda”. Akademik Izzat Sulton “Yorqin siymo”⁷⁷ nomli maqolasida “O‘zbek adabiyotidagi revolyutsion qo‘sish, she’riy fel`eton, drama, komediya, muzikal drama, libretto janrlarining rivoji Hamzadan boshlanadi” – deb, Hamza ijodini yuqori baholaydi. Izzat Sulton va Komil Yashin Hamzaning dramatik ijodini to‘g‘ri baholaganlar.

Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yillik yubileyi arafasida filologiya fanlari doktori Hafiz Abdusamatovning “Hamza – mohir satirik”⁷⁸ nomli maqolasi e’lon qilingan. Ushbu maqola Hamzaning dramatik asarlarida satiraning o‘rni va ifoda etilishiga bag‘ishlangan. Muallif, ushbu maqolani yozar ekan, Hamzaning dramatik asarlaridagi satirik holatlarni aniqlaydi va uni izohlashga harakat qiladi. H.Abdusamatov fikriga ko‘ra, Hamza, dramatik asarlariga satirik holatlarni singdirish yo‘llarini Alisher Navoiy, Turdi Farog‘iy, Maxmur, Gulxaniy,

⁷⁵ Бобоҷон Р. Ўзбек драматургиясининг классиги, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 122-бет.

⁷⁶ Яшин К. Драматург, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 84-бет.

⁷⁷ Султон И. Ёрқин сиймо, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 115-бет.

⁷⁸ Х. Абдусаматов. Ҳамза – мөхир сатирик, Шарқ ўлдузи, 1979 й, 8-сон, 219-бет.

Muqimiy, Zavqiy, Avaz O‘tarlar ijodidan o‘rgangan. Salaflari ijodidan o‘rgangan bilim, tajriba natijasida yuzaga chiqqan badiiy mahorat zamirida paydo bo‘lgan satirik holatlarni dramatik asarlariga qanday singdirish yo‘llarini o‘ylagan. Darhaqiqat, u yaratgan satirik asarlar o‘zidan oldin yashagan ustozlarining an’analarini davom ettirishi kerakmi yoki ularnikidan farq qilishi kerakmi? – degan savol ustida bosh qotirgan. Hamzaning dramatik asarlaridagi satirik holatlar haqiqiy (real) ijtimoiy hayotdan olingan va u asarlarda dramaturg yashab turgan zamon muammolari aks etgan. Hamza yaratgan asarlarning g‘oyasi o‘sha davr muammolarini hal qilishga qaratilgan. Ushbu fikrlardan so‘ng, Hafiz Abdusamatov quyidagicha xulosaga keladi: ”O‘tmish satirasidan Hamza yaratgan satiraning tub farqi shundaki, birinchisi, u o‘z yo‘nalishi bilan ijtimoiy sharoitga, davlat tuzumiga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchisi esa, aksincha, sovet hokimiyatini mustahkamlash, uning ravnaq topishi uchun ko‘maklashish, unga yot bo‘lgan, rivojiga to‘sqlik qilgan barcha narsalarga, illatlarga qarshi o‘t ochishdan iboratdir. Bu hol Hamza yangi davr satirasining eng muhim masalasini to‘g‘ri hal qilib bergenligini ko‘rsatadi. Hamzaning adabiyotga oid sog‘lom, haqqoniy nazariy mulohazalari o‘zbek sovet satirasi tongida unga yorug‘ nur bo‘lib tushdi. U davrda endigina g‘uncha bo‘lib kelayotgan o‘zbek sovet satirasiga yaproq yozishi uchun nazariy ozuqa suv va havodek zarur edi”⁷⁹. Olim yangi o‘zbek adabiyotida ushbu janrga birinchi bo‘lib Hamza qo‘l urgan deb hisoblaydi. Muallif Hamza Hakimzodaning dramatik asarlaridagi satirik holat va ko‘rinishlarni to‘g‘ri aniqlagan. Lekin tahlil davomida o‘zbek sovet satirasi degan iboralarni ishlatgan. Olim tahlil qilgan “Maysaraning ishi”, “Muxtoriyat yoki avtonomiya”, “El quzg‘unlari”, “Tuhmatchilar jazosi” kabi satirik p‘esalarda o‘zbek sovet satirasi degan gaplar yo‘q. Satira janrining sovet so‘ziga mutlaqo aloqasi yo‘q. Satirani sovet davri satirasi yoki mustaqillik davri satirasi deb xarakterlash ham mumkin emas. Chunki, Navoiy yoki Muqimiy, Gulxaniy yoki Maxmur, Hamza yoki Anvar Obidjon yashagan davrda ham satira bir xil vazifani bajarib keladi. Hamzaning dramatik asarda

⁷⁹ Абдусаматов Х. Ҳамза – мохир сатирик, Шарқ ўлдузи, 1979 й, 8-сон, 219-бет.

satirik shaklni ifoda etish xususida qilgan ishi shuki, u satirik holatni o‘zining dramatik asarlariga mahorat bilan singdirgan, me’yori bilan ifoda etgan.

Professor H.Abdusamatov “Zaharli hayot” dramasining yangi sahna talqini” sarlavhali maqolasida esa, ushbu p`esaning yangi sahna taqdiri haqida ma’lumot beradi. Olimning yozishiga ko‘ra, mazkur p`esa dastlab, 1916-yilda Qo‘qonda sahnalashtirilgan. 1918-1919-yillarda turli truppalar va 1920-yilda Mannon Uyg‘ur boshchiligidagi dramtruppa tomonidan namoyish etilgan. Shundan so‘ng, ushbu tragediya 56 yil davomida sahnaga olib chiqilmagan. Muallif ushbu asarning namoyish etilmasligining o‘ziga yarasha ichki va tashqi sabablari bor deb hisoblaydi va sabablarini tushuntirishga harakat qiladi. Ya’ni, zamon o‘zgarishi, teatr artistlari va sahna talablarining o‘zgarishi, tomoshabinlar dunyoqarashining kengayganini hisobga olib, bu asarlarni qayta ishslashga ehtiyoj sezilgan va qayta ishlangan. Bu holatni H.Abdusamatov quyidagicha ta’riflaydi: “Bu xayrli ishni Hamzaning sodiq, talantli shogirdi, atoqli san’atkor Komil Yashin bajo keltirdi. Bu sohada u ulkan tajribaga ega. Uning mohirona tahriri tufayli ustodning “Boy ila xizmatchi”, “Paranji sirlari”, “Maysaraning ishi” p`esalari yangi sahna hayotini boshlagan va tomoshabinlarga manzur bo‘ladi. Bu prinsiplar asosida “Zaharli hayot” ni ham qayta qarab chiqqan, uning sahnaviyagini oshirgan, dramatik harakatni kuchaytirgan, cho‘ziq monolog va dialoglarni qisqartirgan yoki ulardan alohida dramatik epizodlarni yaratishda foydalangan. Buning oqibatida 4 ko‘rinishli asar 7 ko‘rinishli bo‘lgan. Mirzo Hamdamboy obrazi bevosita sahnaga olib chiqilgan”⁸⁰.

Adabiyotshunos olim Suvon Meliyevning “Boy ila xizmatchi” yoki tiklangan nusxa muammosi”⁸¹ deb nomlanuvchi maqolasida esa, H. Abdusamatov yuritgan fikrlar va Komil Yashin amalga oshirgan xatti-harakatlar mutlaqo inkor etilgan. S.Meliyev bir yozuvchining asari boshqa bir yozuvchi tomonidan qayta ishlanishi yoki tiklanishi jahon adabiyoti tarixining tajribasi va amaliyotida

⁸⁰ Абдусаматов Х. Захарли хаёт драмасининг янги саҳна талқини, Ҳамза ижоди ҳақида (тадқиқотлар) тўплами, Т., 1981 й. 17-бет.

⁸¹ Мелиев С. Бой ила хизматчи ёки тикланган нусха муаммоси, Ёшлик журнали, 1989 йил, 11-сон.

kuzatilmagan deb hisoblaydi. Agar asar muallifi vafotidan so‘ng, vaqtlar o‘tishi bilan zamon o‘zgardi, talab o‘zgardi, dunyoqarashlar o‘zgardi deb, vafot etgan muallif asarini o‘zi xohlaganday qilib o‘zgartirib yuborish mumkin bo‘lganda, jahon adabiyoti tarixida yana qancha buzilishlar ro‘y bergen bo‘lardi. Umumjahon tarixida sodir bo‘lgan voqeа yoki hodisa, adabiyot tarixida yaratilgan asar, uni kelajakda hech kim o‘zgartirolmasisligi bilan tarixga aylanmaydimi? Tasavvur qiling, A.Navoiy “Xamsa” sining XXI asrdagi yangi talqini”. O‘zbek adabiyoti tarixida “kashf etilgan” bunday tajriba Hamza Hakimzoda ijodidan boshqa hech qaysi yozuvchi yoki shoir ijodida uchramaydi va kuzatilmaydi. Ushbu o‘rinda bunday ko‘zbo‘yamachilik ishlarning hammasi Hamza ijodiga xosmi? – degan savol tug‘iladi. Aftidan, 1976-yillar ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi dramatik asarlar yozilmagan. Shu sababga ko‘ra, oradan 56 yil o‘tgach, asarni zamonga moslab o‘zgartirish borasida tajriba to‘plab olgan “mohir dramaturglar” “Zaharli hayot”ga “yangicha yashash” imkonini bergenlar. Bu haqda H.Abdusamatov yana quyidagicha yozadi: “Komil Yashin ham, teatrning ijodiy kollektivi ham o‘tmishning izlaridan borib, uning hozirgi zamonamizga xizmat qiladigan motivlarini qidirib topib, ularni bo‘rttirib ko‘rsatishga urindilar”⁸². H.Abdusamatov K.Yashin tomonidan amalga oshirilgan tahrir ishlarini to‘g‘ri deb hisoblaydi va uning ishini qo‘llab-quvvatlaydi.

Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” asari bilan bog‘liq yana bir maqola 1979-yilda “Hamza zamondoshlari xotirasida” to‘plamida yozuvchi Konstantin Simonov tomonidan e’lon qilingan. K.Simonovning ushbu maqolasi Hamza tavvalludining 70 yillik yubileyiga bag‘ishlab 1959-yilda yozilgan va qaysidir jurnalda e’lon qilingan, oradan 20 yil o‘tgach, 1979-yilda 90 yillik yubileyida ham takroran e’lon qilingan. Ushbu maqola “Hamzaning yana bir p`esasi”⁸³ deb nomlanadi. K.Simonov bergen ma’lumotga ko‘ra, Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” asari 1959-yilda

⁸² Абдусаматов Х. Захарли ҳаёт драмасининг янги саҳна талқини, Ҳамза ижоди ҳакида (тадқикотлар) тўплами, Т., 1981 й. 17-бет.

⁸³ Симонов К. Ҳамзанинг яна бир пьесаси, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 24-бет.

N.Ye.Ivashev tomonidan birinchi marta rus tiliga tarjima qilingan va bu asar shu yili “Zvezda Vostoka” jurnalining mart oyi sonida bosilgan. Muallif, Hamzaning ilk dramalaridan biri “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” 1959-yilda rus dramatik teatri repertuaridan joy olgan deb yozadi. Shuningdek, ushbu p`esa 1915-yilda gektografda kam tirajda nashr qilingan va shu sababli o’sha davrgacha bu asar sahna yuzini ko‘rmagan deb ta’kidlaydi.

Hamza Hakimzodaning “Boy ila xizmatchi” nomli dramatik asari sovet hukumati davrida juda katta mavqe va munozaralarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu asar to‘g‘risida deyarli barcha hamzashunoslar yozganlar. Jumladan, teatrshunos olim Toshpo‘lat Tursunov “Boy ila xizmatchi” p`esasining 1939-yilgi sahna talqini va uning o‘zbek teatri madaniyatida tutgan o‘rni” nomli maqolasida shunday fikrlarni yozadi: ”Boy ila xizmatchi” ning sahna tarixi O‘zbek sovet teatrining tarjimai holini, hayot yo‘lini, uning taraqqiyot bosqichlarini, internatsional va milliy xususiyatlarini, mahorat va novatorlik yuzasidan erishgan asosiy yutuqlarini o‘zida jam etgan spektakl tariqasida, uning 20 yillik taraqqiyot evolyutsiyasiga yakun yasadi. “Boy ila xizmatchi” O‘zbek sovet teatrining hayot va ijod maktabi bo‘lib, sovet teatri tarzida “Boy ila xizmatchi” p`esasi bilan tug‘ildi, undagi g‘oya, badiiyot manbalari silsilasini idrok etish va mukammal ochish yo‘lida shakllandı, ulg‘aydi. Shuningdek, sotsialistik san’atga xos sifatlarni qo‘lga kiritdi, sotsialistik realizm metodini sahnada qaror toptirdi. Agar sotsialistik realizm metodi o‘zbek teatrinda “Boy ila xizmatchi” p`esasi bilan 1918-yilda tug‘ilgan bo‘lsa, p`esaning g‘oyaviyestetik nafasiga mos talqin, postanovka 1939-yilda yaratildi”⁸⁴. San’atshunos olim T.Tursunov adabiyotshunos olimlardan farqli o‘laroq, “Boy ila xizmatchi” p`esasiga sahna nuqtai nazari, san’atshunos nuqtai nazari bilan qaraydi va asarni yuqori baholaydi. Asarning K.Yashin tiklagan nusxasini qo‘llab-quvvatlaydi. Hamza yaratgan “Boy ila xizmatchi”ni “teatrning g‘oyaviy bayrog‘i”, K.Yashin tiklagan nusxasini “badiiyot bayrog‘i” deb ataydi. “Boy ila

⁸⁴ Турсунов Т. Бой ила хизматчи пьесасининг 1939 йилги саҳна талқини ва унинг ўзбек театри маданиятida тутган ўрни, Ҳамза ижоди хақида, Т., 1981 й, 102-бет.

xizmatchi” faqat o‘zbek dramaturgiyasida emas, madaniyat va san’at tarixida ham Turkiston ijtimoiy taraqqiyotining yangicha tahlilini namoyish etgan birinchi asar deb ta’kidlaydi. Shuningdek, “Boy ila xizmatchi” asari SSSR xalqlari dramaturgiysi qatorida V.Mayakovskiyning “Misteriya buff” asaridan keyin ikkinchi o‘rinni egallagan asar sifatida tan olingan deb hisoblaydi. Shu bilan birga, ushbu asardagi obrazlarni ijro etgan artistlarning mahorati sahna nutqining rivojlanishiga ham katta ta’sir etgan deydi. T.Tursunov ushbu maqolani yozgan davrda ijtimoiy-siyosiy tuzumning talabi ushbu mazmundagi fikrlarni aytishni taqozo qilgan.

Ma’lumki, turli yillarda Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Tanlangan asarlar”i ko‘p marta rus tiliga tarjima qilingan. Hamzashunos olima M.Isroilova 1981-yilda “Boy ila xizmatchi” ning uch ruscha tarjimasi⁸⁵ nomli maqolasini e’lon qilgan. Maqolada mazkur asarning rus tilidagi tarjimalari xususida fikr yuritgan. Olimaning fikriga ko‘ra, “Boy ila xizmatchi” dramasi uch xil nomukammal tarjima asosida rus va qardosh xalqlar teatrлari sahnalariga olib chiqilgan. Muallif “Boy ila xizmatchi”ning uch ruscha tarjimasining sifatsiz va nomukammalligi haqida tanqidiy mulohazalarini bayon etgan. M.Isroilovaning yozishiga ko‘ra, birinchi tarjima 1941-yilda amalga oshirilgan. Unda asar bir qator nuqsonlar bilan qisqartirib tarjima qilingan. Muallif birinchi tarjimonning tarjima mahorati haqida fikr yuritib, asarning matni, g‘oyasi va badiiy niyatini to‘la tushunmaganligini qayd etgan. M.Isroilova tarjimonning tarjima mahoratini tahlil qilar ekan, o‘zbek tilining nozik jihatlaridan bexabarligi sababli, tarjima sifatli chiqmagan, tarjima saviyasi pasayib ketgan deb baholaydi. Ikkinci tarjima haqida birmuncha iliq fikrlarni yozib, uning boshqa bir jihatini xolis tanqid qilgan. Ya’ni, tarjimon asarning badiiy uslubini tiklay olmagan. Uchinchi tarjima xususida, avvalgi tarjimalardan ijobiy va farqli tomonlar borligini e’tirof etgan. Lekin uchinchi tarjimada personajlar sof adabiy tilda gaplashadigan bo‘lib qolgan deydi. Ayrim o‘rinlarda qahramonlar xarakteri

⁸⁵ Исройлова М. Бой ила хизматчининг уч русча таржимаси, Ҳамза ижоди хақида тадқиқотлар, Т, 1981 й, 134-бет.

o‘zgarib ketgan, “Solihboy ancha muloyim tabiat, G‘ofir esa go‘lroq qilib ko‘rsatilgan”, – deb ta’kidlaydi. Olimaning ushbu maqolani yozishdan maqsadi shu ediki, mazkur asar bir qator boshqa tillarga tarjima qilinib, boshqa xalqlar tillarida sahnada namoyish etilar ekan, barcha xalqlar tillariga bevosita rus tilidagi tarjima asosida o‘giriladi. Shuni hisobga olib, rus tiliga o‘girishda asarning nozik jihatlariga va tarjima sifatiga e’tibor berish kerakligini uqtiradi va shuni talab qiladi. Hamza Hakimzodaning “Boy ila xizmatchi” asari o‘sha davrlarda ham, hozir ham namunali asarlar qatorida turar ekan, asarning sifati, nufuzi va mavqeini tushirmaslikka chaqiradi. Olima tarjimonlarning xato va kamchiliklarini to‘g‘ri ko‘rsatgan va haqli talablarni qo‘ygan. Chunki, asar to‘g‘ri tarjima qilinmas ekan, uning mazmun va mohiyatini kitobxon tushunmaydi, rollarni ijro etuvchi artistlar asar mazmunini tomoshabinga yetkazib berolmaydi.

Atoqli adabiyotshunos olim N.Karimov “Boy ila xizmatchi” dramasining ijodiy taqdiri^{“86} sarlavhali maqolasida mazkur dramaning ijodiy taqdiri o‘zbek dramaturgiysi taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etgan deb hisoblaydi. Olimning yozishiga ko‘ra, “Boy ila xizmatchi” dramasi, o‘zbek dramaturgiysi ilmining shakllanishida, rivojlanishida muhim vazifani bajargan. Ya’ni, u asar Hamzaning faqat ellikka yaqin dramatik asarlari ichidagina emas, balki o‘zbek dramaturgiyasida yaratilgan besh yuzga yaqin dramatik asarlar orasida ham alohida mavqega ega ekanligini qayd etadi. N.Karimov: “Boy ila xizmatchi” dramasi o‘zbek xalqining madaniy hayotida beqiyos rol o‘ynadi, ijtimoiy ongingin shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Ayni paytda bu asar o‘zbek sovet dramaturgiyasining keyingi taraqqiyot yo‘llarini belgilab berdi”^{“87}, – deb yozadi. “Boy ila xizmatchi” dramasi dastlab namoyish etilganda Oybek, H.Olimjon va M.Uyg‘urlarni hayratga solganligini e’tirof etib, asarning badiiy qimmatini baholaydi. N.Karimov “Boy ila xizmatchi” dramasining asl matni o‘sha notinch

⁸⁶ Каримов Н. Бой ила хизматчи драмасининг ижодий тақдиди, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т.,1988 й. 55-бет.

⁸⁷ Каримов Н. Бой ила хизматчи драмасининг ижодий тақдиди, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т.,1988 й, 55-бет

zamonda biron bir noshirning qo‘lida yo‘qolgan deb hisoblaydi va yo‘qolgan asarning keyingi taqdiri haqidagi ma’lumotlar bilan tanishtiradi. Asarning yo‘qolgan nusxasini qayta tiklash dramaturg Komil Yashin zimmasiga tushgan deydi. Hamza ushbu asarni yaratishda 1918-1920-yillar o‘quvchisi va tomoshabinining bilim saviyasini hisobga olib yozgan bo‘lsa, K.Yashin qayta ishlagan nusxada, 1939-yildagi teatr artistlari va tomoshabin talablari asosida tiklangan deydi. Shuningdek, olim, ushbu maqolasida Hamza asarlarini soxtalashtirib, pardozlab, o‘z manfaatlariga bo‘ysundirib kelayotgan hamzashunoslarni qattiq tanqid qiladi. Hamzaning sun’iy ravishda sayqallanishga va maqtalishga muhtoj emasligini uqtiradi.

Adabiyotshunos olim Suvon Meliev “Boy ila xizmatchi” yoki tiklangan nusxa muammosi⁸⁸ deb nomlanuvchi maqolasida, akademik N.Karimov yuritgan fikrlarga qarshi fikrlarni yozadi. Maqlada S.Meliyev Hamza Hakimzodaning “Boy ila xizmatchi” dramasini 1939-yilda dramaturg K.Yashin tomonidan tiklangan nusxasini shubha ostida qoldiradi. Shubhasini asoslash maqsadida bir necha dalillarni keltiradi va bir qancha sabablar ko‘rsatadi. K.Yashin qayta tiklagan nusxani montaj qilingan kinofilm yoki videofilmga o‘xshatadi. Ushbu tiklangan nusxa Hamzaning “Burungi saylovlar”, Cho‘lponning “Kecha va kunduz”, Oybekning “Qutlug‘ qon” romanlari voqealari va obrazlari harakatlaridan ko‘chirilgan, deb da’vo qiladi. S.Meliyev ushbu da’voni mazkur maqolasida quyidagicha asoslaydi: “O‘rta maktab o‘quvchilari, hatto oliv maktab talabalari ko‘pincha, Yo‘lchi bilan G‘ofirni, Gulnor bilan Jamilani, Mirzakarimboy bilan Solihboyni, ba’zan Yormat bilan Xolmatni aralashtirib yuborishadi, qay biri “Qutlug‘ qon”dayu, qay biri “Boy ila xizmatchi”da ekanligini bilisholmay bosh g‘ovlatib yurishadi. Ayb, chamasi, o‘quvchi yoki talaba xotirasining ojizligida emas. Ular bir-biriga egizak bo‘lishsa, o‘quvchida nima gunoh”⁸⁹. S.Meliyev taqdim etgan ushbu maqola, munozaralarga boyligi bilan qiziqarlidir. Ushbu maqola Hamzaning “Boy ila xizmatchi” dramasidan boshqa

⁸⁸ Мелиев С. Бой ила хизматчи ёки тикланган нусха муаммоси, Ёшлик журнали, 1989 йил, 11-сон.

⁸⁹ Мелиев С. Бой ила хизматчи ёки тикланган нусха муаммоси, Ёшлик журнали, 1989 йил, 11-сон.

dramatik asarlarini o‘rganishga ham qiziqish uyg‘otadi va ana shu jihatni bilan muhim ahamiyatlidir. Ushbu munozaralar Hamzaning faqat “Boy ila xizmatchi” asari ustida boradi. Agar olimlar Hamzaning barcha asarlarini shu taxlitda o‘rganganlarida, yana qancha bahs-munozaralar kelib chiqishi mumkin edi.

Adabiyotshunos olim O.Sharafiddinov o‘zining “Istibdod qurboni yoxud o‘zligidan mahrum etilgan shoir”⁹⁰ nomli maqolasida Hamza Hakimzoda dramaturgiyasiga alohida to‘xtaladi. Olimning fikriga ko‘ra, “Farg‘ona fojalari” deb nomlangan dramatik asarida fuqarolar urushi tufayli Farg‘ona aholisining boshidan kechgan qonli voqealar tasvirlangan. Asar matni bejiz yo‘qolmagan.” Uni “yo‘qolib ketgan” emas, “yo‘qotib yuborilgan” desa, ehtimol, to‘g‘iroq bo‘lar”, – deydi muallif. Shuningdek, “Qahramon O‘g‘iz” p`esasining ham matni yo‘qolganini ta’kidlab, u asarlar to‘g‘risida yozilgan taqrizlarning mazmunidan bu ikki asarda hech qanday “sho‘roviy ruh” yo‘q deb baholaydi. “Maysaraning ishi”, “Paranji sirlari” kabi dramatik asarlarida ham “manaman” deb ko‘rinib turgan sho‘roviy mazmun yo‘qligini qayta ta’kidlaydi. O.Sharafiddinov: “1917-1918-yillar davomida bir dasta “inqilobiy” she’rlar yozib, “soviet shoiri qanday bo‘lishi kerakligini” go‘yo ko‘rsatgan Hamza Hakimzoda 20-yillarda bu martabasini biron bir salmoqli asar bilan tasdiqlashga urinmadni ham”, – deb yozadi. Ushbu o‘rinda olim to‘g‘ri xulosa qilgan. Chunki Hamza 20-yillarda makkor siyosiy tuzumning hiylayu nayranglarini anglab yetgach, Turkiston harbiy siyosiy bo‘lim tarkibidan ketgan. Siyosiy partiya g‘oyalalarini targ‘ib qiluvchi asarlar yozishdan tiyilgan.

Ozod Sharafiddinovning “Ijodni anglash baxti”⁹¹ nomli kitobida “20-30-yillar jadid adabiyoti” sarlavhali bob bor. Ushbu bobda olim Hamza dramaturgiysi haqida muhim ma’lumotlarni taqdim qilgan. Olimning yozishiga ko‘ra, 20-yillarda jadid dramaturgiysi ancha rivojlangan. Bu rivojlanish o‘zbek milliy teatrining rivojlanishiga yo‘l ochgan. Ushbu yillarda dramaturgiya yo‘nalishida ijod qilgan eng faol ijodkorlar Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpov, Hamza Hakimzodalar bo‘lgan. Ushbu dramaturglar o‘zlarining

⁹⁰ Шарафиддинов О. Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 й., 8-бет.

⁹¹ Шарафиддинов О. 20-30 –йиллар жадид адабиёти, Ижодни англаш бахти китоби, Т., 2004 й., 152-бет.

dramatik asarlarida ozodlik, hurriyat, ma'rifatparvarlik kabi jadid g'oyalarini targ'ib qilgan. Bunday asarlar qatoriga xususan, Hamzaning "Qahramon O'g'iz", "Farg'ona fojialari", "Muxtoriyat", "Tuhmatchilar jazosi", "Kim to'g'ri?", "Maysaraning ishi", "Xolisxon" kabi asarlari kiritilgan. O.Sharafiddinov dramaturglar faoliyatini to'g'ri baholagan. Hamzaning yuqorida tilga olingan asarlarining birortasida siyosiy tuzumga aloqador g'oyalar ifoda etilmagan. Hamzaning mazkur asarlari jadid g'oyalari asosida maydonga kelgan. Ushbu asarlarda dramaturgni qoralash yoki ayblastash uchun hech qanday asos yo'q.

Amerikada faoliyat olib borgan olim Xayrulla Ismatullaev "Hamza Hakimzoda va xorijiy dunyo"⁹² sarlavhali maqolasida, Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi, xususan dramaturgiyasiga oid ma'lumotlar amerikalik tadqiqotchi Edvort Olvort monografiyasida aks etgani haqidagi ma'lumotlarni taqdim etgan. X. Ismatullaev Hamza hayoti va ijodiga eng ko'p bo'hton toshini otgan E.Olvort deb o'ylaydi. E.Olvortning "O'zbek adabiy siyosati" deb nomlangan monografiyasidan quyidagi iqtibosni keltiradi: "Niyoziyning sovetlarga tirigidan ko'proq o'limi foydali edi, chunki ular uning azoblanishi va o'limi haqida yaxshi ishlab chiqilgan afsona yaratganlar", degan kurakda turmaydigan da'veoni ham keltiradi"⁹³. Maqola muallifi ushbu maqolani sovet hokimiyati yillarida yozgani uchun shunday xulosaga kelgan. Aslida, E.Olvortning gaplarida haqiqat bor. Aftidan, E.Olvort Hamza ijodi haqida to'la ma'lumotga ega bo'lib, talay ishlarni amalga oshirgan ko'rindi. X.Ismatullaevning yozishiga ko'ra, E.Olvort "Ilk o'zbek dramasida reforma va revolyutsiya" nomli tadqiqotida "Boy ila xizmatchi" asarining tahliliga alohida bir bob ajratgan. Ushbu bobni "Niyoziyning "Boy ila xizmatchisi" – ijtimoiy norozilik teatri" deb nomlagan ekan. E.Olvort mazkur tadqiqot ishida boylar – salbiy, kambag'allar – ijobiy obrazlarda tasvir etilgan, G'ofir obrazi dinamikasi, asardagi personajlarning konfliktlari, 1918-yil o'zbek sahnasi uchun notabiiy hodisa deb xulosa qilgan

⁹² Исламатуллаев Х. Ҳамза Ҳакимзода ва хорижий дунё, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т.,1988 й, 288-бет.

⁹³ Исламатуллаев Х. Ҳамза Ҳакимзода ва хорижий дунё, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т.,1988 й, 288-бет.

ekan. E.Olvort “Boy ila xizmatchi” asarining turli xalqlar tillariga tarjima qilinishi va ko‘plab mamlakatlarning teatr sahnalarida muvaffaqiyat bilan qo‘yilishi va bu p`esaga nisbatan xorijiy tomoshabinlarning ijobiylari fikrlari uydirma ekanligi haqida yozgan. E.Olvortning ushbu fikrlariga X.Ismatullaev salbiy munosabat bildirgan. X.Ismatullaev taqdim etgan ma’lumotlar bizda, Amerikalik tadqiqotchi olim E.Olvortning tadqiqotlariga nisbatan qiziqish uyg‘otdi. E.Olvortning tadqiqotlari o‘sha davrda o‘zbek adabiyotshunoslariga ma’lum bo‘lmagan haqiqatlar Amerika olimlariga ayon bo‘lgani bilan qiziqarlidir. E.Olvortning tadqiqotlarida biz uchun muhim bo‘lgan ma’lumotlar borligi aniq. Kelgusida imkon qadar, E.Olvortning Hamza Hakimzoda to‘g‘risidagi ilmiy tadqiqot va monografiyalarini topib tadqiq qilishga harakat qilamiz. X.Ismatullaevning 1988-yilda chop etilgan ushbu maqolasi, E.Olvort tadqiqotlariga bugungi kun nuqtai nazaridan qarashga imkon bergani bilan ahamiyatlidir.

Ushbu fasl “Hamza dramalarining tadqiq etilishi” deb nomlanib, unda Hamza Hakimzoda Niyoziyning oltmishtga yaqin dramatik asarlarining deyarli barcha hamzashunos olimlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilishi o‘rganilishi va baholanishi tahlil etildi. Tahlillardan xulosa chiqadiki, adib rang-barang mavzularda, dramatik turning xilma-xil janrlarida p`esalar yozgan. Ushbu p`esalar XX asr o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Dramaturg yaratgan asarlar dramaturgiya yo‘nalishining barcha talablariga javob bergan. Dramaturg o‘zbek dramaturgiyasiga she’riy drama, dramatik trilogiya, dramatik tetralogiya, muzikali drama, satira, komediya, tragediya, opera, libretto janrlarini olib kirgan. Dramaturg dramaturgiya, aktyorlik, rejissyorlik yo‘nalishlarida ijod qiluvchi barcha ijodkorlar uchun ijodiy tajriba maktabini yaratgan. Ushbu yo‘nalishlarni keng ijodiy jamoatchilikka tashviq va targ‘ib qilgan. Ular uchun keng imkoniyatlar yaratgan. Mazkur yo‘nalishlarda ko‘plab shogirdlarni yetishtirgan.

II BOB YUZASIDAN XULOSALAR

1. Demak, Hamza Hakimzoda Niyoziy XX asrning 1915-yillarida dramaturg sifatida keng jamoatchilikka tanilgan. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida dramaturgiya yo‘nalishining shakllanishi va rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan. Respublikaning deyarli barcha shaharlarida dramtruppalar tuzilishi va teatrlar ochilishida tashabbusi hamda faol ishtiroki bo‘lgan.

2. Hamza Hakimzoda Niyoziy yaratgan dramatik asarlar yangi tashkil bo‘lgan dramtruppalarning repertuarini boyitgan va ularning rivojlanishi uchun ham ijodiy, ham ijobiy ahamiyat kasb etgan. Hamza Hakimzoda Niyoziy dramatik ijodi va faoliyati bilan o‘zidan keyingi dramaturglar, aktyorlar, rejisyorlar, suflyorlar, bastakorlarga shaxsiy namuna ko‘rsatgan va ularning ko‘payishiga sababchi bo‘lgan.

3. Respublika viloyatlaridagi deyarli barcha drama, muzikali drama teatrlari Hamza Hakimzoda Niyoziyning p`esalari, tashabbusi va shaxsiy ishtiroki bilan ochilgan. Hamza Hakimzodaning vafotidan keyin faoliyat boshlagan teatrlar ham Hamzaning asarlari bilan ochilgan va ommaga tanilgan.

4. Hamza Hakimzoda Niyoziy dramaturg sifatida jahon adabiyotining dramaturglari qatoridan o‘rin olgan. Uning dramatik asarlari xalqaro sahnalarda ijro etilgan. Hamzaning dramatik asarlari hatto Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi olimlar orasida shov-shuvlarga sabab bo‘lgan. Amerika adabiyotshunos olimlari Hamza ijodini o‘rganganlar.

5. Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodiy faoliyatiga to‘sqinlik qiluvchi dushmanlar ham ko‘p bo‘lgan. Dushmanlar qandaydir sirli yo‘llar bilan Hamza asarlarini yo‘qotib turgan. Yo‘qolgan asarlarining ayrimlari shogirdi Komil Yashin tomonidan tiklangan. Komil Yashin tiklagan asarlar bahs-munozaralarni yuzaga chiqargan. Hamza Hakimzoda Niyoziy dramaturgiyasi qizg‘in bahs va munozaralarga boyligi bilan qiziqarli hamda ahamiyatlidir.

III BOB. HAMZA ADABIY SIYMOSINING BADIY ADABIYOTDA O'RGANILISHI

3.1. She'riyatda va qissada Hamza obrazining talqini

XX asr o‘zbek adabiyoti va san’ati tarixidan ma’lumki, ko‘plab yozuvchi, shoir, dramaturg, kompozitor, rassom, kinossenarist va kinorejissyorlar Hamza Hakimzoda Niyoziy obrazini o‘z yo‘nalishi doirasida talqin qilganlar. Jumladan, Komil Yashinning “Nafrat” nomli she’ri (1929), H.Olimjonning “Shohimardon” nomli dostoni (1932), Hasan Po‘latning uch she’rdan iborat ”Hamza Hakimzoda haqida she’rlar”i (1939), Komil Yashin va Amin Umariy hamkorligida yozilgan “Hamza” (1940) nomli she’riy dramasi, Oybekning “Hamza” dostoni (1948), Maqsud Shayxzodaning “Shoir va yillar” (1949), T.Hamidning “Hamza frontda” (1949), Saida Zunnunovaning “Shoir” (1949), Asqad Muxtorning “Hamza qizlari” va “Hamza Hakimzodaga” (1952), G‘afur G‘ulomning “Hamza xotirasi” (1952), Zulfiyaning “O‘zbek qizi ovozi” (1952), G‘ayratiyning “O‘lmas qo‘shiq” (1955), Hamid Nuriyning “Hamzaobod” (1957), Mamadali Umarovning “Hamza” (1957), T. Jabborovning “Shoir” (1958), Hamid G‘ulomning “Jangchi va jarchi” (1959), Oybekning “Hamza” (1959), Mirtemirning “Uyg‘on shoir” (1960), Mirmuhsinning “Hamza dushmanlariga javobim” (1960), To‘lqinining “Hamzaobod qo‘shiqlari” (1960), Erkin Vohidovning “Ustod qabrida” (1960), Komil Yashin va Sobir Muhamedovlar hamkorligida yaratilgan “Hamza” (1960) kinofilmi, kinorejissyorlar Z.Sobitov va N.Radovlarning “Hamza” (1960) nomli kinossenariysi va S.Boboevning shu nomdagi opera librettosi (1961), Uyg‘unning “O‘lmas san’atkor” va “To‘y” (1961), Habibiyning “Shoirni eslab” (1961), Muzayyana Alaviyaning “Tolei ko‘rkam qizlar” (1961), Mamarasul Boboevning “Shoir” (1961), Zohidjon Obidovning “Hamza” (1962), Malika Mirzaevaning “Mangu hayot” (1963), Sanobar Hasanovaning “Hamza xotirasiga” (1964), Temur Fattohning “O‘chmas tabassum” (1964), Erkin Vohidovning “Ustozni eslab” (1964), Zulfiyaning “So‘roqlaydi shoirni she’rim” (1965), Razzoq Abdurashidning “Xarsang tosh monologi” (1965), Charxiyning “Nomig abadiy” (1966), Jumaniyoz

Jabborovning “Hamzani o‘ldirgan tosh” (1966), Oltoyning “Hamza Toshkentda” (1966), Muhammad Alining “Hamza” (1967), Yusuf Shomansurning “Shoir barhayot” (1967) Abdurahim Otametovning “Hamza Bokuda” (1968), Turob To‘laning “Zamon hukmi” (1970) dostoni, Jumaniyoz Jabborovning “Shoir” (1970) balladasi, O.Ikromovning “Hamza” (1971), Abdulla Oripovning “Hamza monologi” (1974), Muhammadali Qo‘shmoqovning “Shoir Hamza yodi” (1974), Shamsi Odilning “Hamzaga” (1974), K.Yashinining “Hamza” (1974-1980) romani, Ma’ruf Jalilning “Shoirlar” (1975), B.Privalov, Sh.Abbosov va Komil Yashinlarning ”Olovli yo’llar” nomli (1975-1984) kinofilm ssenariylari, Habibiyning “Hamza Hakimzoda” (1977), Mirtemirning “Ahyonda bir kelsam” (1977), Gulchehra Jo‘raevaning “Hamzaga o‘zbek xotin-qizlaridan” (1979), Yaroslav Smelyakovning “Hamza” (1979), Laziz Qayumovning “Qaldirg‘och” nomli p`esasi (1979), To‘lan Nizomning “Shohimardonda bo‘lganda bir davrada Hamzani qo‘msab” (1980), Yodgor Obidovning “Hamzaning ovozi” (1983), Robiddin Is’hoqovning “O‘lmas shoirga” (1988), Bibirajab Qo‘chqorovaning “Hamzaga”(1989), Ubay Aminovning “Muruvvatli Hamza” (1989) nomli turli janrlarda yaratilgan badiiy asarlarda Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodining turli qirralari turlicha talqinda tasvir etilgan. Ba’zi shoirlar ijodida Hamza obraqi bir emas, ikki martadan talqin etilganini ham ko‘rish mumkin. Mazkur asarlarning ba’zilarida Hamza obraqi davr ruhi va mafkurasi asosida yaratilgan. Ayniqsa, kinofilmlarda Hamza obraqi soxtalashtirib tasvirlangan. Ushbu ma’lumotlardan ma’lum bo‘lishicha, badiiy ijodda Hamza obrazini yaratish 1929-yildan adibning vafotidan keyin boshlangan. Ushbu adabiy jarayon 1989-yilgacha davom etgan. Qariyb ellik yil davom etgan jarayonda Hamza obraqi haqida yaratilgan badiiy asarlar uch adabiyotshunos olim tomonidan tadqiq etilgan. Malik Murodovning “Xalq ijodida Hamza obraqi”⁹⁴, No‘mon Rahimjonovning “O‘zbek she’riyatida Hamza obraqi”⁹⁵ va Halim Karimning “O‘zbek she’riyatida Hamza obraqi”⁹⁶ dir. Tarixdan bizga ma’lumki, dono

⁹⁴Муродов М. Ҳалқ ижодида Ҳамза образи, Ҳамза ижоди ҳақида тадқиқотлар, Т., Фан, 1981 й.

⁹⁵ Раҳимжонов Н. Ўзбек шеъриятида Ҳамза образи, Ҳамза ижоди проблемалари, Т., Фан, 1988 й.

⁹⁶ Карим Ҳ. Ўзбек шеъриятида Ҳамза образи, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 й.

xalqning qalbidan chuqur joy olgan olim, shoir yoki qahramonlar sha’ni, shonu shuhrati xalq tomonidan madh etib kelingan. Ulug‘ va dono xalqimiz ulug‘ ajdodlarimizning hayoti, ijodi, qahramonlik fazilatlaridan faxrlanib, ular haqida afsona va rivoyatlar, qo‘shiqlar va ertaklar ijod etganlar. Dono xalq, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Pahlavon Maximud, Amir Temur kabi ulug‘ tarixiy shaxslarni madh etib, ajoyib ijod namunalarini yaratganlar. Hamza Hakimzoda ham oddiy xalq ommasi tomonidan ana shu ulug‘ zotlar qatoriga qo‘shilgan va u haqda ham xalq og‘zaki ijodining go‘zal namunalari yaratilgan. Malik Murodovning “Xalq ijodida Hamza obrazi” sarlavhali maqolasida, oddiy mehnatkash xalq tomonidan yaratilgan qo‘shiq, afsona va rivoyatlarda Hamza shaxsining madh etilishi o‘rganilgan. Olimning yozishiga ko‘ra, Hamza Hakimzoda haqidagi afsona va hikoyalari O‘zbekistonning turli shahar va qishloqlarida, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg‘iziston va Qoraqalpog‘iston kabi qo‘sjni davlatlarda yashovchi o‘zbeklar og‘zidan yozib olingan. Jumladan, “Siz og‘a, men ini bo‘lay”, “Qo‘shig‘i saqlab qolibdi”, “She’r kuy bilan omuxta bo‘lgandagina”, “Rahmat, inim”, “Ig‘vo”, “Kolxozga kirganim bo‘lsin”, “Skripka”, “Hamzaxon bilan rus ayoli”, ”Andan hazar qila-yo”, “Tomosha davom etadi”, “Qaysi ishingizga xaq to‘laymiz”, “Sendan katta artist chiqadi”, “Qo‘sinqning kuchi”, “Tuhmat”, “Mening da’vom boshqacha” kabi afsona va hikoyalarda Hamza siymosining dono xalq tomonidan yaratilgani, ushbu asarlarda Hamza Hakimzodaning turli sohalarda olib borgan ishlari aks etgani haqida yozilgan. M.Murodov taqdim etgan ushbu ma’lumotlar, oddiy mehnatkash xalq hayotida Hamza Hakimzoda Niyoziy qanday o‘rin tutgani va qanday mavqega ega bo‘lganligi bilan qiziqarlidir.

Hamzashunos olim No‘mon Rahimjonovning “O‘zbek she’riyatida Hamza obrazi”⁹⁷ mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishi, “Hamza Hakimzoda ijodi problemalari” nomli tadqiqotlar to‘plamida chop etilgan. Ushbu tadqiqot ishida olim Hamza siymosini tasvir etgan she’rlarni “Hamzanoma” deb ataydi.

⁹⁷ Раҳимжонов Н. Ўзбек шеъриятидаги Ҳамза образи, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т., 1988 й, 137-бет.

”O‘zbek Hamzanimasi Komil Yashinning “Nafrat” (1929) nomli she’ri bilan boshlanadi”, – deb yozadi, N.Rahimjonov. Maqola muallifi, 1920-1980-yillar davomidagi hamzashunoslik tarixida qirqqa yaqin she’r, beshta poema va uchta ballada yozilganini qayd etadi. Mazkur she’rlarda Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, shaxsiyati qay darajada badiiy talqin qilingani haqida fikr yuritadi. Badiiy talqinlarni tahlil etib, xolis, ijobiy va tanqidiy xulosalarini bayon qiladi. Tadqiqotchi ushbu tadqiqotida yaratilgan she’riy asarlarning xususiyati va bir-biridan farqi haqida fikr yuritadi. Badiiy asarlarga tanqidiy jihatdan yondashmaydi. N.Rahimjonov taqdim etgan statistik ma’lumotlar maqola yozilgandan keyin ham ancha ko‘paygan. Ayni paytda ellikdan ortiq she’rlar Hamza obrazini tasvir etishga bag‘ishlanganini ko‘rishimiz mumkin.

2019-yilda Hamza tavalludining 130 yilligiga bag‘ishlab, Qo‘qon davlat pedagogika institutida o‘tkazilgan ilmiy-amaliy anjumanda adabiyotshunos olim Halim Karim “O‘zbek she’riyatida Hamza obrazi”⁹⁸ sarlavhali maqolasi bilan ishtirok etgan. Ushbu maqolada muallif Hamza siyemosini talqin etgan she’rlarga tanqidiy munosabatlarini ifoda etadi. Halim Karim Oybek va A.Oripov tomonidan ijod etilgan she’rlarni yuqori baholagan.

O‘zbekiston xalq yozuvchisi, shoir Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek 1948-yilda ma’rifatparvar shoir Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 60 yilligiga bag‘ishlab, “Hamza” dostonini yozadi. Dostonda Hamzaning 1928-1929-yillarda Shohimardondagi ijtimoiy-siyosiy faoliyati talqin etiladi. Dostonning kirish qismidagi badiiy tasvirlardan ma’lum bo‘lishicha, Oybek ulug‘ shoir Hamza haqida doston yozish maqsadida 1948-yilning yozida Shohimardonga keladi. Shoир Shohimardon qishlog‘iga “Villis” mashinasida kirib kelar ekan, Shohimardonning so‘lim va rohatbaxsh tabiat, qorli tog‘lari, zilol suvlari, aholisi,

⁹⁸ Карим X. Ўзбек шеъриятида Ҳамза образи, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 й, 227-бет.

qir-adirlarda o‘tblab yurgan qo‘y-qo‘zilar va go‘zal tabiat manzarasidan zavqlanadi va ushbu manzarani kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalantirishga harakat qiladi.

Nogahonda shoir, go‘zal tabiatga nigoh tashlaydi, o‘zining ichki dardu hasratini va qayg‘u-alamlarini bayon qiladi. Ulug‘ shoir firoqida qayg‘u va alamdan azob chekayotganini tasvir etadi. Ko‘zni qamashtirib mavjlanayotgan “Ko‘ksuv”, “Ko‘li Qubbon” suvlaridan, viqorli “Oloy” tog‘i qoyalari orasida esayotgan shamoldan Hamzani so‘roqlaydi va ularga qarab shunday murojaat etadi:

Bir qultum suv ichaman, o‘ylarim og‘ir,
Ichimda to‘lqinlanar alam va firoq:
Bu yerlarda kezgandi bir shoir og‘am,
Qani izlari! O‘psam! - So‘yla, yel, ko‘l, tog‘!⁹⁹

Shoir ushbu satrlarda bolalikdan toza va yorqin hislar bilan ulg‘aygan, qo‘lida kitob va sozi bilan dilbar tabiatning husnidan ilhomlanib ijod qilgan shoirni yo‘qlaydi. Uning sirli ravishda sodir etilgan o‘limi sabablarini tog‘lardan so‘raydi. Shoir mazkur so‘roqlardan so‘ng, yana Shohimardon tog‘lariga murojaat qiladi. Hamzaning tashqi qiyofasini tasvirlab, go‘yoki tog‘larning yodiga soladi. Hamzanig qiyofasi tiriklik vaqtida qanday bo‘lgan bo‘lsa, shunday qiyofadagi Hamza siymosini ko‘z o‘ngimizda gavdalantiradi. Shoirona go‘zal tasvirlar bilan Hamzaning egniga farg‘onacha beqasam to‘n, boshiga yap-yangi chust do‘ppi kiydiradi. Ko‘zlarini yirik va katta, o‘tkir va o‘ychan qilib tasvirlaydi. Chaqnab turgan yuzini rangpar, mo‘ylabini qop-qora ranglarga bo‘yaydi. Ushbu adabiy portretni quyidagi satrlarda yodga soladi:

Bu yerlarga kelgan u – xalq o‘g‘li, shoir,
O‘ylari va hislari toza va yorqin...
Goh qo‘lida kitoblar, goh qo‘lida soz,
Bu yerlarda u kuychi hayolchan yurdi,
(Bolalikdan chanqoqdi bilimga, kuya!)
Fikrida ne-ne go‘zal rejalar qurdi.

⁹⁹ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 166-бет.

Yap-yangi chust do‘ppisi boshda yashnaydi.
Yirik, katta ko‘zлari o‘tkir va o‘ychan,
Yuzi rangpar, tim qora mo‘ylab chaqnaydi...¹⁰⁰

Dostonning davomida muallif, Shohimardonning go‘zal tabiatiga, so‘lim va ajib manzaralariga yorqin nigohlar bilan boqqan, undan zavqlanib qo‘shiqlar to‘qigan Hamza siymosiga jon ato etadi:

Qo‘shiqlar to‘qiydi u chashma boshida,
Chalg‘usida kuylaydi cho‘pon yuragi...
Naqadar ajib diyor? – suqlanar shoir...
Hayajonsiz boqolmas atrofga bir zum¹⁰¹.

Shoir ijodining sehri ila Hamzaning jonlangan nigohi “Avliyo hazrat Ali mozori” deb nom olgan, odamnusxa chayonlar makoniga aylangan, jaholat botqog‘iga qadaladi. U yerda sodda xalqning avom va gumrohligidan foydalanib, farzandsizga farzand, davlatsizga davlat tilab, duo o‘qib, kambag‘al xalqning topgan-tutgan molu qo‘yi, sigir-echkisini olib, terisini shilib olayotgan riyokor, munofiq, salla-kallalarga nisbatan g‘azab va nafrat ila boqayotgan Hamza obrazi qiyofalanadi:

Bir tepe xunuk, chirkin! –
Unga boqarkan
Ko‘zlarida qaynardi g‘azab va zug‘um.
Shohimardon! – “Avliyo” qabri tepada,
Kelin tobuti kabi hashami sovuq...¹⁰²

Dostonning davomida go‘zal Shohimardon xalqi bir hovuch hazrat, shayx, xo‘ja, eshon, salla, kallalar qo‘lida ekanligidan hayratlangan, afsuslangan Hamza qiyofasi gavdalaniadi:

O‘n bir yoshga kiribdi quyosh – Oktabr
Savodsiz yurt ochibdi dorilfununlar.

¹⁰⁰ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 168-бет.

¹⁰¹ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 168-бет.

¹⁰² Ойбек, Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 168-бет.

Kurashmoqda Sharq uchun bo‘lmoqqa mash’al.
 Bu yerdachi qag‘illar murdor quzg‘unlar!¹⁰³
 “O, bu yerda tabiat qanday ko‘rkam, boy!
 Havosida esadi hayot javhari.
 Mehnatkash xalqqa bo‘lsin bu yer oromgoh.
 Quzg‘unlarni quvlaylik qolmasin gardi”¹⁰⁴.

Voqealar silsilasida mehnatkash xalqning zulm va jaholat, asorat va bid’at, qotillik va xunrezliklardan ado bo‘lgan hayotidan qattiq iztirob chekkan va tashvishga tushgan Hamza qiyofasini ko‘ramiz. Hamza ezilgan xalq vakillaridan biri (Boshqboy) bilan suhbatlashadi. Suhbat davomida Boshqboydan mehnatkash xalqning mashaqqatli hayotidan hukumat rahbari Y.Oxunboboev ham xabardor ekanligini eshitadi. Y.Oxunboboev shayxlarni yo‘q qilishga va’da bergenligidan xabardor bo‘ladi. Ushbu va’daga muvofiq, hech qanday chora ko‘rilmaganligini ko‘radi. Hamza va Boshqvoy o‘rtasidagi ushbu suhbat quyidagi satrlarda bayon qilinadi:

– Ota¹⁰⁵ ham kelganida degandi shunday,
 So‘zлari yodimdadir, juda serhiikmat... –
 Der Boshqboy – biroq bu “aziz” quzg‘unlar
 Bir kisht bilan quvilmas –
 Qora falokat
 Toshdan yasabdi inni! –
 Ming ko‘z, ming quloq!¹⁰⁶

Doston muallifi Hamza siyemosini tasvir etishda davom etar ekan, Shohimardon xalqining ijtimoiy hayoti, turmush sharoitidan achingan, kitob, gazeta o‘qish, ilm olish uchun imkon yo‘qligidan kuyingan, ayollarning yuzi devor misol to‘silganidan tashvishlangan, har bir yangi tug‘ilgan chaqaloq, beshikdanoq

¹⁰³ Ойбек, Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 169-бет.

¹⁰⁴ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 170-бет.

¹⁰⁵ Охунбобоев Йўлдош.

¹⁰⁶ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 170-бет.

xurofot tuzini totishni boshlayotganiga guvoh bo‘lgan Hamza siymosini gavdalantiradi:

Qishloq oralab yurar shoir o‘yga g‘arq,
Qing‘ir devorlar to‘smish ayollar yuzin.
Bunda yoshlar gazetadan, kitobdan uzoq,
To beshikdan totganlar xurofot tuzin¹⁰⁷.

Doston qahramoni Shohimardon aholisining ijtimoiy ahvoli bilan tanishgach, mehnatkash xalqning har bir a’zosi bilan samimiylar va dilkash suhbatlar quradi, ularning turmush sharoiti va tashvishlarini o‘rganadi. Suhbatlar davomida mahalliy yoshlarning unga nisbatan hurmati va qiziqishi ortayotganini his qiladi. Shoir, Shohimardon yoshlarining har biri Hamza bilan dildan suhbatlashishga, uning sozi, tanburi navolarini eshitishga, tanbur chertishiga mahliyo bo‘lib, unga havas va mehr bilan boqishini tasvir etadi. Hamzaning yoshlar bilan qizg‘in suhbatlarini kuzatar ekan, komsomol safiga qabul qilingan yoshlar, komsomol biletlarini sekingina berkitib Hamzaga ko‘rsatayotganini tasvirlaydi. Hamza yoshlardan komsomol biletini yashirib ko‘rsatishining sababini so‘raydi. Tajovuzkor sala-kallalar komsomol safiga kirishga yo‘l bermaganiga guvoh bo‘ladi. Hamza komsomol safiga kirib, kelajakka umid bilan qarayotgan yoshlarni ruhlantiradi. Ularga kuch va yuksak ishonch baxsh etadi. Ularni ozod kelajak uchun kurashga ilhomlantiradi. Ushbu o‘rinda Shohimardon xalqiga zulm va tazyiq o‘tkazib kelayotgan reaksiyon guruhlarning davri o‘tganligini tushuntiradi. Oybekning ushbu tasvirlari Hamzaning targ‘ibotchi va tashviqotchi jamoat arbobi sifatidagi faoliyatini ifoda etadi. Ushbu doston yozilgan paytda partiya, komsomol ishlari eng dolzarb vazifalardan biri hisoblangan. Shu nuqtai nazardan Oybek Hamzaning nigohini davr ruhiga qaratgan.

Asar davomida Hamza mehnatkash xalq va komsomol yoshlar hayotidagi bir qator muammolarni o‘rganadi va ularni atroflicha tahlil etadi. Oktabr

¹⁰⁷ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 170-бет.

inqilobiga 11 yil to‘lgan bo‘lsa ham, ularning ushbu turmush sharoitiga hukumat tomonidan qat’iy va keskin choralar ko‘rilmaganidan hayron bo‘ladi. Uning ortida qandaydir yashirin kuchlar turganligiga amin bo‘ladi. Asar davomida Shohimardon yoshlarining Hamzaga nisbatan iliq va samimiyl munosabatlari ifoda etiladi. Suhbatlar chog‘ida yoshlar Hamzaning har bir gapida ma’no, asos va isbot borligiga iqror bo‘ladi. Har gal Hamza bilan suhbatlashganda o‘zlarida zo‘r qoniqish, umid va ishonch uyg‘onganligini ko‘radi. Yoshlarning: “Hamza!” – “Shoir!” – “Tanburni xo‘b qiyar ekan!”, “Qanday odam!” – “Muncha zo‘r, so‘zi, hamlasi!”, “So‘zni qiyadi-ya, bay-bay! – Muncha serfikr, Shayxlarning po‘stini shilib, tuzladi rosa”, “endi tushundim yer egalari biz ekanmiz”, “mozor zulmatga tortar, maktab quyoshga”, “shayxga bersang oshingni, yutar boshingni” – deb, Hamzaga ta’rif berishi, Hamzaning yoshlar qalbiga ma’rifat urug‘ini jo qilishi tasvir etiladi. Shohimardon xalqining kattayu kichigi orasida yuksak obro‘ va hurmatga sazovor bo‘lgani qayd etiladi¹⁰⁸.

Shundan so‘ng, Hamza jamoat arbobi sifatida, qishloqda ariqlar qazish, suv chiqmagan yerkarda suv chiqarish, ekinlar ekish, obodonlashtirish, ko‘kalamzorlashtirish ishlarini yanada yaxshilash, choyxona qurish, choyxonada chiroyli suhbatlar qurish, harflarni o‘rgatish, savodsizlikni tugatish, kitob, gazeta, jurnallar o‘qish, ular yuzasidan qizg‘in bahs va munozaralar o‘tkazish ishlarini yaxshi yo‘lga qo‘yadi. Jamoa xo‘jaligi tuzadi. “Artel” ishlab chiqarish korxonasi faoliyatini yo‘lga qo‘yadi. Xotin-qizlarni ish bilan ta’minlaydi. Ayollar ozodligi uchun keskin kurash olib boradi va ularni paranjidan xalos etadi. Asar nihoyasida oddiy xalq orasida obro‘ va hurmatga ega bo‘lgan Hamzaga, ikkiyuzlamachi, makkor va munofiq shayxlarning chirkin munosabatlari aks etadi. Hamzaninng xalq orasida olib borgan targ‘ibot-tashviqot ishlariga qarshi shayxlar tomonidan xilma-xil bo‘htonlar uyushtirilgani tasvir etiladi:

– “Hamza

– “Dinsiz ”

¹⁰⁸ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 174-бет.

– “Bolshevik”....

– “Iblis , iblis, iblis u! –

Chang solmoqchi u

Bu muqaddas qabrga, imonimizga!

Najot yo‘lin axtaring mal’un sharridan.

Oh, sofdillar, mushkul ish tushibdi bizga!”¹⁰⁹

—deb , uni obro‘sizlantirish, yo‘q qilish, o‘ldirish rejalarini tuzishi va bu rejani amalga oshirish uchun tish-tirnog‘i bilan kurash olib borishi tasvirlanadi. Shoир ushbu tasvirlarni chizar ekan, shayxu hazratlarning ichki olamiga nazar tashlaydi. Ular Hamza ochgan maktab, klub, to‘garaklar ularni siqib kelayotgan tubsiz ajal jarligiga boshlovchi yo‘l deb tushunayotganini ko‘radi. Xurofotchilar bu tubsiz jarlik, jahannam, muqarrar o‘limga Hamza olib keldi deb tushunadi. Hamzaning Shohimardon aholisi orasida yashashi, xalq orasida uning yangi hayot to‘g‘risidagi targ‘ibotlarining davom etishi, shayxlarni rizqu nasibasiz qoldirib, ochlikdan o‘limga mahkum etayotgandek vahimaga solayotgani tasvirlanadi. Shu sababdan shayxlar Hamzani yo‘q qilish choralarini ko‘radi, bosmachilarни ishga solib, uning hayotiga zomin bo‘lishi bayon qilinadi. Ushbu o‘rinda shoир Hamzaning sirli o‘limi sabablarini bilmagan, eshitgan bilganlari asosida voqeani shunday bayon qilgan.

Doston so‘ngida muallif, ulug‘ shoир Hamzaning o‘ziga murojaat etadi. Uning hech qanday ustoz ko‘rmasdan o‘zi barchaga ustoz bo‘lgani, bir necha muzika asboblarini chalgani va ularni yosh avlodga o‘rgatgani, ilmsiz, kitobsiz, maktabsiz yashab o‘tgan xalqning ozodligi va ma’rifati uchun kurashgani, yurtining shonu sharafi yo‘lida tinimsiz mehnat qilib, hayoti, jonini qurbon qilgani madh etiladi. Uning porloq xotirasiga hamdu sanolar o‘qiydi.

Ulug‘ shoир Hamza Hakimzoda Niyoziyning fojiali qismati Shohimardonda yakun topgan. O‘zbekiston xalq yozuvchisi, shoир Muso Toshmuhammad o‘g‘li

¹⁰⁹ Ойбек. Ҳамза достони, МАТ, 19 жилдлик, 3-жилд. 174-бет.

Oybek mazkur “Hamza” nomli dostonida Hamzaning 1928-1929-yillarda Shohimardondagi faoliyatini yoritgan. Unda Hamzaning hayoti va ijodi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati bor holicha tasvirlangan. Asarda Hamza, siyosiy arbob, kommunistik partiya agitatori va propagandisti sifatida aks etgan. Asar Sovet Ittifoqi hukmronligi davrida yozilgani sabab, asarda Oktabr revolyutsiyasi, Lenin, partiya so‘zlari faol ishtirok etgan.

1952-yilda O‘zbekiston xalq shoirasi Zulfiya Hamza Hakimzoda Niyoziyni xotirlab, “O‘zbek qizi ovozi”¹¹⁰ she’rini yozadi. Ushbu she’rda shoira Hamzaning xotin-qizlar ozodligi yo‘lida amalga oshirgan ishlarini tarannum etadi. O‘zbek ayollari nomidan Hamza Hakimzodaga minnatdorchilik izhor etadi. She’r quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Men o‘zbek qiziman, hurman, ozodman,
Eshitsin ovozim sevimli shoir,
Bizni ozod ko‘rmoq, hur, ongli ko‘rmoq
Buyuk orzu edi shoirga doim!

She’rning yakuniy qismida esa, ulug‘ shoir Hamza, o‘zbek xalqining kelajak avlodi bilan birga yashashga qanchalik haqli ekanligi ochib berilgan.

She’ringni o‘qiydi go‘zal oqshomlar,
Qo‘srig‘ingni kuylab qarshilar tongni.
Sen sevgan, kuylagan Vatanni sevib,
Mehnat-la mahkamlar qudratni, shonni.
She’ring yashar ekan – demak sen hayot,
Demak, sen yashaysan sevgan xalq bilan.
Demak, bizning yorqin kelajakka sen,
Biz bilan kirasan to‘la haq bilan!¹¹¹

¹¹⁰ Зулфия. Ўзбек қизи овози, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й, 68-бет.

¹¹¹ Зулфия. Ўзбек қизи овози, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й, 68-бет.

O‘zbekiston xalq shoirasi Zulfianing mazkur she’rida o‘zbek ayollarining ozodligi va hurligi yo‘lida Hamza Hakimzoda amalga oshirgan ishlar to‘g‘ri talqin qilingan.

Ma’lumki, Sovet hukumati 15 ta ittifoqdosh respublikadan tashkil topgan edi. Hamzashunoslik tarixida ana shu ittifoqdosh davlatlar adiblari orasidan Hamzaga bag‘ishlab she’r yozganlari ko‘p uchraydi. Hamzashunoslik tarixidan ma’lum bo‘lishicha, 1959-yilda Moskva shahrida Hamza Hakimzoda tavalludining 70 yilligiga bag‘ishlab, “Adabiyot kechasi” o‘tkazilgan. Ushbu kechaga bag‘ishlab, rus shoiri Mixail Lukonin “Hamzaning o‘lmasligi” (1959)¹¹², rus adibasi va tarjimoni Lidiya Bat “Shoir va dutor” (1959)¹¹³, latish shoirasi Mirdza Kempe “Hamza Hakimzoda Niyoziy” (1959)¹¹⁴ nomli she’rlarini yozganlar va mazkur kechada o‘qigan ko‘rinadi. Rus shoiri va tarjimoni Nikolay Ushakovning 1960 yilda yozilgan “Hamza”¹¹⁵ nomli she’ri ham shular jumlasidan.

Mixail Lukoninning “Hamzaning o‘lmasligi” nomli she’rida Hamza nima uchun mangu yashashga haqli, nima uchun barchaga barobar qadrli ekanligi ochib berilgan.

To‘xtangiz, o‘rtoqlar, sodiq kuychining
Yorqin siymosini eslaylik takror,
Har bir daqiqada shuhrati uning
So‘nmas yog‘du bo‘lib porlashga tayyor.
Vaqtি keldi o‘limni qilmasdan pisand,
Hayotin baxsh etdi u xalqqa, yurtga.

¹¹² Луконин М. Ҳамзанинг ўлмаслиги, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й, 48-бет.

¹¹³ Батъ Л. Шоир ва дутор, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й, 51-бет.

¹¹⁴ Кемпе М. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й, 52-бет.

¹¹⁵ Ушаков Н. Ҳамза, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й, 50-бет.

Shaxsiy manfaatdan yuksalib baland,

Umum baxti uchun otildi o‘tga¹¹⁶.

She’rning yakuniy qismida esa shoir umumxalq manfaatini o‘z manfaatidan ustun qo‘yanligi uchun mangu yashashga xaqli deb yozadi Mixail Lukonin.

Rus shoirasi va tarjimoni Lidiya Bat yozgan “Shoir va dutor”¹¹⁷ she’rida esa yuqorida shoira Zulfiya yozgan fikrlar tadrijiy davom ettirilgan.

Unutib bo‘lurmi, Shohimardonda

Dunyoga yuz ochdi qancha qiz, juvon.

Yanoqlar, ko‘zlarda kulgu yonganda

Qora kulday to‘zdi u qora sochvon.

Ayollar, ey, Sharqning hur ayollari,

Ravshan ko‘zingizda qancha fazilat.

Yanchildi shayxlarning puch xayollari,

Siz bilan fayzlidir jahon, xazina...

Lidiya Bat, Hamzaning faol ijtimoiy-siyosiy harakati tufayli ayollar paranji va chachvondan ozod bo‘lgani haqida yozadi.

Latish xalqining shoirasi Mirdza Kempe esa “Hamza Hakimzoda Niyoziy” she’rini zamondoshlariga hamohang tarzda yozadi:

Tog‘ uzra, quyosh-la yaqin yuksakda

Hamza orom olib yotar bu zamon,

Xalq uning orzusin tashir yurakda,

Kuylari tillarda jaranglar hamon!

¹¹⁶ Луконин М. Ҳамзанинг ўлмаслиги, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й., 48-бет.

¹¹⁷ Бать Л. Шоир ва дутор, Ҳамза замондошлари хотирасида, Адабиёт ва санъат наш-ти. Т., 1979 й., 51-бет.

Mirdza Kempening she’rida ham Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti, ijodi, ijtimoiy-siyosiy faoliyatni jahon xalqlari orasida yuksak hurmat va e’tirofga loyiqligi tasvirlangan.

Nikolay Ushakovning “Hamza” nomli she’rida mana bunday misralar bor:

O’ldirib bo‘larmi shoirni lekin
O’ldirib bo‘larmi she’riyatni ham?!
She’r va hayot deya bo‘ldiyu qurbon,
Qaytmadi maqsadi, maslagidan u.
To hayot bor ekan,
Bor ekan inson,
Tiriklar qalbida yashaydi mangu.

Mazkur she’rda Nikolay Ushakov Hamza obrazini to‘laqonli talqin qilgan. Hamza siymosiga doir xususiyatlarni ochib bergan. Yuqorida M.Lukonin yuritgan fikrlarni tadrijiy davom ettirgan. Hamzaning mangu yashashga xaqli ekanligi barcha she’rlar qatori ushbu she’rda ham aks etgan.

She’riyatda deyarli barcha shoirlar Hamza obrazini yaratganlar. O‘zbekiston xalq shoiri Abulla Oripov Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 85 yillik yubileyiga bag‘ishlab, “Hamza monologi” (1974) nomli she’rini yozgan. Mazkur she’r hajm jihatidan uncha katta bo‘lmasa-da, shoir haqidagi ba’zi xotiralarni yodga soladi. She’r kelajak avlodlarga Hamza Hakimzoda haqida tasavvurga ega bo‘lish imkonini beradi. Mazkur asarda Hamza millat, davlat, xalqning ravnaqi va taraqqiyoti yo‘lida jonini fido qilgan, vatanparvar, bir kurashchi askar sifatida tasvirlanadi. She’rda mard va mag‘rur Hamza hayotining mazmun va mohiyati aks etadi:

Ey battol g‘animim, anglab ol ro‘y-rost
Senga ayon etsam dilda niyatni,

Umrimni yashadim kurashchiga xos,
Kurash bilan topdim abadiyatni¹¹⁸.

Asar muallifi, Hamza Hakimzodaning hayoti va ijodi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, jamoat arbobi sifatidagi faoliyatini ta'sirchan satrlarda ifoda etadi, abadiyatga daxldor shaxs ekanligini ochib beradi.

Qardosh xalqlar adabiyotidagi “Hamzaxonlik” ham davomli bo‘lgan. 1979-yilda ukrain shoiri Yaroslav Smelyakov Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yilligiga bag‘ishlab, “Hamza”¹¹⁹ nomli she’rini yozgan. She’rning mazmunidan ma’lum bo‘lishicha, Yaroslav Smelyakov Hamza Hakimzodaning 90 yillik yubileyini nishonlash uchun o‘zbek shoirlari qatorida Shohimardonga kelgan. Ushbu she’rni yubiley marosimida Shohimardonda Hamza maqbarasida o‘qigan. She’rda shoir Hamzaning revolyutsionerlik faoliyatini tasvir etgan. Osiyo dardini kuylagan shoir, Qizillar Sharqining mard va xaqgo‘y o‘g‘loni deb, Hamzani quyidagicha ta’riflaydi:

Uxlab yotur u yerda shoir,
Tush ko‘rgancha yorug‘ dunyon.
Osiyonи kuylagan shunqor –
Qizil Sharqning xaqgo‘y o‘g‘loni!¹²⁰

Qardosh xalqlar adiblari tomonidan ijod etilgan asarlar zarurat va majburiyat yuzasidan yozilgan bo‘lishi mumkin. Lekin, ushbu asarlar o‘zbek xalqi va adabiyotiga, ulug‘ shoir Hamzaga bo‘lgan cheksiz hurmatning ifodasi sifatida hamzashunoslik tarixida qolgan.

Xorazmlik havaskor shoira Bibirajab Qo‘chqorovaning “Hamzaga” nomli she’ri esa Hamza tavalludining 100 yilligiga bag‘ishlab yozilgan. She’r atigi o‘n qatordan iborat bo‘lsa-da, unda Hamza obrazi haqqoniy yoritilgan.

¹¹⁸ Орипов А. Ҳамза монологи, ТАТ, 4 жилдлик, 1-жилд, Т., 2000 й, 238-бет.

¹¹⁹ Смеляков Я. Ҳамза, Шарқ юлдузи, 1979 йил, 9-сон, 12-13-бет.

¹²⁰ Смеляков Я. Ҳамза шеъри, Шарқ юлдузи. 1979 й, 9-сон, 13-бет.

Men

Jamila bo‘lib chiqsam sahnaga,
Maryamxon singari bo‘lsam vafodor,
Mag‘rur qaray olsam nohaq ta’naga –
Sening bu ishlarda hissang ulug‘vor.
Keskin kurashlarda
Ergashib senga,
Bo‘lolsam xalqqa-yu, hayotga mador,
Tole kulib boqsa o‘sanda menga –
Sening bularda ham hissang ulug‘vor...¹²¹

Mazkur satrlarda Bibirajab Qo‘chqorova Hamza shaxsiyati va u ijod etgan asarlardagi badiiy obrazlar, yosh avlodning o‘sishi, bilim olishi, kamolga erishuvida muhim ijobiy ahamiyat kasb etganini ifoda etadi. She’rda lirik qahramon, Hamza dramalarida yaratilgan obrazlardan qoniqish, ta’sirlanish, ilhomlanish tuyg‘ularini his etadi. Hamzaning pesalaridagi Jamila, Maryamxon obrazlarini ijro etish istagi, orzusi va maqsadida olg‘a qadam tashlayotgan qahramon qiyofasi gavdalanadi. Ushbu istaklarning tug‘ilishida Hamzaning ulkan hissasi borligi e’tirof etiladi. Ko‘rinadiki, Hamza ijodida yaratilgan ijobiy qahramonlar hayoti, o‘sib kelayotgan yosh avlod hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Shoira Bibirajab Qo‘chqorova chuqr badiiy qimmatga va mazmunga ega bo‘lgan ushbu she’rida, qisqa umri davomida oldiga qo‘ygan yuksak maqsadiga to‘la erishgan va insoniy vazifasini sharaf bilan ado etgan Hamza obrazini muvaffaqiyatli gavdalantira olgan.

Hamzashunoslik tarixida Hamza obrazi qissa janrida ham aks etgan. Hamza Hakimzoda Niyoziyning hamshahari va yaqin qarindoshlaridan biri Ubay Aminov “Muruvvatli Hamza” nomli qissasini Hamza tavalludining 100 yilligiga bag‘ishlab e’lon qilgan. Qissada ayollar ozodligi va ma’rifati yo‘lida beminnat kurashgan yetimparvar Hamza obrazi namoyon bo‘ladi. Qissadagi ma’lumotlarga ko‘ra, 1924-

¹²¹ Кўчқорова Б. Ҳамзага шеъри, Шарқ ўлдузи, 1989 йил, 3-сон, 12-бет.

yilda mamlakatda “Tepkili terlama” epidemiyasi tarqalgan. Qissa muallifi Ubay Aminovning ota-onasi ana shu epidemiyadan kasallanib, vafot etadi. Ulardan sakkiz, o‘n ikki, o‘n to‘rt yoshli farzandlar yetim qoladi. Yetim qolgan farzandlarning o‘n to‘rt yoshlisi Ubay Aminov bo‘ladi. Qissada yozilishicha, Ubay Aminovning Fayzulla ismli akasi bo‘ladi. Fayzulla Hamzaning yordami bilan Sho‘ro ziyolilari qatoriga qo‘silib, Qo‘qonning G‘oziyog‘lik mahallasida muallimlik qiladi. Otasi mutaassib bo‘lgani sababli, Fayzullani uydan haydab yuboradi. Ota-onasining vafotini eshitgan Fayzulla, ustozи Hamza bilan dafn marosimiga keladi. Dafn marosimidan so‘ng, 40 kungacha davom etgan keldiketdi ma’rakalar tugagach, yetim qolgan bolalar kelajagini o‘ylab, Hamza oilaning yaqin qarindoshlarini to‘playdi. Mahalla qo‘mitasidan vakil chaqirtiradi. Mahalla vakili kelgach: “ – O‘rtoqlar! Mirza Fayzulladan tashqari yana uchta yetim bola qoldi. Bu sag‘irlarning voyaga yetishiga talay vaqt bor. Shuning uchun uy ashyolarini, nazarga ilingulik buyumlarni va otinbibimizning zeb-ziynatlarini ro‘yxatga olib qo‘yishimiz lozim, sag‘irlar voyaga yetganda kerak bo‘ladi”, – deb, o‘zi bosh bo‘lgan holda hamma ishni qoidasi bilan bajo keltirdi “¹²² – deb yozadi qissa muallifi. Shundan so‘ng, Fayzullaga 3 nafar yetim qolgan ukalarini tarbiya qilish mas’uliyati yuklanadi. Bu mas’uliyatni bir o‘zi bajarishi mushkulligini hisobga olib, Hamza uni uylantirib qo‘yishni taklif qiladi. Hamzaga bu oila uzoqroq qarindosh bo‘lgani uchun, opasidan yodgor bo‘lib qolgan jiyani Anorxonni Fayzullaga turmushga beradi. Bu haqda muallif shunday yozadi: “Oradan ko‘p vaqt o‘tmay, akam Anorxonga uylandi. Ortiqcha daxmazasiz o‘tgan nikoh to‘yiga Hamzaning o‘zi boshchilik qildi. To‘yda u ezgu tilaklarini bayon etib, so‘zining oxirida shunday degan edi: “ – Hurmatli kuyovimiz Mirza Fayzulla bilan suyukli jiyanim Anorxon! Sizlar uch yetimga ham ota, ham ona bo‘ldilaring. Ularni voyaga yetkazishni ham farz, ham qarz deb bilinglar. “Yetimning yetti otasi bor”, – deydi dono xalqimiz. Shularning biri sifatida men yordam qo‘lini cho‘zishga doim tayyorman ...” ¹²³ Bu ikki

¹²² АМИНОВ У. Муруватли Ҳамза, Шарқ юлдози, 1989 й, 4-сон, 183-бет.

¹²³ АМИНОВ У. Муруватли Ҳамза, Шарқ юлдози, 1989 й, 4-сон, 184-бет.

yosh, yetim qolgan uchta sag‘irni voyaga yetkazadi. Ularning o‘sib-ulg‘ayishida Hamza bu bolalarga moddiy va ma’naviy yordamini ayamaydi. Qissa muallifi yana shunday ma’lumotlarni taqdim qiladi: ”Bizga, tutingan tog‘a bo‘lib qolgan Hamza Hakimzoda yetimparvarligini namoyon etib, moddiy va ma’naviy yordam berib turdi. Sakkiz yashar ukam Sayfullani Hamzaxon tog‘a o‘z tasarrufiga olgan edi... Meni bir vaqtlar o‘zi mudir bo‘lib ishlagan 1-bolalar uyiga, menga ergashgan singlim Nazokatxonni 4-qizlar internatiga joylashtirdi. Biz yetimlarning boshimizni silab muruvvat ko‘rsatayotgan Hamza Hakimzoda nasihatini kanda qilmasdi. “– O‘qishda va mehnatda tartib-intizomli bo‘linglar, yomonlardan yiroq, yaxshilarga yaqinroq yuringlar, agar a’lo o‘qisalaring sizlarni Toshkentdagi bilim yurtiga o‘zim joylashtirib qo‘yaman”, – der edi u”¹²⁴. Yetim bolalarning biri Nazokatxon Hamzaning yordami bilan Qo‘qondagi 4-qizlar internatida o‘qib, 1927-yilda Qo‘qondan birinchi qaldirg‘och bo‘lib Toshkentga o‘qishga yuborilgan 5 ta qizning bittasi bo‘ladi. Shuningdek, qissada Hamzaning xotin-qizlar ozodligi yo‘lidagi faoliyati ham keng yoritilgan. Qissada yetimparvar va xotin-qizlar ozodligi yo‘lida faol kurashgan Hamza obrazi xolis baholangan.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyotdagi hamzashunoslik nafaqat O`zbekistonda, balki sobiq ittifoqda keng qanot yozgan. Bugungi geografik makon o`lchami bilan qaraydigan bo`lsak, adabiy hamzashunoslik jahonshumul kenglikni kasb etgan. Hamzaning badiiy obrazi she`riyat va kichik nasriy asarlar orqali jahon adabiyotidan mustahkam o`rin olgan. XX asrda Hamza xotirasiga bag`ishlangan yuzlab sara she`riy asarlar yaratilgan. Biz dissertatsiyaning hajm taqozosiga ko`ra ularning ayrimlari tahliliga to`xtaldik, xolos. XXI asrda Hamza shaxsiyatiga nisbatan nohaq salbiy munosabat shakllangani sababli adabiy hamzashunoslikning shashti pasaygan. Lekin keyingi yillarda Hamzani oqlash

¹²⁴ АМИНОВ У. Мурувватли Ҳамза, Шарқ ўлдузи, 1989 й, 4-сон, 184-бет.

tamoyili ilm va adabiyotda yana kuchaydi. Maqolalar, kitoblar yozildi, dissertatsiyalar yoqlandi va yoqlanmoqda. Aminmizki, adabiy hamzashunoslik hali yanada yuksak bosqichga ko`tariladi.

3.2. “Hamza” romanida Hamza obrazining talqini

Andijon viloyat teatri Hamza Hakimzoda tashabbusi bilan ochilgan. Ushbu teatrda Komil Yashin Hamza Hakimzodaga shogird sifatida faoliyat olib borgan. Ana shu faoliyat davomida Komil Yashin Hamza Hakimzodaning eng yaqin shogirdlaridan biriga aylangan va Hamza bilan birga ishslash baxtiga muyassar bo‘lgan. Shu boisdan, Komil Yashin Hamzaning hayoti va ijodiy faoliyatini yaxshi bilgan. Komil Yashin ijodida Hamza obrazi asosiy o‘rinni egallaydi. O‘zbek adabiyoti tarixida yoki hamzashunoslik tarixida ulug‘ shoir Hamza Hakimzoda haqida roman yozgan adib Komil Yashindir. Ushbu romanda Hamza obrazi talqin etilgan. Komil Yashin Hamza obrazini roman janrida talqin etgunga qadar, Hamza obrazi ustida bir necha janrlarda ishlagan. 1929-yilda “Nafrat” nomli she’rini yozgan. 1940-yilda adib Amin Umariy bilan hammualliflikda “Hamza” nomli she’riy dramasini yozgan. Ushbu drama asosida kinorejissyor Sobir Muhamedov bilan hamkorlikda “Hamza” (1960) kinofilmini yaratgan. Xuddi ana shu hayotiy, ijodiy, amaliy, sahnaviy tajribalar va uzoq yillik tarixiy xotiralar asosida 1974-1982-yillar davomida “Hamza” romanini dunyoga keltirgan. “Hamza” romani asosida kinorejissyorlar B.Privalov, Sh.Abbosovlar bilan hamkorlikda ”Olovli yo‘llar” (1975-1984) kinofilm ssenariysini yozgan va kinofilmni ishlagan. “Hamza” romani birinchi marta 1979-yil “Sharq yulduzi” jurnalining 7-8-9-sonlarida, davomi 1980-yil 1-2-sonlarida chop etilgan. ”Sharq yulduzi” jurnalida asar to‘liq holda bosilmagan. 1982-yilda G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyotida roman to‘liq kitob holida nashr etilgan. Roman ikki kitobdan iborat. Birinchi kitob “Shoir qalbi”, ikkinchi kitob “Ikki to‘lqin” deb nomlanadi. Birinchi kitob o‘z navbatida ikki qismga bo‘linadi. Kitobning “Bo‘ron epkinlari” nomli birinchi qismi 30 bobni tashkil etadi. “Yasha Sho‘ro!”ning tug‘ilishi” deb nomlangan ikkinchi qismi 10 bobdan iborat. Ikkinchi

kitob ham o‘z navbatida ikki qismga bo‘linadi. Ikkinci kitobning birinchi qismi “Keldi ochilur chog‘ing” deb nomlanib, 11 bobni tashkil etadi. “Abadiyat” nomi bilan ataluvchi ikkinchi qismi 23 bobdan iborat. Ushbu dilogiya jami 74 bobdan iborat bo‘lib, 615 betni tashkil etadi.

Komil Yashinining “Hamza” romani – tarixiy – badiiy, biografik asar hisoblanadi. Asar Hamzaning 8 yoshli bolalik davridan boshlab, o‘smirlilik, yoshlik, kamolot davri va umrining oxirigacha bo‘lgan davr – 1908 -1929-yillar voqealarini o‘z ichiga oladi. Ya’ni, Hamza Hakimzoda Niyoziy yashagan 40 yil umridan 8 yilini bolalik yillariga ajratib, qolgan 32 yil umri davomida, ijtimoiy hayoti va ijodiy faoliyatida ro‘y bergen muhim voqealar haqida hikoya qiladi. Asar muallifi romanda Hamza Hakimzodaning siyosiy arbob sifatida amalga oshirgan ishlari, erishgan yutuqlari, chekkan g‘urbat va zahmatlarini bir butun holida jamlab, Hamza siyemosini yaratadi. Asarda yozuvchi kitobxon ko‘z o‘ngida Hamza obrazini gavdalantirish bilan birga, u yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixiy sharoiti, muhim tarixiy voqealar, joylar tabiat tasviri, geografik ma’lumotlar, insonlar taqdiri, mehnatkash xalqning turmush sharoiti bilan tanishish imkonini beradi. Roman Oybekning “Hamza” dostonidan keltirilgan she’riy parcha bilan boshlanadi. Asar voqealari Shohimardonda boshlanib, Shohimardon voqealari bilan yakun topadi.

Asarning birinchi bobi—“Shohimardon” deb nomlanib, unda Shohimardonning so‘lim tabiat tasviri, u yerdagи hazrat Ali mozori, mozorda asrlar davomida sodda va avom xalqning savodsizligidan shaxsiy manfaatlari yo‘lida foydalaniб kelayotgan, dinni niqob qilib kiyib olgan makkor va munofiq hazrat Miyon Qudrat, shayx Ismoil va ularning iflos, chirkin maqsadlarini amalga oshirishda vositachi bo‘lgan soxta qalandarlar hamda darveshlarning hayoti va faoliyati tasvirlanadi.

Asardagi voqelik Hamzaning niyoz qilingan kokilini qirqtirish marosimi bilan boshlanadi. 8 yoshli Hamza padari buzrukrori Ibn Yaminning ixtiyori bilan hazrat Miyon Qudratga peshvoz chiqib, qulluq qiladi. Kokilini qirqib qo‘ygani evaziga,

bir xalta kumush tangalarni hazratga hadya etadi. Hamza Shohimardon ziyorati davomida farzandi og‘ir xasta bo‘lgan Mebuvaning farzandiga shifo va duo istab hazratga iltijo qilishini ko‘radi va eshitadi. Hazrat Miyon Qudrat va shayx Ismoilning buyrug‘i bilan soxta qalandarlar va darveshlarning g‘ayritabiyy uvvos qichqiriqlar bilan Mebuvaning farzandiga “dam”, “chilyosin”, “alas-alas” qilishlariga guvoh bo‘ladi. Hamza bunday g‘ayridiniy va g‘ayritabiyy harakatlar bolaning sog‘ligi uchun qanday ahamiyat kasb etishini angolmay hayron bo‘ladi. Soxta darveshlar va qalandarlarning asossiz to‘poloni asosida o‘tkazilgan marosimning bemor bola sog‘ligi uchun hech qanday foyda bermaganini ko‘radi. Marosim davomida bolaning joni uziladi, jon achchig‘ida Mebuva xudoga nola qiladi. Buni kuzatib turgan Miyon Qudrat Mebuvani xudoga shak keltirishda ayblab, darvesh va qalandarlarga uni “sangbo‘ron” qilishni buyuradi. Ana shu tahlikali vaziyatda yosh Hamza qichqirib, toshbo‘ronga qarshi chiqadi. Mebuvani quchoqlab toshbo‘rondan uni himoya qilmoqchi bo‘ladi. Hamzaning qichqirig‘i go‘yoki hazrat Miyon Qudratni insofga keltirganday bo‘ladi. Asardagi ana shu kichik epizod yosh Hamzaning avvalo mehribon inson, insonparvarlik, xalqparvarlik ruhida tarbiya topib ulg‘ayayotganini ifoda etadi. Asar muallifi Hamza Hakimzoda Niyoziy shaxsiyatining evolyutsiyasini ana shu nuqtadan boshlab hikoya qiladi.

Yozuvchi Hamzaning bolalik yillarini, otasi Ibn Yamindan fors, arab tillarini mukammal o‘rganganligi bilan xarakterlaydi. Hamza faqat otasidan turli tillarni o‘rganib qolmay, onasi Jahonbibi bilan Sodiqjon boyning xotini o‘tkazadigan otinbibilar ishtirokidagi xurofiy marosimlarda qatnashishini ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Hamza ushbu marosimlar qanday maqsadni ko‘zlab o‘tkazilishi haqida o‘ylaydi. (Hamzaning “Bid’atmi? Majusiyatmi?” nomli publitsistik maqolasi otinbibilar marosimidagi ana shu bolalik xotiralari asosida maydonga kelgan. – A.D.) Hamza bolalik yillarida mumtoz shoirlar g‘azallaridan yod oladi. Yod olgan g‘azallarini marosimlarda aytib berib, yig‘ilganlarni hayratda qoldiradi. O‘rtoqlariga qo‘sish qaytishni o‘rgatadi. Hamzaning san’at va go‘zallikka shaydoligi, gullarni yaxshi ko‘rishi, gullarga atab g‘azallar bitishi asarda yozuvchi

tomonidan alohida mehr bilan tasvir etiladi. Yosh Hamza haqida taqdim etilgan ilk ma'lumotlar uning bolaligi haqida to'la tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. Asar muallifi ushbu o'rinda Hamzaning adabiyot, san'at, muzikaga qiziqishlarini bayon etadi. Unda adabiy-estetik qarashlar evolyutsiyasi shakllana boshlagani haqida ma'lumot beradi.

Hamza o'smirlik yillarida madrasada o'qigan. Otasining kutubxonasida mavjud bo'lgan barcha diniy va dunyoviy adabiyotlarni o'rgangan. Madrasa saboqlari, diniy va dunyoviy adabiyotlarni o'qish bilan chegaralanib qolmasdan, jadid ma'rifatparvarlarining "Taraqqiyot", "Xurshid", "Shuhrat", "Oyna", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston", "Tarjimon", "Vaqt" kabi gazeta va jurnallarini topib, ulardagi muhim xabar va voqealar bilan muntazam tanishib, ijtimoiy-siyosiy ongini oshirib borgan. Natijada, uning ongida yangicha fikr va g'oyalar paydo bo'lgan. Shuningdek, Hamzaning kun tartibida Juma kuni alohida bayram sifatida nishonlangan. Juma kuni maxsus tayyorgarlik bilan jom'e masjidlariga borib, Juma namozini qoldirmasdan o'qigan. Namozdan keyin shaharning bozor, sayilgohlari va diqqatga sazovor joylarini tomosha qilgan. Oddiy mehnatkash xalq hayoti va turmush sharoiti bilan tanishgan. Xalqning ijtimoiy ahvoli uni doim qiziqtirgan va tashvishga solgan. Avom xalqni jaholat botqog'idan, ilm-ma'rifatsizlikdan qutqarish yo'llarini o'ylab bosh qotirgan. Umumxalqni ilm-ma'rifatga da'vat etish kerak degan tushuncha uning fikru xayolini chulg'ab olgan. Asarda Hamzaning o'smirlik yillari ana shunday tasvir etilgan va xarakterlangan.

Hamza yoshlik yillarida Zubayda ismli tengdosh, mahalladosh qizni sevib qolgan. Bu sevgiga qizning otasi Ahmadoxunboy qarshi chiqadi. Axmadoxunboyning qarshiligi yaxshilikka olib bormaydi. Sodiq ismli xotinboz boy Hamzaga ruhiy va ma'naviy zarar berish maqsadida Hamzaning sevgilisi Zubaydaga zo'rlik bilan uylanadi. Zubayda chin sevgi-muhabbatning qurboni bo'ladi. Zubayda sevgisiga sodiq qolib, o'z joniga qasd qiladi va bu jarayon Hamzaning ruhiy holatiga qattiq ta'sir etadi. Ushbu ma'naviy va ruhiy zarba sabab, Hamza xotin-qizlarning haq-huquqsiz, himoyasiz, erksizligini ko'radi va

ularga nisbatan hech qanday chora yo‘qligiga guvoh bo‘ladi. Yozuvchi, Hamzadagi boy va ulamolarga bo‘lgan cheksiz nafrat va ularga qarshi ayovsiz kurash tuyg‘usining shakllanishini Zubayda qismatining fojiali yakuni va Zubayda kabi qiz, ayollarning taqdiri azalidagi voqealar orqali tasvir etadi. Mazkur voqealar Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari”, “Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi” va boshqa p`esalarida aks etgan. Sodiqjon boyvachcha, hazrat Miyon Qudrat, shayx Ismoil va boshqalarning kirdikorlari ushbu asarlarda ochib berilgan.

Hamzaning millatparvar, ma’rifatparvar sifatidagi shakllanish jarayoni asarda maktabdosh do‘sti Olchinbek bilan bo‘lgan suhbat orqali ochib beriladi. Olchinbek: ”... xurofot, jaholat, bid’atdan qutulish, millatni baxt-saodat sohiliga olib chiqish uchun birdan-bir yo‘l – ma’rifat yo‘lidir...”, – deydi. Bu gapga javoban, Hamza: “Yakkash shunday deysiz, do‘stim, to‘g‘ri millatni o‘qitish kerak, millat ma’rifatga muhtoj, ilmga chanqoq. Lekin qani mакtab, qani kitob? Madrasada ham “bor”larning farzandlari o‘qishadi. Millatning, ayniqla bisoti, bag‘ali yo‘qlarning ahvoliga kim achinyapti, kim? Ularning bolalarini kim o‘qitadi? Qani muallim?” – deydi¹²⁵. Hamzaning ushbu savollariga Olchinbek, oljanob, saxiy boylar ko‘p va bu muammolarni bartaraf etish uchun ularni jalb qilish kerak degan javobni beradi.

Hamza do‘sti Olchinbekning boylar haqidagi ijobiy fikrlarini eshitib o‘ylanib qoladi va ko‘nglidan quyidagi fikrlarni o‘tkazadi: “Do‘stim Olchinbek... o‘zi davlatmand xonadondan... lekin hamma uchun birday achinadi, alomat, g‘oyatda oljanob yigit. Qani endi barcha yoshlарimiz Olchinbekka o‘xshab jaholat, asoratda qolgan, zabun va tutqun muslimon millati uchun yonib, uning qayg‘usini cheksa...”¹²⁶. Yozuvchi ushbu epizod orqali Hamzaning sodda va beg‘uborligini, atrofida ilm-ma’rifatni targ‘ib etadigan, millatning manfaatini ko‘zlaydigan do‘stlar safining keng quloch yoyishini, o‘ziga o‘xshagan millat va ma’rifat fidoyilarining

¹²⁵ К. Яшин. Ҳамза романы, Т., 1982 й, 55-бет.

¹²⁶ К. Яшин. Ҳамза романы, Т., 1982 й, 55-бет.

ko‘p bo‘lishini jon dilidan istayotganini ifoda etadi. Hamza Olchinbekning gaplaridan ta’sirlanib, unga ayni suhbat mavzusiga aloqador bo‘lgan she’rdan bayt o‘qib beradi:

“Bizim Toshkentimizda qishda loy ko‘p,

Puli ko‘p, aqli kam bema’ni boy ko‘p!”¹²⁷

Abdulla Avloniy qalamiga mansub bo‘lgan mazkur bayt orqali Hamza do‘sti Olchinbek fikrlariga javob qilibgina qolmay, jadid adiblari ijodiga xayrixoh va izdosh sifatida qadam tashlayotgani ifoda etiladi. Olchinbek she’rni eshitib, Qo‘qonda ma’rifatparvar boylar ko‘pligi, xususan, uning xo‘jayini Sodiqjon boy ana shunday boylardan ekanini ta’kidlaydi. Ayni paytda Hamza, do‘sti Olchinbekning gaplariga ishongisi keladi va quyidagi mulohazalarni ko‘nglidan o‘tkazadi: “Do‘stim Olchinbek haq. Jamiyatimizda boyondan boshqa aqliavval rahnamo bo‘ladigan tabaqa yo‘q. Taqdirimiz mulloyi zabardast, ulomoi kiromlarimizga qolsa, yana xarob bo‘lamiz. Yuz yillardan beri el-yurt holiga yig‘laymiz. Bu kulfatlarning hammasiga sababkorlar – johil zohidlar, soxta ulamolar! Millat jaholat loyiga botgan, ilmsiz, ularga ma’rifatparvar yangilar, domlalar tili bilan aytganda, jadidlar rahbarlik qilish uchun aql-idrokdan ham ilgari yana bir narsa kerak. Mablag‘, davlat, sarmoya! Bizda o‘sha yo‘q. Sarmoya boylarimizning po‘lat sandiqlarida! Borlarning ufqlari doim keng bo‘larkan. Agar boylarimiz, Olchinbek degandek, insofga kelib, millat uchun qayishib, millatning baxt-saodati uchun bir qism davlatlarini iona qilsalar, bas, olam guliston. Faqat boy-pulidorlarimizni adlu insofga chaqirmoq ularni shafqat, millatni xayriyat yo‘llariga yetaklamoq ziylolarimiz zimmalarida turgan muqaddas vazifadir. Barcha choralar ni ko‘rib, boylarimizni roh-rostga solmoq zarur. Madrasani tashlaymanu yangi usuldagi maktab ochib, boylarimizni bir azmoishga olaman, albatta. Ha, rus-tuzem maktabiga kirib o‘qiymen”¹²⁸. Ushbu lavhada yozuvchi Hamzada ma’rifatparvarlik

¹²⁷ К. Яшин. Ҳамза романи, Т., 1982 й, 55-бет.

¹²⁸ К. Яшин. Ҳамза романи, Т., 1982 й, 56-57-бетлар.

g‘oyalari ustunlik qilib kelayotganini tasvir etadi. Jadidlar faoliyatini kengaytirish maqsadi sari yo‘nalayotganini bayon qiladi.

Navbatdagi lavhalarda esa, Hamza Olchinbekning boylar haqidagi ijobjiy qarashlari noto‘g‘ri ekaniga guvoh bo‘ladi. Hamza aynan Olchinbek maqtagan Sodiqjon boyvachchaning kambag‘allarga fitr ro‘za berishini ko‘rib qoladi va undan uyalib ketadi. Mazkur epizodni Hamza “Faqirlik nimadan hosil bo‘lur?” nomli publitsistik maqolasida aks ettiradi va maqola “Sadoi Turkiston” gazetasida chop etiladi. Hamzaning “Faqirlik nimadan hosil bo‘lur?” nomli maqolasi Farg‘ona, Andijon, Namangan boylari va din ulamolari orasida qizg‘in shov-shuvlarga sabab bo‘ladi. Shuningdek, jadid g‘oyalari ta’sirida yaratilayotgan asarlari birin-ketin dunyoga kelayotgani haqida ma’lumotlar bayon etiladi. Jadid ruhidagi “Yangi Saodat yoxud milliy roman”i ma’rifatni targ‘ib etuvchi asar bo‘lgani sababli, u va boshqa asarlari boylar, shariyat peshvolariga ma’qul bo‘lmaydi. Hamza bunday mazmundagi asarlari bilan boy va amaldorlar, dindorlarning keskin nafratiga duchor bo‘ladi. Asardagi ushbu kartinalar, Hamzaning millatparvar va ma’rifatparvar sifatida qad rostlayotgan jadid yozuvchisi qiyofasini namoyon etadi. Millat kelajagining rivoji va ravnaqi yo‘lida ezgu niyat hamda oliv maqsadlarni ko‘zlab, takomillashib borayotgan mag‘rur kurashchi Hamza siymosi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Ma’lumki, 1914-yillarda Hamzaning maqola va she’rlari “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona” gazetalarida tez-tez e’lon qilib borilgan. Ana o‘sha she’rlari va maqolalari, boylar, ulamolar orasida shov-shuvlar va qizg‘in munozaralarga sabab bo‘lgan. Bunday bahs-munozaralardan biri Sodiqjonboyning uyida bo‘lib o‘tadi. Sodiqjonboy uyida Turkistonda yuksak obro‘ va martabaga erishgan mashhur boylarga ziyofat uyuشتiradi. Ushbu ziyofatga Turkistonda yuqori mavqega ega bo‘lgan andijonlik Mirkomilboy ham tashrif buyuradi. Ziyofatda Mirkomilboy Hamzaning “Sadoi Turkiston” gazetasida e’lon qilingan “Faqirlik nimadan hosil bo‘lur?” nomli maqolasining mazmuni haqida so‘raydi. Ushbu savoldan so‘ng, do‘sti Olchinbek orqali ushbu ziyofatga tashrif buyurgan Hamza va Sodiqjonboy

o‘rtasida konflikt yuzaga keladi. Hamzaning she’r va maqolalarini boylar muhokama qilib, Hamzani so‘roqqa tutadi. Hamza boylarning savollariga javob o‘rnida ushbu she’rini o‘qib beradi:

Boylar boy bo‘lur ilmsiz yashab,
Oriqlarini semizi oshab.
Olti kun o‘tmay hovli-joy pechat
Haj ketar xotin-bolani tashlab...¹²⁹

Boylar ushbu she’rning mag‘zini chaqolmay, bir-biriga savol beradi. Kim kimni yegan? Kuchli boylarning o‘zlariga nisbatan kuchsizlarining boyligiga, chiroyli qizlariga, xotinlariga ko‘z olaytirgani va ularni tortib olganiga Hamza guvoh bo‘lgan. Yuqoridagi she’rini Hamza ana shu aniq dalillarga asoslanib yozgan. Hamza yozgan va o‘qigan mazkur she’r, Qo‘qon boylaridan biri Ahmadoxunboyning xotini Zulfizar va qizi Zubaydani Sodiqboy zo‘rlik bilan tortib olgani va har ikkisini xotin qilganida o‘z isbotini topgan. Sodiqjonboy uyida ziyofatda o‘tirgan savodsiz boylar Olchinbekdan Hamzaning “Sadoi Turkiston” gazetasida bosilgan “Faqirlik nimadan hosil bo‘lur?” maqolasini o‘qib berishini so‘raydi. Olchinbek boylarga maqolani o‘qib beradi: “Boyning eshigida qorinlari och, ranglari sarg‘aygan, ustlaridagi to‘nlari yirtilgan mard yigitlar chorak gaz chit uchun o‘zlariga o‘xshagan bir bandai xudoga ta’zimlar qilib, tashakkurlar aytishadi. Koshki ul xayri ehson berguvchi zotlar beradigan bir parcha chitlarini minnatsiz va ozorsiz bersalar. Oh, ularni ertadan kechgacha intizor qilib va xizmatchilarga buyurib, shovqin solganlari, boshi demay, ko‘zi demay, yo‘g‘on kaltaklar bilan urib, og‘izlari, ko‘zlari, xotin va qizlari demay haqorat qilishlarini, necha xil dashnom va ta’nalar bilan turtib-nuqib yuborishlarini ko‘rgan va eshitgan toqat qilib turolmaydi! Ishonmasangiz, mana, boylar ehson berayotganda boring, ko‘ring! Men buni o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. Ey, yurt ulug‘lari! Xudo yo‘liga ko‘zingizni oching! Eshiklarining ostida intizor bo‘lib o‘tirgan faqir va yetimlar

¹²⁹ К. Яшин. Ҳамза романы, Т., 1982 й, 56-57-бетлар.

holig‘a boqing! Haqiqatga qarab ish yuritinglar!”¹³⁰. Maqolani eshitib, Hamzaga savolomuz nigohlar bilan boqib turgan ko‘zlarga qarab, Hamza, “Ramazon” she’rini o‘qib beradi:

Kambag‘allar qichqirursa, dema ovozi zakot,
Bari boy xizmatchisin zARBINDAN doddir
O‘ylama, o‘lguncha har kim bu razolatda ketar,
Shohlar bir kun gado, bir kun gado shahzoddir ¹³¹.

Hamzaning “Faqirlik nimadan hosil bo‘lur?” nomli publisistik maqolasi va “Ramazon” nomli she’rida yosh shoirning xalq dardi, mehnatkash ishchi-dehqonlar taqdiri, kambag‘al bechoralarning turmush sharoitidan tashvishlanish va ularning muammolarini hal qilish chorasini qidirgan kurashchi, fidoyi inson qiyofasi gavdalanadi. Yozuvchi ushbu epizorra ayni shu kartinani aks ettiradi. Shuningdek, Hamza ijodida nokas boylar va ikkiyuzlamachi sha’riyat peshvolariga qarshi ziddiyat va kurashning keskinlashuvi tasvirlanadi. Ushbu tasvirlar ayni paytda Hamzaga qarshi muxolif kuch ham paydo bo‘la boshlaganini ko‘rsatadi.

Hamza Qo‘qon, Namangan shaharlarida madrasada o‘qigan. Madrasa talabalarini Boku, Qozon, Ufa va Toshkent shaharlarida chop etilgan jadid gazetalarida e’lon qilingan maqolalarning g‘oya va mazmuni bilan doimiy ravishda tanishtirgan. Nashriyotlar ochish, maorif ishini rivojlantirish haqidagi ilg‘or fikrlarni madrasa talabalariga tarqatgan. Keng xalq ommasiga va madrasa talabalariga “turotur”(teatr) ni targ‘ib va tashviq qilgan. Hamzaning bunday ma’rifatparvar qiyofasi asarda hazrat Miyon Qudrat va shayx Ismoil suhbati orqali ochib beriladi. Hazrat va shayx kitob do‘konlarida g‘ayridiniy va xurofiy kitoblar sotilmay qo‘yganidan, Hamza va Hamza kabi targ‘ibotchilarning kitoblari sotilayotganidan sarosimaga tushadi. Hamzaning ana shu taraqqiyatparvarlik faoliyatidan tashvishga tushgan savodsiz, johil, zolim boylar va din peshvolari

¹³⁰ К. Яшин. Хамза романы, Т., 1982 й, 73-бет.

¹³¹ К. Яшин. Хамза романы, Т., 1982 й, 199-бет.

Hamzaning otasi Ibn Yaminga tahdid qiladi, tazyiq o‘tkazadi. Hamzani yo‘q qilish uchun jon-jahdi bilan kurashadi. Hamzaning iste’dodi va ijodini bo‘g‘ish va unga g‘oyaviy ta’sir o‘tkazish maqsadida Hamzaga “qip-qizil” tuhmat qiladi, uni “oq” qildirishni rejalahtiradi. Ota va o‘g‘il o‘rtasida o‘zaro qarama-qarshi munosabatlarni keltirib chiqaradi. Hamzaning otasi Hamzadan behudaga norozi bo‘ladi.

Ota va o‘g‘il o‘rtasidagi o‘zaro murosasiz munosabatdan, Hamzaning qay darajada aql va bilimga egaligi, donoligi, ajdodlarga munosib avlod sifatida tarbiyalangani, mustaqil ziyoli shaxs sifatidagi qiyofasini ko‘rish mumkin. Shunday qaltis vaziyatda ham Hamza o‘z so‘zi va fikrida qat’iy turishi, otasining o‘qimishli, ziyoli shaxs ekanligini, Ollohnning bandasi oldida bosh egishga majbur emasligini tushuntira bilishi, uning mustahkam bilim va diniy e’tiqodga egaligini ko‘rsatadi.

Hamzaning doim to‘g‘ri va haqiqat yo‘lidan borganligi, “oqpadar” bo‘lishga loyiq emasligi yordi lavhalarda bayon etiladi. “Siz o‘zingiz cho‘rtkesar, bir so‘zlik, maslagida barqaror odamsiz. Men esa sizning farzandingizman! Men xudodan qo‘rqaman, ammo shuni yaxshi bilingki, otajon, o‘zimga o‘xshagan bandadan qo‘rqib, yo‘limdan qaytmayman!”¹³² –deydi. Yozuvchi, ushbu o‘rinda ham o‘ziga nisbatan qat’iy ishonchga ega bo‘lgan Hamza qiyofasini namoyon etadi.

Hamza: “ – Bas, otajon! Meni xafa qilmang, nega siz o‘zingizni bunchalik pastga urasiz? Siz olim, fozil, hikmatshunos, zabardast hakimsiz. Siz xalq uchun bechoralar uchun qon, darmon, shifo, hayot baxsh etasiz! Sodiqjon boyvachchaga o‘xshaganlar esa xalqdan siz bergen jonne temir panjalari, zaharli tirnoqlari bilan yulib-yulqib oladilar, siz bergen qonning bir tomchisini ham qo‘ymay ichaveradilar. Odamlarning ko‘nglini parchalaydilar. Men bularning hammasini o‘z ko‘zim bilan ko‘rganman. Odam bolasi qayg‘u-hasrat ichida qolib ketdi. Dard-alam bilan nafas oladi. Dadajon, bebosh o‘g‘lingizni kechiring, nachora, dunyoga sizlarni g‘am-

¹³² К. Яшин. Ҳамза романы, Т., 1982 й, 107-бет.

g‘ussaga botirgani kelgan ekanman”¹³³ – deb, otasiga dalda beradi va u kishidan kechirim so‘raydi. Bu lavhalar Hamzaning yuksak darajadagi tarbiya egasi ekanligini namoyon etadi.

Hazrat Miyon Qudrat Hamzaning yuzini qaro qilish, olomon orasida sharmisor qilish maqsadida juma namoziga masjidga chorlaydi. Hamza masjidga kelib, hazratga ushbu savol bilan murojaat qiladi: “ – Hazratim, gunohimni bilmoqchiman”. Unga javoban hazrat: “Sening gunohing, bo‘tam: masxarabozlik, askiya, ashula, turatur (teatr) degan bid’atlarni tarqatib, avomni toat-ibodatdan qo‘yganing, boz ustiga g‘ayridin bir qizni nikohingga olganingdir”¹³⁴.

Hamza navbatdagi savoli bilan yana hazratga murojaat qiladi:

– Modomiki, hozir ming-minglab ahli islom ko‘zi oldida men xudoning qahriga uchragan gunohkor bandaning taqdiri hal qilinar ekan, sizday ulug‘ alloma, murshidi muqtado bilan bir ikki daqiqa munozara qilsam, ma’rifatsiz bir osiyga ruxsat berarmikansiz?” – ushbu savolga hazrat javob berishga ulgurmasdan Hamza so‘zida davom etadi: “ – Hazratim, muqaddas kitoblarda o‘qiganman, qadim madaniyatimizning g‘oyat yuksakligi uning qadimiy san’atidan ma’lum. Bu qadimiy san’atning o‘zi bir olam emish. O’tgan zamonlarda yil fasllariga bog‘liq juda ko‘p marosimlar bo‘lar ekan. Bundan ming yil avval yashagan arab tarixchilaridan Kisraviyning yozishicha, qadimgi “Navro‘z” marosimlarida ashula, raqsga katta e’tibor berilar ekan. “Navro‘z”ning oxirgi kunlari esa, erkak va xotin-qizlarning lapar, qo‘shiq va dilrabo nozik raqslari bilan tugallanar ekan.

– Tarixchi Narshaxiy ham Buxoro atrofidagi Varaxsha shahrida har o‘n besh kunda bozor bo‘lishini, yil oxirida esa yigirma kunga cho‘ziladigan bozor bayrami bo‘lib, bayramning yigirma birinchi kuni musiqiy va raqlar bilan tugashini, bu esa dehqonlarning “yangi yili” deb atalishini yozadi. Bas, shunday ekan, xalq dahosi

¹³³ К. Яшин. Ҳамза романы, Т., 1982 й, 109-бет.

¹³⁴ К. Яшин. Ҳамза романы, Т., 1982 й, 206-бет.

bilan yaratilgan ashula, raqsning nimasi harom, hazratim?” Hamzaning bu so‘rog‘iga hazrat Miyon Qudrat darhol komil ishonch bilan javob qaytaradi: “ – To‘g‘ri aytasan. Lekin u fosid raqs, ashula, musiqiylarni majusiyalar, otashparastlar, ya’ni senga o‘xshagan Ollo taolodan yuz o‘girgan murtadlar ijod etganlar. Ha, majusiy... Islom – majusiyatning dushmani, buni har bir mo‘min banda yaxshi biladi”. Hazratning javobidan so‘ng, “ – Mirzo Ulug‘bek,” – deydi faxr bilan Hamza, “ – butun umrini ilm va san’at rivoji yo‘lida sarf qilgan zot. U birgina ilmning emas, balki san’atning ham homiysi edi. Ulug‘bek o‘tkazgan katta bir to‘yda qiziqchilar, cholg‘uchilar, askiyachilardan tashqari, bir ayol ashula aytib, xudo bergen mo‘jizakor ovozi bilan hammani mastu shaydo qilgan ekan. Xo‘sish, Ulug‘bek majusiy emas-ku? Qolaversa, hazrat amir Alisher Navoiy himoyasida bo‘lib, Hirotda yashagan Jomiy, Hotify, Behzod, Xondamir, shoh Muzaffar kabi talay olimlar, shoir va musavvirlar va “Boburnoma”da nomlari zikr etilgan Qulmuhammad Shayx nayi, Husayn udiy, Xo‘ja Abdullo Marvaridiy, Shohquli g‘ijjaklarchi? Nihoyat, “Kitobi suratil arz” kabi buyuk ilmiy asarlarni yaratgan, riyoziyot, falakiyat, jo‘g‘rofiya va tarix fanlarining rivojiga katta hissa qo‘sib, Xorazm shuhratini olamga taratgan Abu Abdullo Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy ham majusiy edilarmi, hazratim?” Hamzaning dalil va isboti bilan bergen savollaridan shoshib qolgan Miyon Qudrat hazrat lom-mim deyolmay, nihoyat, obro‘yi to‘kilishidan qo‘rqib, po‘pisaga o‘tadi: “Kimki islom diniga, uning sha’niga daxl qilsa, juvonmarg bo‘lur, bo‘tam”, – hazratning ovozida bosiq nasihat ohangi bilan allaqanday tahdid, g‘azab, intiqom sadolari ham bor edi. U yuzma-yuz hujumga o‘tadi. – “Musulmon farzandisiz. Dilingizdagи vasvasalarni haydang. Istig‘for aytинг. Ahkomi shariatni oyoqosti qilib, dahriy yo‘lini tutib, besh kunlik foni y dunyo mashmashalariga berilmang, Ollo taoloning bizdek faqiru haqir bandalariga ozor berishdan o‘zingizni tiying. Sarvari olamning qahridan qo‘rqing! Magar Olloh g‘azab qilsa, butkul pub‘i maskun yakson bo‘lur. Musulmonlarning savob ishlariga zomin bo‘lmang, mulla Niyoziy!” Hamza xazratning nasihatlardan iborat va’zini o‘zini og‘irlikka solib eshitib turadi-da, istehzo bilan so‘raydi: “Xo‘sish, siz bu foni y dunyo lazzatidan kechgan, tiynati pok, haqgo‘y, sarvari koinot

ishqida tarki dunyo qilgan piri murshidlardan biri ekansiz, qani ayting-chi, bu koshonalar, naqshinkor uylar, lov-lov yongan gilamlar, sandiq-sandiq bu qimmatbaho mollar, oltin-kumushlar o'sha siz aytgan foniy dunyo lazzatiga kirmaydimi, hazratim?”¹³⁵ Hamza yuksak aql va zakovatiga tayanib, masjidda to‘plangan minglab olomon oldida hazrat Miyon Qudratni mag‘lub qiladi. Ushbu tasvirlar Hamzaning chuqur bilimi, o‘ziga nisbatan qat’iy ishonchli harakati hazrat va shayxlarga xavf tug‘dirayotganini ko‘rsatadi. O‘zining hiyla-nayranglari bilan Hamzaga ta’sir ko‘rsata olmagan munofiq xudojo‘ylar, Hamzaning otasi, sodda Ibn Yamin qo‘li bilan undan qutulishni xohlaydi. Ibn Yamin Hamzaga “oqpadar” so‘zini aytolmasligini bilgan hazrat va shayxlar uning nomidan Hamzani “oq” qiladi. Natijada, Hamza ota-onas, aka-ops, ayoli Aksinya va o‘g‘lidan judo bo‘ladi. Shundan so‘ng uning 1912-1914-yillarda Afg‘oniston, Hindiston, Arabiston, Turkiya shaharlarida sarson-sargardonlikda kechgan umri tasvir etiladi. Hamza musofir yurtlarda mashaqqat bilan kun kechiradi. Dunyo xalqlari hayoti, turmush sharoiti bilan tanishadi. Yozuvchi Hamzaning ushbu davr bilan bog‘liq hayotini quyidagicha tasvir etadi: “Yosh Hamza shamolda turgan mum shamday o‘zini har yoqqa urib yondi, kuydi. Jon-dili vayron bo‘ldi, o‘z ko‘kragidan qo‘porilgan faryod toshi bilan kajraftor falakni ag‘darmoqqa xezlandi, lekin o‘zi ag‘darildi. Haqsiz, jaholat, nifoq, adovat uning o‘zini shunday qovurib, ag‘darib, ezib, yanchib tashladiki, qalbini o‘z yurtida qoldirib, so‘qqa, g‘arib, jafokash, alamzada boshini olib o‘zga ellarga ketishdan bo‘lak iloj topolmadi. Ikki yil sarson-sargardonlikda musofirlilik tuzini ichdi”¹³⁶.

Hamza hayoti, ijodi va faoliyatidagi hech bir voqeя yoki hodisa shunchaki tasodifdan sodir etilgan emas. 1912-1914-yillarda Hamzaning xorijiy davlatlarda sarson-sargardon yurishi, ulamolar tomonidan uyushtirilgan nohaqliklarni aks ettiradi. Yozuvchi Hamzaning sargardonlikda o‘tgan hayotini tasvirlar ekan, ushbu davr Hamza hayotida muhim va ijobiy ahamiyat kasb etganini ko‘rsatadi. Ya’ni, Hamza Hajga borib, “Hoji” maqomini oladi. Dunyo kezib

¹³⁵ К. Яшин. Хамза романы, Т., 1982 й, 208-бет.

¹³⁶ К. Яшин. Хамза романы, Шарқ юлдузи, Т., 1979 й, 9-сон, 54-бет.

dunyoqarashi kengayadi, yurtparvar, vatanparvar, xalqparvar, millatparvar sifatida yanada yaxshi shakllanadi, charxlanadi. Yaqin qarindosh-urug'lari va yoru birodarlari, vatandoshlarini sog'inib, yurak to'la mehr bilan vatanparvar sifatida vataniga qaytgani tasvir etiladi.

1914-yilda Hamza xorijiy yurtlardan ona shahri Qo'qonga qaytadi. Ayoli Aksinya va o'g'li G'iyojni qaytib ko'rmaydi. Ular hayotda bor yoki yo'qligini ham bilmaydi. Oilasi haqida biror bir ma'lumotga ega bo'lolmay, ruhiy tushkunlikka tushadi. Ana shu ruhiy azoblar 1916-yilda ota-onasi, oila, bola-chaqasini tashlab, Rossiya davlatiga mardikorlikka borib, qullik va sog'inch azobida qiynalayotgan millatdoshlarining dardiga malham bo'lishga undaydi. Hamza musofir yurtlarda tortgan qiyinchiliklari evaziga vatandoshlari uchun aziz jonini fido qilishga tayyor ekanligi ifoda etiladi. Birovning yurtiga mardikorlikka ketib ezilgan, ota-ona, aka-opa, uka-singil, farzandu yorini sog'inib faryod chekayotgan yurtdoshlari nomidan "Sog'inib" nomli she'rini yozadi. Ushbu sarguzasht yozuvchi tomonidan to'g'ri tasvir etilgan. Hamza haqiqatda millati, xalqi va vatani uchun jonini fido qiladi.

Roman muallifi Hamzaning hayoti, ijodi va ijtimoiy-siyosiy faoliyatida ro'y bergen har bir voqeа-hodisani aks ettirishga harakat qiladi. Navbatdagи epizodda Hamza bolsheviklar safida saylov kompaniyalarida ishtirok etadi. Zavod va korxonalar ishchilariga bolsheviklar partiyasi g'oyalarini targ'ib va tashviq etadi. Hamzaning faol ijtimoiy-siyosiy harakati tufayli bolsheviklar partiyasi saylovda yuqori ovozga ega bo'ladi va g'olib keladi. O'g'ri va bosmachilardan iborat fisqu fasodchi ruhoniylar guruhi saylovda mag'lub bo'ladi. Mag'lubiyatni tan olgisi kelmay, o'zlarini "Turkiston muxtoriyati" deb e'lon qiladi. O'g'rilarni ishga solib, janjal ko'taradi va bu janjalda bolsheviklar tomonidan saylov uchastkasida qolgan mehnatkashlarni urib o'ldirishgacha boradi. Bu voqeа Hamzaga qattiq ruhiy zarba beradi, shundan so'ng Hamza shayx, boyu ulamolarga nisbatan umrbod xundor bo'lib qoladi. Saylovdan keyin Qo'qon shahri ikki muxolif hokimiyat o'rtasida qoladi. Hamza muxolifatga qarshi turib,

saylov g‘alabasini nishonlaydi. Inqilobiy qo‘shiqlarini kuylab, mehnatkash xalq bilan namoyishlar o‘tkazadi, bayram qilib, g‘alaba nashidasini suradi. Bolsheviklar g‘alabasini ko‘rolmagan muxolif “Turkiston muxtoriyati” muvaqqat hukumati boshlig‘i etib saylangan Mustafo Cho‘qoyev bolsheviklarga qarshi turib, dinni xaspo‘shlab Sho‘ro hukumatiga qarshi tahdid, do‘q-po‘pisa qiladi. Shunda Hamza, ishchi-dehqonlarga qarata, Mustafo Cho‘qoyevning fikriga qarshi chiqadi va quyidagi so‘zlarni aytadi: – “Vatandoshlar! – Asrlardan buyon zolim mustabidlar, shafqat bilmas boylar qamchisi ostida yelkalari yag‘ir bo‘lgan mazlumlar! Mustafo Cho‘qoevning boshdan-oyoq dag‘dag‘adan iborat gaplarini eshitdingiz. Bu janob bizni yana o‘sha zolimlarga qul qilib, qo‘l-oyog‘imizni bog‘lab bermoqchi. Ularga qaram bo‘lib kun ko‘rish nimaligini o‘zlarining yaxshi bilasizlar... Buning qanchalik to‘g‘ri-noto‘g‘ri ekanligini saylov kuni Kamolxon qozining g‘ayrati bilan qilingan qonli ig‘voni eslanglar... Ular kallakesarlik bilan nom chiqargan bir betayinni Xudoyorxon taxtiga o‘tqazib, xonlar zamonini barqaror qilmoqchilar. Holbuki, u qotil qancha lochinlarimizning boshlariga yetmadi. Basharti u xon ko‘tarilib taxtga o‘tirsa, jannat shahrimiz Qo‘qonni qushxonaga aylantirishi turgan gap” – deb, Bolsheviklar siyosatining maqsadini tushuntiradi. Ushbu lavhalar Hamzaning ijtimoiy-siyosiy jamoat arbobi sifatida faoliyatidan so‘zlaydi. Hamzaning Sho‘rolar hukumati tarafida turib, mehnatkash xalqning moddiy va ma’naviy manfaatini himoya qilganini isbot etadi¹³⁷. Hamzaning Sho‘ro hukumatiga suyanib ish ko‘rishdan boshqa chorasi va yo‘li yo‘q edi. U Sho‘ro hukumatining ikkiyuzlamachi basharasini keyin ko‘radi.

Saylov kuni Hamzaning do‘sti Umar polvon “Turkiston muxtoriyati” a’zolari deb atalmish bosmachilar guruhi tomonidan asirga olinadi. Unga Hamzani o‘ldirish evaziga ozodlik va shohona hayot va’da qilinadi. Umar polvon bu ishga rozi bo‘lmaydi. U Hamzani o‘ldirishdan ko‘ra, o‘zini o‘limga mahkum qilishni afzal biladi. Hamzaning o‘limi “Turkiston muxtoriyati” va uning a’zolari hazrat Miyon Qudrat, Kamol qozi, shayx Ismoil, Sodiqboy va Mustafo Cho‘qaylar uchun juda

¹³⁷ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ юлдузи, Т., 1979 й.9-сон, 52-бет.

muhim ekanligi bayon qilinadi. Hamzaning faol ijtimoiy-siyosiy harakati “Turkiston muxtoriyati”ning siyosiy faoliyati uchun xavf solib turgani hikoya qilinadi. Umar polvon va’da qilingan shohona hayotdan o’limni afzal bilib, Hamzaning hayotini saqlab qolishi, Hamza hayotining mehnatkash xalq va do’stu birodarlarli uchun naqadar yuksak qadr-qimmatga egaligi ifoda etiladi.

1918-1919-yillarda Turkistonga hali Sovet hokimiyatni uncha mustahkam o’rnashib olmagan edi. Joususlar yordamida Turkistonning ichki harbiy sirlaridan xabardor bo‘lib yurgan inglizlar, Buxoro amiri bilan hamkorlik qilib, hokimiyatni ag‘darib tashlash maqsadida Kasbiy dengizi atrofidagi shaharlar: Ashxobod, Qizilarvot stansiyalarini bosib oladi. Kushka qal’asi va Chorjo‘y shahridan boshqa hozirgi Turkmanistonning barcha tuman va shaharlarida Sovet hokimiyatini ag‘darib tashlaydi. Bunday harbiy holat, barcha harbiy kuchlar e’tiborini o‘ziga tortadi va butun e’tibor o‘sha jangga qaratiladi. Ushbu jangga Hamza xalqni jangovar vatanparvarlikka, istibdod tuzumiga qarshi kurashga chorlash maqsadida safarbar etiladi. Ushbu jangga 13 ta vagondan iborat “Qizil Sharq” nomli targ‘ibot poezdi harbiylar bilan birga, qurol-aslahalar, o‘q-dorilar, oziq-ovqatlarni g‘amlab yordanga boradi. Mazkur agitpoezdda Hamza o‘zining dramtruppasi a’zolari bilan xalq orasida Sovet hukumati g‘oyalarini targ‘ib qiladi. Poezd o‘sha olovli jangga jo‘nab ketishi oldidan, Hamza dushmanlarga qarshi yozgan jangovar she’rini hayqiriq bilan o‘qiydi:

Ingliz xoh g‘ayridin kim dushman bo‘lsa biza,

Biz bir qadam qo‘ydirmaymiz hargiz bu vatan uza!

Ol, ishchi, qo‘lga quroling, yo‘q et bu dushmanlaringni!

Mangu yashar hur zamondir, bos olg‘a!

Bos olg‘a! Bos olg‘a!¹³⁸

Hamza boshchiligidagi truppa a’zolari Hamzaning inqilobiy va boshqa jangovar marsh qo‘sishlarini bor ovoz bilan kuylab, barchani kurashga, vatanni ingliz dushmanlaridan himoya qilishga chorlaydi. Poezd Turkistonning bepoyon

¹³⁸ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ ўлдузи, 1979 й, 9-сон, 70-бет

cho‘llari va cheksiz dashtu biyobonlaridan yurib ketayotganda, Hamza yurtining kelajagi haqida rus do‘sti Sokolovga gapirib beradi: “ – Qara , Styopa, qanday dilbar manzara: kungay qiyaliklar, ho‘, qorako‘l qo‘ylari, poyonsiz paxtazorlar, semirgan yilqilar, polizlarda soy toshidek yumalab yotgan qovun-tarvuzlar, bog‘larda g‘arq pishgan olma, anor, qumursqabel uzumlar, jilg‘alarmi to‘ldirgan o‘t-o‘lanlar, ming dardga davo musaffo havo...Chamanlarda anqib yotgan iforlarni sezyapsanmi? Bular ana shu ona tuproq ne’matlari, azizim!”¹³⁹. Hamzaning jangovar-hayqiriq she’r va qo‘shiqlari bilan mardlarcha jangga otlanishi, yurtining cho‘lu dashtlari kelajak qiyofasini poezddagi hamrohlariga chiroyli tasvirlab berishi, ona yurt kelajagi uchun jonini fido qilishi va elu-yurtiga cheksiz mehru muhabbatini ifoda etishi, uning vatanparvarlik qiyofasini aks ettiradi.

Asarning keyingi lavhalarida Hamza truppasini qanday saqlab qolgani, hammaning diqqat-e’tiborini tortgani uchun ko‘zlagan maqsadiga erishgani bayon qilinadi. Mazkur truppaning inqilobiy mazmundagi ijodi, repertuari butun Turkistonga tarqaladi. Hamza truppasining dovrug‘i Turkiston qo‘shinlari siyosiy boshqarmasi va boshqarma faoliyatini boshqarib turgan yozuvchi Furmanovgacha yetib boradi. Shu asosga ko‘ra, Furmanov truppani Toshkentga taklif qiladi va uni siyosiy boshqarma ixtiyoriga oladi. Truppa “O‘lka siyosiy sayyor trupiasi” degan nomga ega bo‘ladi. Truppaning ijodiy imkoniyatlari kengayadi. Moddiy, siyosiy jihatdan ta’min va tayanchga ega bo‘ladi. Hamza va uning trupasi uchun yaratilgan bu imkoniyat, Hamzaning jangovar vatanparvar, ijtimoiy-siyosiy arbob va dramaturg sifatidagi faoliyatini rivojlantirish uchun keng yo‘l ochib beradi. Hamza dastlab, Sho‘ro hukumatining asl g‘oyaviy maqsadini to‘la anglab yetmaydi. Ana shuning oqibatida Sho‘ro hukumati uchun sidqidildan xizmat qiladi. Hamzaning jangovar vatanparvarlik faoliyati “Qizil Sharq” agitpoezdida yurgan mahallarda yorqin tasvir etilgan.

¹³⁹ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ ўлдузи, 1979 й, 9-сон, 71-бет.

1919-yilning kuzida agitpoezd revolyutsiyaning ikki yillik yubileyini Kogonda nishonlaydi keyin Farg'onaga qaytadi. Farg'onada Hamzaning qizg'in ma'rifatparvar pedagogik faoliyati boshlanadi. Hamza akademik Qori Niyoziyalar bilan bir maktabda ona tili va adabiyotdan dars beradi. "Farg'ona fofiasi" nomli trilogiyasini shu davrda yozadi. Sokolov va Oxunboboevlar Hamzani Samarqandga taklif qiladi. Samarqandda Hamza "Sayyor dramtruppa"si bilan tuya karvonida yurib, Sovet hokimiyati g'oyalarini targ'ib qiladi. Truppa artistlari boy, hazrat, eshon, shayxlarning obrazlarini yaratadi, ularga qarshi xalqning g'azab va nafratini qo'zg'aydi. Stepan Sokolov Samarqandda Hamzani muzikashunos olim, professor Stepanov Sergey Ivanovich bilan tanishtiradi. Hamza professorga muzika yo'nalishida katta operalar yozish niyati borligini aytadi. Hamza Samarqandda maorif nozirligida san'at bo'limining boshlig'i vazifasida ishlaydi. Hamza egallab turgan mavqe (pozitsiya) sho'ro mahkamasi komissari Olchinbek Naziri, alfavit qo'mitasi sekretari Shavkat va boshqa amaldorlarga ma'qul bo'lmaydi. Chunki Hamza munofiq va ikkiyuzlamachi amaldorlarga nisbatan ham murosasiz bo'lib, ulardan ham haqiqat vaadolat talab qilardi. Sho'ro mahkamasi komissari Olchinbek Naziri, alfavit qo'mitasi sekretari Shavkatlar Hamzaning asarlarini chop etish uchun buyruq olgan bo'lishiga qaramay, asarlarni nashr etish jarayonlarini orqaga suradi, ishni paysalga soladi. Sahnada namoyish qilinishi kerak bo'lган p`esalariga ataylab to'sqinlik qiladi. Ushbu asardagi mana bunday tasvirlar Hamzaning hayoti va ijodi doimiy ravishda ta'qib, tazyiq, to'siqlardan iborat bo'lganini ko'rsatadi.

Alfavit qo'mitasi sekretari Shavkat "O'zbek xalqi san'atining tarixi" nomli kitobini yozadi. Ushbu kitob hech qanday qarshiliksiz nashr etiladi. Kengash muhokamasida esa bu asar Hamzaning qattiq tanqidiga uchraydi. Chunki Shavkat birovning kitobini zo'rlik bilan o'zlashtirib olgan bo'ladi. Hamzadan g'azablanib jig'ibiyroni chiqqan Shavkat hamfikrlari Olchinbek Naziri va Urfonlarga arzu holini bayon qiladi. Ayni paytda Hamza bolalikdagi ikkiyuzlamachi do'sti Olchinbek xonasiga kirib qoladi. Olchinbek ayyorlik bilan Hamzadan masalaning mohiyatini surishtiradi. Hamza ayamasdan asarning kamchiliklarini ochiq-oydin,

ro‘yi-rost aytib beradi. Natijada, ushbu shaxslar bilan Hamza o‘rtasida keskin nizo vujudga keladi. Ushbu nizo, Shavkatga, Hamza bilan Qo‘qon, Toshkent, Xorazm yurtlarida birga ishlagan mahallari va o‘sha mahallarda bo‘lib o‘tgan fisqu fasod gaplarni qo‘zg‘ash imkonini beradi. Shavkat gapining orasida Hamzaning Xorazmda partiya safidan o‘chirilganini ta’na qiladi. Shundan so‘ng Hamza ushbu kengash a’zolaridan nashr qilishga topshirgan asarlarini qaytarib berishini so‘raydi. Olchinbek uning qo‘lyozmalarini sochib tashlaydi. Hamza jahl bilan Olchinbek kabinetidan chiqib ketadi. Mazkur tasvirlar Hamzaning nohaqlikka murosasizligi, haqiqat,adolat yo‘lida hech kimni ayamasligini ko‘rsatadi. Yozuvchi ayrim o‘rinlarda Hamzani faqat inqilob kuychisi, Lenin, partiya, Sovet hukumati g‘oyalarini ulug‘lovchi, rus adabiyoti va madaniyati targ‘ibotchisi etib ko‘rsatadi. Ba’zi o‘rinlarda esa jadidlarga qarshi qo‘yadi. Haqiqatparvar,adolatparvar kurashchi siymosini namoyon etadi. Quyidagi fikrlar uning ichki dushmanlar va jadidlarga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi: ”Bu qanday gap,adolat, haqiqat zamonini tiklagan edik-ku, axir! Zolimlar, badkirdorlar davri yakson qilingan edi-ku?.. O‘t demay, suv demay xalq uchun inqilob yo‘lida jonni biz fido qilsagu, uning rohatini birovlar, o‘roqda yo‘q, mashoqda yo‘q kimsalar ko‘radi? Shavkat qori sho‘roga kim? Uning nima haqi bor menga ta’na qilishga? Axir qaysi gunohim uchun menga ishonishmaydi, gumonsirashadi, sho‘ro mahkamalarida biri komissar, biri boshliq bo‘lib o‘tirganlar yomon ko‘rishadi, ta’qib ostiga olishadi? Boylar podsho amaldorlari, shayxu eshonlar, jadidu millatchilardan tortgan kulfatlar yetmasmidi menga? Yo bo‘lmasa, asarlarim chindan ham ojizdir. Shavkat, Urfon, Olchinbek Naziriyarning otayotgan ta’na toshlari balki joizdir. Unday bo‘lsa nega ular xalqqa yoqadi? Oddiy fuqaro ularni astoydil sevadi-ku, axir!”¹⁴⁰ Yozuvchi mazkur monologda Hamzaning yakkalanib qolib, qanday pozitsiyada turishni bilmay, ikkilanishlarini tasvir etadi. Munofiq dushmanlarining muvaqqat g‘alabasidan bir muddat yengilganini aks ettiradi. Ushbu tasvirni yozuvchi quyidagicha ifoda etadi. Hamzaning xayolidan turli xil fikrlar o‘tadi, u hatto o‘zini o‘ldirish haqida ham o‘ylab ko‘radi: “Yo‘q, bu xo‘rlik, haqoratga aslo

¹⁴⁰ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ юлдузи, 1980 й, 1-сон, 45-бет.

toqat qilib bo‘lmaydi. O, hasadchilar, ichi qoralar, g‘alamislar!... – Qani haqiqat! Kimga dod deyman?! Kim menga quloq soladi?! Asarlarimni emas, o‘zimni nokerak buyumday uloqtirishdi! Kimlar yana! Boylar, mushtumzo‘rlarmi, kontrlarmi? Yo‘q, yo‘q! Sho‘ro kishisi, buning ustiga bir idora rahbari-ya!... Nahotki butun ishlarim, umidlarim tuproqqa ko‘milsa. Butun yozganlarimni shular yo‘q qilib yuborishsa... Nahotki ishchi-dehqon hukumati shular qo‘lida qolsa...”¹⁴¹ Hamzaning bir qancha yo‘qolgan asarlari mana shunday kimsalar qo‘lida yo‘qolgani aniq. Ushbu amaldor shaxslar, asarlar u yoqda tursin, o‘z maqsadlari yo‘lida Zulfizar, Toshpo‘latlarning jasadlarini ham yo‘qotib yuborgan. Hamzaning o‘limiga ham shular sababchi bo‘lgan.

Hamza bir oz o‘ziga kelib, yana o‘zi bilan o‘zi gaplasha boshlaydi: “Yo‘q, yo‘q! – Hamza sen bu xom xayollarni unut! – Bular – kurash , kurash va yana kurashdir. Sen nega endi chekinmoqchi bo‘lyapsan. Hamisha hujum qilib kelgan odam eding-ku, sen! Adashma, o‘zingni tut, sabru bardosh qil. Asaringni bugun bosishmasa, ertaga bosishadi. Naziriyning bitta ta’nasiga dosh berolmay pating to‘zib ketdi-ya! Eh afsus! Shu o‘rinda sal xudbinlik qilding. Tan ol, ha! Aslida kurashchi e’tiqod uchun kurashadi. O‘zini o‘ylamaydi. O‘zini o‘yladimi bas, o‘sha onda u tor-mor bo‘ladi. Sening oldingda hali kattakon ishlar turibdi. Ulardan omon chiqish uchun e’tiqod, ezgu maqsadlaring haqqi, bardam bo‘lishing kerak. O‘shanda seni hech kim bukolmaydi. Qaddingni baland ko‘tar!...”¹⁴² Ushbu monolog, Hamzaning doim haqiqat,adolat yo‘lida yolg‘iz o‘zi kurashganligini ifoda etadi. Shuning bilan birga yurt qayg‘usi, ishchi va dehqonlar taqdiri, mehnatkashlar kelajagi doim uni tashvishlantirib kelgani tasvir etiladi. Hamzaning kurashchan va adolatparvar qiyofasi ushbu tasvirlarda namoyon bo‘ladi.

Yozuvchi Hamzaning Xorazm va Qoraqalpog‘istondagi ijtimoiy-siyosiy va ma’rifatparvarlik faoliyatini er-xotin o‘rtasidagi suhbat orqali bayon qiladi. Tarixdan bizga ma’lumki, Turkistonning barcha viloyatlarida 1917-yil oktabrida davlat

¹⁴¹ К. Яшин. Ҳамза романни, Шарқ ўлдузи, Т., 1980 й, 1-сон, 45-бет.

¹⁴² К. Яшин. Ҳамза романни, Шарқ ўлдузи, Т., 1980 й, 1-сон, 46-бет.

to‘ntarishi bo‘lgan, Xivada esa, 1920-yil fevral oyida bo‘lib, aprel oyida Sho‘ro xalq respublikasi tuzilgan. Asrlar davomida jaholatda yashagan xalqning darrov adabiyot, san’at, madaniyat, ma’rifat ishlari rivojlanib ketmagan. Azaldan din, xurofot, urush, talafot o‘chog‘i bo‘lib kelgan bunday og‘ir sharoitli va og‘riqli joy (“Goryachaya tochka”)larga Turkfront siyosiy bo‘limi, Hamzaga o‘xshagan vatanparvar, kambag‘al, bechora, fidoyilarni yuborishni yaxshi bilgan. Hamza siyosiy bo‘lim yo‘llanmasi bilan 1921 yil avgust oyida Xorazmga boradi. U yerda madaniyat, maorif ishlarini jadallashtirib yuboradi. Bir-ikki mashshoqni topib, konsert qo‘ymoqchi bo‘ladi. Konsert qo‘yish uchun na bir sahna, na bir sharoit bo‘lмаган pallada Hamza konsert targ‘ibotini uddalaydi. O‘sha yerdagi kattalar maslahati bilan avval xon oilasi yashagan Nurillavoy ismli kishining hovlisini topib, o‘sha hovlida qo‘lbola sahna yasaydi. Xiva xalqi u davrda hali teatr haqida hech narsa bilmas edi. E’lon, afisha haqida hech qanday gap ham bo‘lishi mumkin bo‘lмаган bir paytda, Hamza jarchi topib, Xiva shahri bo‘ylab: “Nurillavoynikiga boraver Sheroziy ashula aytib beradi”, – deb jar chaqirtiradi. Xalq to‘plangach, “Boy ila xizmatchi”dan keyin kichik bir sahna qo‘yib, ketidan “Hoy, ishchilar!”ni aytib beradi. Bu tomosha to‘planganlarga qattiq ta’sir qiladi. Hamza ushbu konsertda ko‘zlagan maqsadiga erishadi va ishning ko‘lamini kengaytirish maqsadida Samarqandda faoliyat olib borayotgan Tojizoda rahbarligidagi san’atkorlar jamoasini Xorazmga chaqirtiradi. Bor kuchini Kommunistik partiya siyosatini xalq o‘rtasida keng yoyish, targ‘ib va tashviq etish ishlariga sarf etadi. Xalq orasida tez tanilib, obro‘-e’tiborga sazovor bo‘ladi. Xivada o‘tkaziladigan siyosiy yig‘ilishlarning har birida mehnatkash xalq Hamzaning “Uyg‘on, uyg‘onmoq davrida Turkiston!” degan she’rini madhiya o‘rnida aytishga odatlanadi. Hamza Xiva xalqiga taniqli bo‘lgan Sheroziy, Safo Mug‘anniy, Jumaniyoz surnaychi, Qurbon sozchi kabi xalq teatrining artistlari bilan yosh havaskorlarni to‘plab, Xiva teatrini tuzishga muvaffaq bo‘ladi. Tez kunda teatr truppassi kengayib, ularning soni 70 kishidan ortib ketadi. Bu jamoa Hamzaning “Xiva inqilobi”, “Xonning zulmi”, “Boy ila xizmatchi”, “Tuhmatchilar jazosi” kabi asarlarini sahnada namoyish etadi. Ushbu namoyishlar natijasida

Hamza obro‘sining ortib borishi, Xorazm sho‘ro jumhuriyati rahbar xodimlariga yoqmay boshlaydi. Ular Hamzadan qutulish choralarini ko‘radi. Uning sha’niga xilma-xil bo‘htonlar uyuştiradi. Hamzani badnom qilish maqsadida turli xil nayranglar o‘ylab topadilar. Bu ham yetmagandek, uni yurgan yo‘lida ta’qib qila boshlaydilar. Bunday munosabatni sezgan Hamza Qoraqalpog‘istonning Xo‘jayli tumaniga borib turishga majbur bo‘ladi. Hamza Xo‘jaylida ham ayni o‘sha siyosiy-ma’rifiy faoliyatini davom ettiradi. Xivadagi teatr faoliyatidan ham xabardor bo‘lib turadi. Hamza Xivadan ketgandan so‘ng, maorif noziri Shavkat afandi bo‘limg‘ur, tuturiqsiz asarlarni sahnada qo‘ydirib, teatr nomini bulg‘aganlarini eshitadi. Hamza Xorazm va Qoraqalpog‘istonda to‘rt yildan ko‘proq faoliyat yuritadi. Hamza Xorazmga siyosiy bo‘lim yo‘llanmasi bilan borgan bo‘lsa-da, u yerda Xorazm tarixi, uning qadimiy boy san’ati, ayniqsa musiqa san’ati tarixi haqida katta asarlar yozish istagi bolalik yillaridan buyon borligi, ayni paytda u o‘sha istakni amalga oshirish imkoniga ega bo‘lgani haqida ma’lumotlar beriladi. Hamzadagi bu orzu va istak bolalik paytida, otasi Ibn Yamin kutubxonasida Abulg‘ozining “Shajarai turk”, Munisning “Firdavs-ul iqbol”, Ogahiyning “Riyoz-ud davla”, Vosify va Bayoniylarning tarixiy asarlarini qayta-qayta o‘qiganida paydo bo‘lganiga guvoh bo‘lamiz. Ushbu o‘rinda Hamzaning 1592 yildan Oktabr to‘ntarishigacha o‘tgan davrda Xorazmda bo‘lgan qonli voqealar, Xiva xonligining tarixi, Xojimuhammad O‘qtayxon o‘g‘lidan boshlab, Arabmuhammad Elbors, Abulg‘ozi, Habash Anusha, Eltuzar, Muhammad Rahim, Isfandiyorga o‘xshagan o‘ttiz sakkiz xon va ular farzandlarining toj-taxt talashib, o‘zbek, turkman, qoraqalpoq xalqlarining boshlariga solgan azob va uqubatlari haqida tarixiy asarlar yozish niyati borligi ham bayon qilinadi.

Hamza o‘sha niyat va maqsadi yo‘lida Xivada mashhur xalq hofizi Madrahim Yoqubov Sheroyi va u orqali Safo Mug‘anniy, Mutrib Xona xarobiy, Matyusuf Xarratovlar bilan tanishib, ulardan Xorazm san’ati tarixi haqida ko‘p ma’lumotlarni o‘rganadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxoni soniy zamonida xivalik mashhur musiqashunos Niyozxon xo‘janing Buxoroga borib, shashmaqomni tanbur bilan chalishni o‘rganib qaytgani va uning ta’sirida Muhammadxon sandiqchi,

Abdusattor Mahram, Xo‘jash Mahram o‘g‘li singari o‘nlab zehni o‘tkir shashmaqomchilar yetishib chiqqani bilan tanishadi. Xorazm notasining ixtirochisi sifatida tanilgan, “Rost” maqomini notaga yozgan, “Devoni Komil” ning muallifi, noyob bastakor, musiqashunos olim Pahlavonniyoz Mirzaboshi haqida Matyusuf Xarratovdan eshitadi. Pahlavonniyoz Mirzaboshining ulkan ijodiy ishini uning o‘g‘li Muhammad Rasul Mirzaboshi davom ettirganidan xabar topadi. Muhammad Rasul Mirzaboshi otasi yozgan notaga asoslanib, yetti maqom – “Rost”, “Navo”, “Segoh”, “Dugoh”, “Buzruk”, “Iroq”, “Panjoh”larning minqorlari, mavzulari, tasnifi, mushkulotlari va ifori, taronalarini yozishi natijasida ikki jildlik ulkan madaniy va ma’naviy merosni tiklaganini eshitadi. Uning bu ijodiy kashfiyoti Xorazmda mavjud bo‘lgan olti yarimta maqomni yettitaga yetkazadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxoni soniy uning bu mashaqqatli mehnatini qadrlamaydi, otasi kabi xor-zor qiladi. Pahlavonniyoz Mirzaboshi Moskvada, Toshkentda bo‘lib, rus madaniyatini maqtaganli, Toshkent haqida qasida yozgani sabab, xon oldida aybdor sanalganidan xabar topadi. Noyob musiqashunos olim, shoir, xattot, naqqosh hayotining so‘nggi yillarida ikki ko‘zi ko‘r, oyoq-qo‘li shol bo‘lib qoladi. Shunday bo‘lishiga qaramay, u o‘z she’rlarida zolim xonu beklardan, boyu to‘ralardan, sipohlardan ma’naviy jihatdan ustun bo‘lib vafot etganini biladi. Hamza Muhammad Rasul Mirzaboshining otasidan qolgan va o‘zi to‘plagan ikki mingdan ortiq bebaho nodir kitoblarni hech kimga bermay, kelajak avlod uchun asragani haqidagi hikoyani eshitib, juda qattiq ta’sirlanadi. Shuning bilan birga, Xorazmnинг mumtoz san’atkorlari Qambar bobo, Muhammadyoqub pozachi, Xudoybergan Muhrkan, Do‘nmas, Rizobaxshilar haqida ham ko‘p ma’lumotlarni yozib oladi. Ayniqsa, Do‘nmas to‘g‘risidagi ma’lumotlar Hamzani yig‘latadi. Chunki u tanbur, dutor, g‘ijjak, balabon, pianino, rubob, kamon, skripka, chang, qo‘biz kabi musiqa asboblarini chalib, eshitganlarni qoyil qoldirar ekan. Bu noyob iste’dod sohibining hech bir ishi xonga yoqmay, qotil yollab o‘ldirtirib yuborgan ekan. San’atning ashaddiy ixlosmandi bo‘lgan Hamza bu noyob san’atkorlarning achchiq qismati va taqdirini o‘z taqdiriga qiyoslab, o‘kinib yig‘laydi. Uzoq tarixda ham, Hamza yashagan davrda ham, bunday noyob iste’dod egalarining

bilimi, san'ati munosib qadr topmaganidan qattiq xafa bo'ladi. Ushbu kartinalarda yozuvchi, Hamzaning musiqa san'ati, xususan, Xorazm musiqa san'ati tarixi bilan astoydil qiziqqani, ularni qunt bilan o'rgangani, Xorazm noyob musiqa san'atkorlarining madaniy va ma'naviy merosini kelajak avlodga yetkazishni o'z oldiga maqsad qilib olganini hikoya qiladi. Ushbu o'rinda Hamzaning san'atshunos, musiqashunos tadqiqotchi sifatidagi qiyofasi gavdalanadi.

Hamza Madrahim Yoqubov Sheroziy va Matyusuf Xarratovdan ulug' san'atkorlardan qolgan ijodiy meros qaerda saqlanayotganini so'raganida, ular: "Kitoblarni maorif noziringiz Shavkat qori Abdurahmon o'g'li, bular endi davlatning mulki hisoblanadi, binobarin, davlat muhofazasida turadi, deb olib ketganicha, biz qaytib ko'rmadik, uni nozir Shavkat afandimdan so'raysiz", – deya javob berishadi¹⁴³. Shavkat afandi esa ma'naviy merosni hech qachon davlat mulki sifatida muhofaza qilmagan, aksincha, undan o'z manfaati yo'lida foydalanib, "O'zbek xalqi san'atining tarixi" nomi ostida kitobni o'zining nomidan nashr ettirgan, kitobning muallifi sifatida tanilgan. 1920 yilda Xorazmda to'ntarish bo'lgach, Xiva xonining yaqin a'yonlaridan birining o'g'li, Shavkat qori Abdurahmon o'g'li otasining davlati soyasida 14 yil Turkiyada yuradi. Istambul dorilfununini tamomlaydi. Doktor va professor maqomiga ega bo'ladi. Qandaydir yo'l bilan Xorazmga kelib, maorif noziri vazifasida ishlay boshlaydi. Hamza ana shu maorif nozirligida san'at bo'limining boshlig'i vazifasida ishlaydi. Xorazm mahalliy san'atkorlari ana shu sababga ko'ra, Hamzaniing atrofida to'planishadi. Hamza nozirlikda san'at bo'limi boshlig'i lavozimida ishlasa ham ijod qilishdan to'xtamaydi. Ketma-ket p'esalar yozib, sahnaga olib chiqadi. P'esalarni sahnada namoyish etish jarayonida qandaydir bir ko'rinnmas kuch namoyishga qarshilik qilayotganini Hamza yurakdan his qiladi. Ba'zi vaqtlarda tomoshabinlar o'rtasida g'alayon ko'tariladi, tomosha buziladi, bu holat tomoshabinlar kayfiyatiga salbiy ta'sir qiladi. Lekin ushbu fitnalar kim tomonidan uyuşhtirilganini Hamza bilolmay hayron bo'ladi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha,

¹⁴³ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ ўлдузи, Т., 1980 й, 1-сон, 51-бет.

bu qitmirlik orqasida ham maorif noziri Shavkat qori turgan ekan. Bu g‘alamisliklardan tashqari, Shavkat Xorazmda yangi ish boshlagan sho‘ro maktablariga, u yerga urushda asir tushib kelgan turk zabit-ofitserlarini o‘qituvchi qilib ishga olib, mакtab bolalariga “panturkizm” g‘oyalarini singdirganiga Hamza guvoh bo‘ladi. Muallifning yozishicha, “Panturkizm” g‘oyalarining maorif noziri tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi va rag‘batlanishi Hamzaga yoqmas ekan. Hamza uning bunday qabih ishlarini ko‘rib jim turolmas ekan. Hamza uning yashirincha ishlarini fosh qilib, uning qamoqqa olinishiga sababchi bo‘lgan ekan. Shavkat esa yashirin kuchlar himoyasida qing‘ir yo‘llar bilan qamoqdan ozod etilgan ekan... Hamza to‘rt yil davomida Shavkat bilan ana shunday ziddiyatlar ostida faoliyat yuritgan ekan. Samarqandda ham o‘sha ziddiyatlaru, o‘sha fitnalar sabab, yolg‘izlanib, tushkunlikka tushgan ekan. Yozuvchi maorif noziri Shavkat va o‘sha nozirlikning san’at bo‘limi boshlig‘i Hamza o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlarni ana shunday tasvir etgan. Hamzaning partiya safidan o‘chirilishiga ham Shavkatning fitnalari sabab bo‘lgan ekan. Ushbu hikoyalarni Hamza ayoli Sanobarga hikoya qilib bergach, ancha yengil tortib, o‘zini qo‘lga olishga kuch topadi va o‘ziga o‘zi shunday deydi: “—Xalq, kelajak avlod mening halol xizmatlarimni nazarga oladi, hurmat qiladi ham. Chunki men faqat xalqni deb, kelajak avlodni deb yashadim va kurashdim!”¹⁴⁴. Ushbu tasvirlardan anglash mumkinki, Hamza o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishgan. Chin insoniylik burchini sidqidildan ado etgan. Yigitlik sha’ni, g‘ururi, vijdoni, xalqi, millati va yurtiga nisbatan hech qachon xiyonat ko‘chasiga kirmagan. Hamza yana xalqparvar, vatanparvar sifatida namoyon bo‘lgan.

Asar nihoyasida yozuvchi Hamzaga Shavkat va Olchinbeklar nigohi bilan qaraydi. Shavkat Hamzaning noyob iste’dodiga qoyil qolib, Olchinbekka shunday deydi: “ – Agarda Hamzaning salohiyati menda bo‘lganida, men siyosat bilan shug‘ullanib o‘tirmas edim. Uning kamyob iqtidori bor, lekin uni allaqanday ariq qazish, paranji olishga o‘xshagan bo‘lmag‘ur ishlarga sarf qilmoqda, bunda hatto

¹⁴⁴ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ юлдузи, Т., 1980 й, 1-сон, 52-бет.

sidqidillik ko‘rsatmoqda”¹⁴⁵. Shavkat Hamzaning sifatlarini sanab, unga nisbatan doim hasad o‘tida yonganini ifoda etadi. U royalning oldiga borib, uni chalar ekan, Olchinbekka shunday deydi: “ – Bu Hamzaning kuyi. Qanday oddiy kuy. Uni men qanchalik tushunaman. San’atda o‘rtacha bo‘lish qanchalik og‘irligini bilsangiz edi... Siz bu dardni bilmaysiz. Siz Pushkinni bilmaysiz. Berlin qamoqxonalarida aytildigan to‘rtliklardan ham bexabarsiz, ammo shunga qaramay, o‘zingizni yevropalik hisoblaysiz... – U Salerining Mozartga zahar bergach, murodiga yetgan odamday quvonib aytgan gapini o‘qiydi. Keyin og‘ir xo‘rsinib qo‘yadi. Taqdir menga ijodkor bo‘lishni ravo ko‘rmadi. Mana, men siz bilan birgalashib qotillik yo‘liga kirdim. Bundan qaytish o‘lim. Zulfizar... Toshpo‘lat...”¹⁴⁶ Shavkatning Hamza haqida gapirgan gaplaridan anglash mumkinki, Shavkat butun umri va faoliyati davomida Hamzaga qabr qazish bilan ovora bo‘ladi. U o‘zining ana shu makkor, hasadgo‘y qiyofasini “Salerining Mozartga zahar berishi”ga o‘xshatadi, o‘zining chirkin maqsadlarini Saleri harakatlariga qiyoslaydi. Shavkat va Olchinbek Hamzani o‘zlariga eng xavfli raqib deb hisoblaydi. Hamza ular olib borayotgan teskari siyosatga, xufyona fitnalarga doim to‘g‘anoq bo‘lib turadi. Hamza ularning munofiqlik, xoinlik, josuslik, ikkiyuzlamachilik bilan faoliyat yuritishiga imkon bermay keladi. Hamzaning ashaddiy dushmani Shavkat tomonidan noyob iqtidor va iste’dod egasi deb tan olinishi, Hamza haqida yozilgan barcha ma’lumotlarni tasdiqlaydi. Yozuvchi ham ushbu asar voqealarini yozishda Hamza haqidagi haqiqiy dalillarga tayangan. Asar so‘ngida Hamza vatanparvar, xalqparvar, ma’rifatparvar, mard va jasur jangchi askar sifatida tasvirlanadi. Hamza Hakimzodaning qisqa umri davomida amalga oshirgan barcha ishlari kelgusi avlodlarga ibrat namunasi sifatida ko‘rsatiladi. Aslida, Hamza davlat ichki ishlar xodimlarining aralashuvi bilan o‘ldiriladi. Asarda bunday ma’lumotlar yozilmagan.

¹⁴⁵ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ юлдузи, Т., 1980 й, 1-сон, 53-бет.

¹⁴⁶ К. Яшин. Ҳамза романы, Шарқ юлдузи, Т., 1980 й, 1-сон, 53-бет.

Xullas, yozuvchi asarda Hamzaning hayoti, ijodi va ijtimoiy-siyosiy faoliyati haqida to‘la tasavvur uyg‘ota olgan. Hamzaning bolalik, o‘smirlik, yoshlik yillari, komil inson, mustaqil shaxs, shoir, dramaturg, nosir, publitsist, bastakor sifatidagi ijodiy evolyusiyasini yorqin kartinalarda chizib bergen. Yozuvchi kitobxonda Hamza siymosiga nisbatan rahm-shavqat, mehr va muhabbat, undan faxrlanish tuyg‘usini yuzaga chiqara olgan. Mazkur asar Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti, ijodi, shaxsiyati haqida umumiy ijobiy xulosaga kelish imkonini beradi. Asar albatta, Sho‘ro davrida yozilgani sabab, davr ruhi, siyosiy mafkuraning ta’siri sezilib turadi. Ushbu ta’sir Hamza siymosiga bo‘lgan munosabatni o‘zgartira olmaydi.

III BOB YUZASIDAN XULOSALAR:

Hamza Hakimzoda Niyoziy obraqi bir necha yuzlab ijodkorlar tomonidan talqin etilgan. Ushbu talqin, adabiy ijodning bir necha tur va janr, shakl va hajm jihatidan turfa xil bo‘lgan asarlarda aks etgan. Ushbu asarlar, turli makon va zamonda yashagan, turlicha bilim va dunyoqarashga ega bo‘lgan, turli yoshdagি turli millat vakillaridan iborat ijodkorlar tomonidan yaratilgan. Ushbu asarlarda ulug‘ shoir Hamza Hakimzoda Niyoziyning ijodiy qirralari bir-biriga mushtarak va mutanosib holda talqin etilgan. Mazkur asarlar Hamza Hakimzoda Niyoziyning shaxsiyati va ijodiy merosiga nisbatan, cheksiz hurmat, minnatdorlik, o‘zgacha bir mehr-muhabbat tuyg‘usini, undan faxrlanish hissini uyg‘otadi. Ulug‘ ma’rifatparvar shoir haqida yaratilgan badiiy asarlar, uning millatparvar, haqiqatparvar, insonparvar, vatanparvar, xalqi uchun jonini fido qilgan jonkuyar to`g`risida mavjud tasavvurlarimizni boyitadi.

X U L O S A

Hamza Hakimzoda Niyoziy O‘zbekiston halq yozuvchisi unvoniga birinchi sazovor bo‘lgan o‘zbek mutafakkiridir. Uning bunday nufuzi adibning tirikligida ham, vafotidan keyin ham – hamma davrlarda o‘zining shon-sharafini saqlab kelmoqda. Hamzashunoslik tarixi quyidagi takomil bosqichlaridan iborat:

1.Hamzashunoslik tarixi XX asrning 1920-yilidan boshlangan.

1922-yilda o‘zbek dramaturgiysi, xususan, Hamza Hakimzodaning dramatik ijodi O`rta Osiyo davlat universiteti olimi Boris Alekseevich Pestovskiy tomonidan o`rganilgan. B.A.Pestovskiy Hamza dramaturgiyasiga bildirilgan salbiy munosabatlarga qarshi fikr yuritgan. Hamzaning dramatik ijodini o`quvchilarga tanishtirgan. 1926-yilda Hamza ijodining dastlabki tadqiqotchilaridan biri Shokir Sulaymon ulug` adib hayoti va ijodi haqida maqola e`lon qilgan. 1931-yilda O`zbekiston xalq artisti, san`atshunos, bastakor Nikolay Nazarovich Mironov «Песни Ферганы, Бухары и Хивы» nomli kitobida Hamzaning muzika yo`nalishidagi ijodi haqida ma`lumot bergen. N.N. Mironov kitobiga kiritilgan qo`shiqlar Hamzaning ijrosidan yozib olingan. Ko‘ringanidek, hamzashunoslikning ilk bosqichida adabiyotshunoslilik va san`atshunoslilik yo`nalishlari uyg‘un harakat qilgan.

2.San`atshunos olim Miyon Buzruk Solihovning 1933-yilda nashr etilgan “O‘zbek adabiyotida millatchilik ko`rinishlari” nomli kitobida Hamza Hakimzoda – jadid adabiyotining namoyandasasi sifatida tanishtirilgan. Professor A.G` Sa’diyning 1934-yilda chop etilgan “O‘zbek burjua adabiyoti” nomli kitobida Hamza – jadid adabiyotining vakili deb e`lon qilingan. Hamid Olimjon va Uyg`unning “O‘zbek sovet adabiyotining birinchi davri” sarlavhali maqolasida ham Hamzaning jadid adabiyotiga mansubligi isbotlangan. Hamzashunos olim Laziz Qayumov 1960-yilda nashr etilgan “Hamza haqida maqolalar” ilmiy to`plamida e`lon qilingan “Hamzashunoslik tarixidan” nomli ilmiy tadqiqotida Hamzaning jadid ma`rifatparvari sifatidagi ijodi va faoliyatini inkor etgan. Hamza – inqilob kuychisi, Kommunistik partiya targ`ibotchisi degan fikrlarni ilgari surgan. Demak, hamzashunoslikning ikkinchi bosqichida Hamza

shaxsiyati va ijodiyotini baholashda ikki qarama-qarshi yo‘nalish paydo bo‘lgan. Biri Hamzani jadid adabiyoti namoyandasini deya e’tirof etsa, ikkinchisi uni kommunistik partiya targ‘ibotchisi sifatida baholagan. Bunga o‘zi shunday murakkab bo‘lgan ijtimoiy tuzum zamondoshini ham murakkab shaxsiyat sifatida shakllantirgan, deya qarash mumkin.

3. 1938-yilning dekabrida Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yillik yubileyini o‘tkazish to‘g‘risida hukumat Farmoni chiqqan. Shundan hamzashunoslik yangi bosqichga ko‘tarilgan. 1939-yilning boshida mazkur farmonning ijrosini ta`minlash haqida Qaror qabul qilingan. Ushbu qarordan so`ng, Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodini o‘rganish uchun O‘zbekiston FA Til va adabiyot instituti xodimlaridan tashkil topgan ilmiy ekspeditsiya tuzilgan. Ushbu ekspeditsiya a`zolari adib yashab ijod etgan shaharu qishloqlarga borib, Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi bilan bog`liq ma`lumotlarni to`plaganlar. Ana shu to`plangan ma`lumotlar asosida 1939-yilning mart oyida O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi hamda O‘zbekiston FA Til va adabiyot instituti xodimlari Hamza Hakimzoda Niyoziy tavalludining 50 yillik yubileyini nishonlaganlar.

4. Hamzashunoslikning keyingi bosqichini Hamza shaxsiyati va ijodiyotini jiddiy ilmiy o‘rganish pog‘onasi deya belgilash mumkin. 1939-yilning 16-iyulida “Qizil O‘zbekiston” gazetasida e`lon qilingan bosh maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti va ijodini chuqr o‘rganish uchun adabiy jamoatchilikda ilmiy salohiyat yetarli emasligi yozilgan. Mazkur maqola olimlarga juda katta mas`uliyat yuklagan. 1949-1955-yillarda Yu.Sultonov, A.Boboxonov, R.Po`latov, Z.Mirtursunov, U.Bozorov, X.Nazarova kabi olimlar adibning falsafiy, pedagogik, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini yorituvchi dissertatsiyalar yoqladilar, ilmiy-monografik asarlarini yaratdilar.

5. Keyingi bosqichda hamzashunoslik ilmini yanada rivojlantirish niqobi ostida siyosiy mafkura yetakchiligi o‘rnatalgan. Hamzani jadid adabiyotidan ayirib olish, uni o‘zbek sovet adabiyotining asoschisi, sotsialistik realizm ijodiy metodining namoyandasini sifatidagi qiyofasini yaratish ishlariga rag‘bat berilgan.

Hamzashunoslik mafkuraviy jihatdan biryoqlama tus ola boshlagan. 1955-1960-yillarga kelib, hamzashunoslikda amalga oshirilgan ishlar ilmiy jamoatchilik a’zolari, san’atshunos olimlar T.Tursunov, A.Ribnik, tarixchi olim I.Kaskovlar tomonidan qattiq tanqidga uchragan va bu tanqid hamzashunoslik ilmini davr maqsadiga muvofiq ravishda yanada kuchaytirishga xizmat qilgan.

6. 1960-yillarda hamzashunoslik mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzum metodologiyasiga muvofiq ravishda barqaror tus olgan. 1960-yilda Laziz Qayumov va Marhamat Aminovaning dissertatsiyalari yoqlangan, “Hamza Hakimzodaning estetik qarashlari” nomli maqolalari e`lon qilingan. Olimlar adibning adabiy-estetik qarashlarini ijobiy baholaganlar. 1968-yilda Ga`ffor Mo`minovning dissertatsiyasi asosida “Traditsiya va mahorat” nomli monografiyasi nashr etilgan. Ushbu monografiyada adibning poetik mahorati o`rganilgan va baholangan. Lekin ilmiy tadqiqot ishlarida mafkuraviylikka mukkasidan ketilmagan. Joriy mafkura qobig‘ida bo`lsa-da, Hamza asliyatidan uzoqlashmaslikka harakat qilingan. Chunki Hamza ham, uning tadqiqotchilari ham milliy ziyorilar bo‘lishgan.

7. 1970-yillarda hamzashunoslik jahonshumul mohiyat kasb etgan. Hamza shaxsiyati va ijodiyoti jahon tadqiqotchilari nazariga tushgan va xalqaro miqyosdagi olimlar tadqiqotlariga sazovor bo‘lgan. Hamzaning jadid va ma’rifatparvar siyoshi qayta tiklana boshlagan. 1979-yilda “Hamza zamondoshlari xotirasida” nomli to`plam nashr etilgan. Unda Hamza haqidagi iliq xotiralar yozilgan. Shoир hayoti va ijodining turli qirralari yuzlab shoир va yozuvchilar, qardosh xalqlar yozuvchi-shoirlari asarlarida aks etgan. Shu yilda Laziz Qayumovning “Olamshumul shoirimiz” nomli maqolasi e`lon qilingan. Unda Hamza Hakimzoda ijodi xalqaro ahamiyat kasb etgani o`rganilgan. Begali Qosimovning “Zamondoshlar, maslakdoshlar” maqolasi ham shu yili e`lon qilingan. Maqolada Hamzaning jadid ma`rifatparvar adibi sifatida adabiyotga kirib kelishi va jadid ma`rifatparvarlari bilan adabiy-ijodiy hamkorligi o`rganilgan.

8. 1980-yillarni hamzashunoslikning eng yuksak – kulminatsion nuqtasi deb belgilash mumkin. Bu davrda hamzashunoslik sermahsul tus olgan, ilmiy ishlarda

sifat va saviya ko‘tarilgan. Hamza merosi matnshunoslik nuqtai nazaridan to‘liq o‘rganilgan va nashr etilgan. 1984-yilda Alisher Qayumovning “Hamza Hakimzoda va Nikolay Pogodin” nomli maqolasi e’lon qilingan. Maqolada Hamzaning xotin-qizlar ozodligi uchun kurashi, xotin-qizlarning san`atga kirib kelishida tutgan o`rni baholangan. 1986-yilda akademik Matyoqub Qo`shjonovning “Hamza mahoratidan lavhalar” nomli kitobi nashr etilgan. Unda adibning ijodiy evolyutsiyasi va poetik mahorati o‘rganilgan. 1988-yilda Ra`no Ibrohimovaning “Hamzaning uch hayoti” nomli risolasi chop etilgan. Unda Hamzaning “Feruzaxonim” nomli asarining ijodiy taqdiri, chet el safaridagi hayoti, yozuvchi Oybekning Hamza haqidagi xotiralari o‘rganilgan. 1989-yilda “Yoshlik” jurnalida akademik Izzat Sultonov bilan jurnalist suhbatи bosingan. Ushbu suhbatda Izzat Sulton Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodining uch xususiyati haqida fikr yuritgan. Ulug` adib ijodiy merosining o‘zbek adabiyoti, san’ati va madaniyati tarixida tutgan o‘rni va ahamiyatini ko`rsatib bergen. Necha zamon va tuzumlar o‘zgarsa ham, Hamza haqidagi fikri hech qachon o‘zgarmasligini aytilib o’tgan. 1989-yilda Begali Qosimovning “Yangi tafakkur: izlanishlar, mashaqqatlar” sarlavhali maqolasi e’lon qilingan. Unda Hamzaning oxirgi ikki akademik nashri “Mukammal asarlar to‘plami” (1979-1981) va “To‘la asarlar to‘plami” (1988-1989) o‘rganilgan. O‘zbek adabiyotshunosligida kamdan-kam shoir-yozuvchining mukammal va to‘la asarlar to‘plami yaratilgan bir sharoitda Hamzaning mukammal va to‘la asarlar to‘plami nashr etilgani ilm-fanda Hamza merosining yuksak darajada qadrlanganining yorqin dalilidir.

9. O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki davrlarida hamzashunoslik fani bir tekisda, barqaror rivojlanmadı. Yuksalish bilan birga tushkunlik holatlarini ham boshidan kechirdi. Ayniqsa, M.Quronovning “Tarixiy haqiqatni qaror toptirish – muhim ma’naviy vazifamizdir” sarlavhali Hamza siymosi va merosini keskin qoralovchi maqolasi hamzashunoslik sahifasiga dog‘ bo‘lib tushdi. Shu maqola asosida Hamzaning muborak nomi bir necha tarixiy joylar va inshootlardan olib tashlandi. Hamza milliy mustaqillik davrida hamadolatsizlik va qatag‘on qurbaniga aylandi. Hamzashunoslik mazkur maqolaga nisbatan ma’lum muddat sukul saqladi.

Hanuzgacha bu maqolaga rasman raddiya e’lon qilinmagan. OAV vositalari hamon Hamza haqidagi maqolalarni chop etishga qo‘rquv va hadik bilan yondashadilar.

10. Tez orada hamzashunoslik qaddini yana rostlab oldi. 1991-2022-yillar davomida Naim Karimovning “Hamzani kim o‘ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori”, “Hamza Toshkentda”, Ozod Sharafiddinovning “Istibdod qurboni yoxud o‘zligidan mahrum etilgan shoir”, Burhon Shermatovning “Qolipga sig‘magan shoir”, Ulug‘bek Dolimovning “Hamza Hakimzoda Niyoziy”, Yo‘ldosh Solijonovning “Haqiqat izlagan adib”, Ulug‘bek Hamdamning “Hamza va yangi o‘zbek adabiyoti” nomli maqolalari e’lon qilindi. Mazkur maqolalarda Hamza Hakimzoda Niyoziyning Sho‘ro davridan avvalgi hayoti va ijodi, o‘zbek adabiyotida jadid shoiri, yozuvchisi hamda dramaturgi sifatida tutgan o`rni xolis va haqqoniy baholangan. Hamza tavalludining 100 va 130 yilligi yubileyлari munosabati bilan O‘zbekistonda hamda xorijda xalqaro ilmiy konferensiyalar o’tkazildi, buyuk ma’rifatparvar adib siymosi aks ettirilgan qimmatbaho tangalar ishlab chiqarildi. Bu boshqa biror o‘zbek adibi taqdirida ko‘rilmagan.

11. Qator ilmiy ishlarda Hamza o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi ekanligi isbotlandi va asoslandi. Mazkur ilmiy tadqiqotning ikkinchi bobida ana shu yo‘nalishdagi izlanishlar tahlil, sarhisob qilinda va Hamza haqiqatan ham o‘zbek dramaturgiyasining asoschisi ekanligi yana bir bor o‘z tasdig‘ini topdi.

12. Badiiy adabiyotdagи hamzashunoslik O‘zbekistonda va hatto, sobiq butun ittifoqda keng qanot yozgan. Bugungi geografik makon o‘lchami bilan qaraydigan bo‘lsak, adabiy hamzashunoslik jahonshumul kenglikni kasb etgan. Hamzaning badiiy obrazi she’riyat va kichik nasriy asarlar orqali jahon adabiyotidan mustahkam o‘rin olgan. XX asrda Hamza xotirasiga bag‘ishlangan yuzlab sara she’riy asarlar yaratilgan, dostonlar bitilgan. Roman chop etilgan. XXI asrda Hamza shaxsiyatiga nisbatan nohaq salbiy munosabat yana qaytadan shakllangani sababli adabiy hamzashunoslik shashti pasaygan. Lekin keyingi yillarda Hamzani oqlash tamoyili ilm va adabiyotda yana yuksaldi. Maqolalar, kitoblar yozildi, dissertatsiyalar

yoqlandi va yoqlanmoqda. Aminmizki, adabiy hamzashunoslik hali yana yuksak bosqichga ko‘tariladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017. – 113 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар – янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суюнчимиздир: [Ўзбекистон Республикаси президентининг ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишлиланган тантанали маросимдаги нутқи] // Халқ сўзи. – 2020. – 1 окт.
3. Каримов, И. А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2009. – 40 б.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

1) Milliy nashrlar

4. Аҳмедов К. Ҳамза Ҳакимзоданинг Бой ила хизматчи драмасини ўрганиш. – Тошкент: ЎзССР Ўрта ва олий мактаб давлат нашриёти, 1963. – 97 б.
5. Воҳидов Р. Илҳом чашмалари / Р. Воҳидов, М. Ҳошимова. – Тошкент: Фан, 1989. –68 б.
6. Жумабоева Ж. Ҳамза юрган йўллардан. – Тошкент: Фан, 1990. – 38 б.
7. Иброҳимова Р. Ҳамзанинг уч ҳаёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1988.–24 б.
8. Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти манзаралари: Биринчи китоб. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. – 536.
9. Карим X. Ўзбек шеъриятида Ҳамза образи, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти. – Фарғона, 2019. – 227 б.
10. Кароматов Ф. Ҳамза и узбекская советская музыка. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – 116 б.

11. Миронов Н. Песни Ферганы Бухары и Хивы. – Ташкент: 1931.
12. Мўминов Ғ. Традиция ва маҳорат. – Тошкент: Фан наш-ти, 1968. – 158 б.
13. Насриддинов А. Давр-буюк маърифатпарвар тақдирида. – Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2022.– 148 б.
14. Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 320 б.
15. Раҳмонов М. Ҳамза ўзбек совет театрининг асосчисидир: Ҳамза альбоми. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. – 88 – 89.
16. Султонов Ю. Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наш-ти, 1979. – 154 б.
17. Солижонов Й. Ҳақиқат излаган адаб, Адабиёт хиёбони китоби. – Фарғона, 2020. – 252 б.
18. Усмонов Ж. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қадамжолари. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наш-ти, 1989. – 95 б.
19. Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 637 б.
20. Шарафиддинов О. 20-30-йиллар жадид адабиёти, Ижодни англаш баҳти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 152-165. .
21. Шарафиддинов О. “Истибодод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир”, Ижодни англаш баҳти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 131-152. .
22. Қаюмов Л. Ҳамза, Ажойиб кишилар ҳаёти. – Тошкент: Ёш гвардия нашти, 1973.—263 б.
23. Қаюмов Л. Замондошлар. – Тошкент : Адабиёт ва санъат наш-ти, 1985. – 374 б.
24. Қаюмов Л. Ҳамза, Машҳур кишилар ҳаёти. – Тошкент: Ёш гвардия, 1989. – 335 б.
25. Қаюмов Л. Инқилобий драма. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1970. – 192 б.
26. Қосимов Б ва бошқа. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: «Маънавият», 2004. – 296 б.
27. Қўшжонов М. Ҳамза маҳоратидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1986. – 70 б.

28. X.X. Ниёзий. Қўшиқлар. – Тошкент: ЎзССР Давлат Бадиий адабий нашриёти, 1959. – 130 б.

2) Xorijiy nashrlar

29. Хамза Хаким-заде Ниязи: Избранные произведения. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1970. – 256 с.

III. Badiiy adabiyotlar:

30. Ниёзий X.X. Тўла асарлар тўплами: 5 томлик / таҳрир ҳайати: Н. Каримов ва бошқ.; нашрга тайёрловчилар: С.Эркинов ва бошқ. – Тошкент: Фан, 1988 – 1989.

Т. 1: Девон. – 1988. – 300 б.

Т. 2: Шеърлар. Педагогик рисолалар. Насрий асарлар. – 1988. – 550 б.

Т. 3: Драмалар (1915-1920). – 1988. – 288 б.

Т. 4: Драмалар (1921-1928). Мақолалар. – 1989. – 348 б.

Т. 5: Ҳатлар, адабий-тариҳий лавхалар, Ҳамзанинг ижодий ва ижтимоий фаолиятига оид хужжатлар. – 1989. – 392 б.

31. Комил Яшин. Ҳамза романи // Шарқ юлдузи. – 1979 №7. – Б. 3-67.

32. Комил Яшин. Ҳамза романи // Шарқ юлдузи. – 1979 №8. – Б. 83-89.

33. Комил Яшин. Ҳамза романи // Шарқ юлдузи. – 1979 №9. – Б. 20-27.

34. Комил Яшин. Ҳамза романи. // Шарқ юлдузи. – 1980 №1. – Б. 26-76.

35. Комил Яшин. Ҳамза романи // Шарқ юлдузи. – 1980 №2. – Б. 3-52.

36. Комил Яшин, Ҳамза романи, Т., 1982 й, 55-бет.

37. Ойбек. Ҳамза: достон // Ойбек. Муқаммал асарлар тўплами: 19-жилдлик, 3-жилд. Тошкент: ФАН, 1976. – Б. 166-188.

38. Сайдносирова З. Ойбегим менинг: хотиралар / Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Н. Каримов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2020. – 320 б.

39. Сайдносирова З. Ойбегим менинг: хотиралар, Тошкент: Шарқ, 2005.

40. Смеляков Я. Ҳамза номли шеъри // Шарқ юлдузи. – 1979. – №9. – Б.6.

41. Қаюмов Л. “Қалдирғоч” пьеса // Шарқ юлдузи. – 1979. – №1. – Б. 85.
42. Кўчқорова Б. Ҳамзага шеъри // Шарқ юлдузи. – 1989. – №3. – Б.191.

IV. Dissertatsiya va avtoreferatlar:

43. Аминова М. Эстетические принципы творчества Хамзы Хаким-заде Ниязи: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 1968. –
44. Амонов Ш. Ҳамза шеърияти: Манба ва матн тадқиқи: дисс, ф.ф.н. Автореферат. – Тошкент. – 2010. – 132 б.
45. Ахмедов Ш. Особенности лирики Хамзы (на основе “Дивана Нихани”): Автореф. дис...канд фил. наук. – Ташкент, 1992. – 178 с.
46. Бабаханов А. Педагогическое и литературное наследие Х. Х. Ниязи: Автореферат, диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Ташкент. –1970. –
47. Бобохонов А. Ҳамза Ҳакимзода драматургияси (“Бой ила хизматчи” пьесаси асосида): Диссертация филология фанлари номзоди. – 1949. –
48. Джалалов Г. Ҳамза и устное народное творчество: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 1961.
49. Исаилова М. А. Особенности перевода произведений Хамзы Хаким-Заде Ниязи на русский язык, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент,1974. – 193 л.
50. Султонов Ю, Ҳамза-биринчи ўзбек совет ёзувчisi: диссертация. – Тошкент,1949. – 150 б.
51. Қаюмов Л. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва поэтик Ижоди: филол фан док диссертация. – Тошкент,1962. – 408 б.
- 52.Мўминов Ғ. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий поэзиясида традиция ва новаторлик масаласи: филология фанлари номзодига диссертация. – Тошкент, 1964. – 303 б.

53.Мусахўжаева С. Ҳамза Ҳакимзода Ниязий драматургиясида ижобий қаҳрамон проблемаси: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент. – 1967. –

54.Махматмуродов Ш. М. Язық «Диван»а Ҳамзы Ҳаким-заде Ниязи: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент,1981. –

III Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

55. Абдураҳмонова М. Устоз изидан // Шарқ юлдузи. – 1979. – №3. – Б.123 – 124.
56. Абдураҳмонова М. Замон тароналари васфи // Шарқ юлдузи. – 1979. – №6. – Б. 194-196.
57. Абдусаматов Ҳ. Ҳамза – моҳир сатирик // Шарқ юлдузи. – 1979. – №8. –Б. 219-221.
58. Абдусаматов Ҳ. Драматургиямиз сардори // Шарқ юлдузи. – 1980. – №1. – Б. 4-9.
59. Абдуллаев Ф. Ҳамза ва ўзбек адабий тили // Шарқ юлдузи. – 1979. – №9. – Б. 20-26.
60. Аминов Б. Анорхон ая ҳикояси // Шарқ юлдузи. – 1979. №2. Б. 214-218.
61. Аминов У. Муруватли Ҳамза // Шарқ юлдузи. – 1989. – №4. – Б. 183–185.
62. Аҳмедов С. Истибодд найрангини фош этиб // Шарқ юлдузи. – 1990. – №3. –Б. 17 – 19.
63. Адабий мерос: илмий асарлар тўплами. – Тошкент,1980. – 13-сон.-Б.124.
64. Адабий мерос: илмий асарлар тўплами. – Тошкент,1990. – 51-сон.-Б.84.
65. Жумабоева Ж. Ҳамза мероси сахифаларидан // Шарқ юлдузи. – 1989. – №1. – Б. 163 –164.
66. Зоҳидов В. Оташин интернационалист // Шарқ юлдузи. – 1979. – №3. – Б. – 119.

66. Иброҳимов М. Марш жанри ва Ҳамза ижоди // Шарқ юлдузи. – 1979. – №3. – Б.125-129.
67. Иброҳимова Р. Ҳамза мактубларидан намуналар // Шарқ юлдузи. – 1989. – № 5. – Б.165 – 170.
68. Йўлдошев Б. Ҳамза, ишқ оловли кулча: ёхуд томошабинни ҳамдардга айлантирган санъат // Жаҳон адабиёти журнали. – 2013. – № 3. – Б. 180-188.
69. Каримов Н. Ҳамза Тошкентда // Тафаккур журнали. – 1999. – №3. – Б. 84 – 93.
70. Каримов Н. “Ҳамзани ким ўлдирган ёхуд Шоҳимардоннинг қора баҳори” // Ёшлик. – 1991. – №10. – Б. 50-59.
- 71.Каримова С. Ҳамза ижодида Фурқат анъаналари // Хорижий филология. – 2019. –№2. – Б. 30.
72. Комил Яшин. Истеъдод уфқлари // Шарқ юлдузи. – 1980. –№3. – Б. 201-205.
73. Мамажонов С. Барҳаёт Ҳамза // Шарқ юлдузи. – 1990. –№3. – Б. 202 – 205.
74. Мелиев С. “Бой ила хизматчи” ёки тикланган нусха муаммоси // Ёшлик. – 1989. – №11. Б. 69-72.
75. Мирзаев С. Ҳамза олимлар назарида // Шарқ юлдузи. – 1979. – №7. – Б. 216-217.
76. Муҳаммаджонов З. Илҳомбахш сиймо // Шарқ юлдузи. – 1979. – №3. – Б. 122.
77. Рашидова Д. Музика маданияти арбоби...: Ҳамза альбоми. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. – 153 –154.
78. Сафаров Н. Байроқдоримиз ўзингиз // Шарқ юлдузи. – 1979. – №3. – Б. 121 – 122.
79. Султонов И. Янги хаёт қўшиғи // Шарқ юлдузи. – 1989. – №3. – Б. 181-187.
80. Сейданов Қ. Адабиётимизнинг қадрдон дўсти // Шарқ юлдузи. – 1980. – №5. – Б. 225-227.
81. Сейданов Қ. Ҳамза ва Сакен Сайфуллин // Шарқ юлдузи. – 1989. –№5. –Б. 171-172.

82. Турдиев Ш. Ҳамза ва қардош адабиётлар // Шарқ юлдузи. – 1979. – №6. – Б. 191-194.
83. Тамарахоним. Санъат – саодатим // Шарқ юлдузи. – 1979. – №3. – Б. 120.
84. Тоғаева Г. Уйғоқликка даъваткор ижод // Ѓашлик . – 2009. – №6. – Б. 40-41.
85. Усмонов Ж. Кўзга нур, дилларга шуур улашиб // Шарқ юлдузи. – 1989. – №3. – Б. 188.
86. Шокир Сулаймон. Шоиримиз Ҳамза Ҳакимзоданинг қисқача таржимаи ҳоли // Маориф ва ўқитувчи. – 1926. – №10-11. – Б. 62-63 (матн эски ўзбек ёзувида).
87. Қаюмов Л. Оламшумул шоиримиз // Шарқ юлдузи. – 1979. – №9. – Б. 3-5.
88. Қаюмов А. Ҳ. Ниёзий ва Н. Погодин // Шарқ юлдузи. – 1984. – №8. – Б. 143.
89. Қосимов Б. Замондошлар, маслакдошлар // Шарқ юлдузи. – 1979. – №5. – Б. 223-229.
90. Қосимов Б. Янги тафаккур: изланишлар, мashaққатлар // Ѓаш ленинчи. – 1989. – 5 авг.
91. Қўшжонов М. Собит курашчи ва улуғ новатор // Шарқ юлдузи. – 1979. – №9. – Б. 14-19.
92. Қуронов М. Тарихий хақиқатни қарор топтириш – муҳим маънавий вазифамиздир // Халқ сўзи. – 2014. – 23 авг.
93. Қаршибоев М. Ҳуррият ва адолатни улуғлаб // Ѓашлик. – 1989. – №3. – Б. 53-56.
94. Ҳотамов А. Қабоҳатга санчилган ханжар // Шарқ юлдузи. – 1979. №2. – Б. 218-220.
95. Ҳамза ҳақида мақолалар. – Тошкент, 1960. – 225 б.
96. Ҳамза замондошлар хотирасида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 202 б.
97. Ҳамза ижоди ҳақида тадқиқотлар. – Тошкент, 1981. – 188 б.
98. Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари. – Тошкент, 1988. – 320 б.

99. Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти. – Фарғона: Фарғона нашриёти, 2019. –251 б.

100.Ҳаққұлов И. Ҳамза абадияты, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти. – Фарғона, 2019. – 251 б.

101.«Евразийкий перекресток» Сборник материалов научно-практических мероприятий: Выпуск тринадцатый. – Оренбург – Уральск, 2020. – 275 стр.

V. Internet saytlari:

102.Боқий Н. Ҳамза монологи, <http://dunyouzbeklari.com/archives/84301>

103.Боқий Н. Ҳамза Ҳакимзода даҳрийми ёки диндор?
[https://azon.uz/content/views/hamza-hakimzoda-niyoziy-kim-edi-dahrijimi?](https://azon.uz/content/views/hamza-hakimzoda-niyoziy-kim-edi-dahrijimi?104)

104.Озодлик радиоси, “Халқ сўзи” газетаси Ҳамзани яна тошбўрон қилди.
<https://ok.ru/ozodlikradiosi/topic/62806428120421>

105.Кароматов Р. Узбекская музыка, <https://www.belcanto.ru/uzbek.html>

106.<http://eadabiyot.uz/kitoblar/maqolalar/263-jadid-adabiyoti.html>

107. Қуронов Д. Ҳамзанинг поэтик изланишлари ҳақида, <https://quronov.uz>

108.<https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-2032750633/>.

109.<https://anhor.uz/uz/events/2830-2/>

110. *Manba: Yozuvchi Tohir Malik veb-sahifasi*

111.хттпс://www.ocy.py/ситес/ниису/эвент_2019_03_29 .

112. <https://darakchi.uz/uz/104998>

113.<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/shermuhammad-amanov-hamza-ijodiy-merosining-qayta-nashr-ehtiyoji-haqida.html>

